

Vitthales'vara and Aṇu Bhāshya.

S'rī Vitthales'vara Dīkshita, the author of the last Adhyāya and a half of the Aṇu Bhāshya was the second son of S'rī Vallabhāchārya. He was born at Charaṇāta near Allahabad on the 9th day of the dark half of Margas'irsha, 1572, Saṃvat. Vallabhāchārya in his later life adopted Adel as his permanent residence, and therefore Vitthales'vara passed his childhood there. When Vallabhāchārya took up Tridanda-Sannyāsa in 1587, Vitthales'vara was a boy, fifteen years old. His elder brother S'rī Gopīnātha was senior to him by five years. His Upanayana ceremony was performed by Vallabhāchārya, but his early education seems to have been of a desultory character. A Gāthā current in Sampradāya states that Vitthales'vara in his childhood was given to playfulness. He did not seem to realise the heavy responsibility that lay on his shoulders. ... Dāmodaradāsa, the chief among Vaishṇavas, is said to have ... Vitthal... and persuaded him to study, and ... be fit to bear the responsibility of the Sampradāya as ... the worthy son of a ...rthy father. There is no doubt that Dāmodaradāsa had his share ... in turning ...hales'vara from worldly playfulness to the meditation of Krishṇa...-Leelā. ...chā Harivams'ajī was another personality who influenced Vitthales'vara ... the successful discharge of his duties as Āchārya. Chāchā Harivam-...'s proselytizing tendencies were great. It was he who generally visited ...ce in advance and prepared it for the acceptance of Vitthales'vara's ...ings. It is not known from whom Vitthales'vara got direct help in ...profound learning which is manifest in his works which are available ... A Gāthā says that Vitthales'vara was sent by Vallabhāchārya to ...ava Sarasvatī for his studies, but instead of studying anything at his ... he devoted his time to reading S'rīmad Bhāgavata. Whatever may ... truth in the above Gāthā, it is an undisputed fact that like his father, ...es'vara had a very great hold on and absorbing attachment to S'rīmad ...ta. After Vallabhāchārya passed away in 1587, Gopīnātha and ...s'vara lived together at Adel. Except perhaps two small works ...*ādhanadīpaka* and *Sevāpaddhati*, we are not aware of any important ... S'rī Gopīnātha, and so we have not got materials to decide how far ... was indebted to his elder brother S'rī Gopīnātha, for his ... activities. S'rī Gopīnātha and his son Purushottama seem ...d away between 1590 and 1600. After this, Vitthales'vara ...cognised representative of his father, and thereafter he seems ...ed various tours, and thought of writing works for the ... the Sampradāya.

Bha... Vitt... nam... work of ... Vitthales... future lit... to have p... became th... to have p... propagatio...

...ankara, Rāmānuja, Mādhva, Chaitanya, and a host of othe... ... preferred to follow the *Aupanishada* traditions ... Dwārkā was

Unli... Vallabhācha... d others, became a Gṛihastha Āchārya. Yājnyavalkya...

r son too, became a Grihastha Ācharya. S'rī Gopīnatha got Vitthales'vra married to S'rī Rukmiṇī, a daughter of Vis'vanātha Bhatta and Bhawāni of his own caste. The relations of the two brothers were of a very cordial nature. A letter* addressed by Vitthales'vara to his elder brother reveals the high regard which he had for him.

When Gopīnātha and his son Purushottama passed away, Vitthale-s'vara seems to have begun his tours. His first visit was from Adel to Gujarāt in the year 1600, and his second visit to Gujarāt was also from Adel in 1613. In Gujarāt his activities were chiefly confined to Ahmedabad, Cambay and Godhra. In Godhra, one Nāgaji Bhatta was initiated in the Sampradāya by him. This Nāgaji Bhatta was, it is said, a state-officer, and the name Pancha Mahals owes its origin to his activities. He was a Sāthodrā Brahmin. Mr. Kes'havalāl Harshadraya Dhruva, the veteran Gujarāti scholar, is said to be a descendant of this Nāgaji Bhatta. Whenever Vitthales'vara visited Gujarāt, Nāgaji Bhatta always took advantage of his company. A few of the original letters addressed by Vitthales'vara to Nāgaji Bhatta are preserved even to this day at Nāthadwara in Mewar. Nāgaji Bhatta seems to have been a very intelligent follower. Various questions seem to have been put by him to Vitthales'vara. He seems to have been a very active agent in spreading the doctrines of Vallabhāchārya in his country. After having read *Subodhinī*, *Nibandha* etc., he wanted to know as to what was the kernel of Vallabhāchārya's teachings. In answer to this query, Vitthales'vara sent to him a beautiful couplet which summarises the doctrine in the choicest words. It runs as follows:—

श्रीवल्लभाचार्यमते फलं तत्प्राकट्यमत्राव्यभिचारिहेतुः ।
प्रेमैव तस्मिन्नवधोक्तभक्तिस्तत्रोपयोगोऽखिलसाधनानाम् ॥

According to the view of Vallabhāchārya, भगवत्प्राकट्य is the फल, and the unfailing remedy for it is love for Him, while all other Sādhanas are useful in generating this love. Nāgaji Bhatta remained in company of Vitthales'vara not only in Gujarat, but he often visited Adel to pay his respects to him. He is said also to have visited the shrine of S'rī Nāthaji–Govardhanadhāra–at Jatipura on the Govardhana Hill, and stayed there for a couple of months. Thus it would seem that Nāgaji Bhatta was familiar both with the practice and theory of the Sampradāya, and he was instrumental in the rapid spread of the Sampradāya from Samvat 1600 onwards in Gujarāt.

Another personality who helped in the spread of Sampradāya was

*The letter runs as follows:—

स्वस्ति श्रीमज्ज्येष्ठभ्रातृचरणकमलेषु यवीयसो विट्ठलस्य प्रणामकोटिनिवेदकोयं पत्रदूतः । शमिह, भावत्कमाशासे । अहं भगवदाज्ञया रासोत्सवपर्यन्तं श्रीगोवर्धनधरणचरणारविन्दनिकटे स्थितोऽस्मि । हरिद्वारं प्रत्याज्ञा न जातेति न गतम् । अत्र ममास्वास्थ्यं बहु जातमासीत् । उपवासदशकं कृतम् । अधुना भगवत्कृपया च नैरुज्यं जातमस्ति । कापि [illegible] न कार्या । अक्का-अम्मा-अन्ताचरणेषु नतयः । अक्का यथा दुःखं न करोति ममास्वास्थ्यं श्रुत्वा तादृक् कर्तव्यम् । [illegible]चिन्ता न कार्या मम, भगवति सर्वत्र । यादवेन्द्रपुरीषु ब्रह्मानन्देषु दीक्षितेषु हरिहरनागनाथचूडादिषु [illegible]शिषः । अत्रत्यवैष्णवानां नतयः ।

Bhāilā Kothāri of As'arvā near Ahmedabad. When Vitthales'vara visited Dwarka or Gujarat, he used to put up with him for a couple of months. Bhāilā's son-in-law Gopāladāsa has given the Sampradāya a charming and unique poem in Navākhyāna. The Sampradāyika Gāthā relates that this Gopāladāsa was Narsinha Mehtā in his preceding birth. Whatever that may be, it helps one in furnishing the latest date of Narsinha Mehtā. Vitthales'vara's first visit to Gujarāt was in 1600 St, and Gopāladāsa was then nine years old. The poem of Gopāladāsa (Navā Khyāna) has been the most popular and revered among Vaishṇavas. Every Vaishṇava, male and female, recites it. Commentaries in Sanskrit and Vraja Bhāshā are written on it. The commercial people of Gujarāt have been fascinated by it. This poem, it seems, has been instrumental in shaping Vaishṇava attitude towards the Mahārājas. The intensely tender feelings with which the Mahārājās are looked upon have their genesis in the spread of this lyric. It speaks of Vitthales'vara as Goswāmiji. He assumed the surname of Goswāmi in 1634, after he was granted permission by Emperor Akabar to graze his cattle on all lands including the Royal ones. From this it would seem that this poem of Gopāladāsa could not have been composed before 1634. The Sāmpradāyika Gāthā informs us that the inspiration of this poem came to Gopāladāsa from Vitthales'vara himself. It is said that Gopāladāsa, who was dumb, miraculously got his powers of speech as a result of the chewing of the betelleaf offered by Vitthales'vara. When he visited Bhāilā's house, numerous persons came to see him and joined his Sāmpradāya.

In Cambay, Jivā Pārekh, a celebrated Baniā merchant was instrumental in the early spread of Vaishṇavism. On the whole the spread of Vaishṇavism in Gujarāt was not only rapid but complete. Numerous castes and sub-castes wholly embraced the Vaishṇava Cult. This continued in increasing proportions during the times of the succeeding generations of Vitthales'vara.

Vitthales'vara himself visited Gujarāt not less than six times. His first visit was in 1600 from Adel. The second one was also from Adel in 1613. The third one was from Gaḍā in 1619. The fourth one was from Mathurā in 1623. The fifth one was in 1631 from Gokula. And his sixth and last visit was also from Gokula in 1638. This would show that for nearly forty years Vitthales'vara exercised his influence over Gujarāt and Kathiāwād. The visits to Gujarāt were incidental to his visit to the shrine of Dwārkānāthajī at Dwārkā. His desire for and interest in Dwārakā and Gujarāt were created by the early reception of his father and his elder brother S'rī Gopīnātha. Rānā Vyāsa, a learned pupil of Vallabhāchārya, was an active worker at Siddhapura. So also there was one Gopāladāsa of Narodā. Vallabhāchārya himself had visited Dwārakā not less than three times, his last visit being in 1585. He is said to have stayed at Dwārakā for over six months. The Swarūpa of Dwārkānāthaji at Bet-Dwārkā was installed there by Vallabhāchārya.

In the year 1616, on Mahā Vad 13th, Vitthales'vara visited the shrine of Jagannātha in Puri (Orissa). He was there accompanied by his wife Rukmiṇī, his eldest daughter S'obhājī and his eldest son Giridharaji. He stayed there for nearly six months. After witnessing the Rathotsava at Puri, he seems to have returned to Adel. During his visit to Puri he had taken with him a carpenter by name Rāsā. This was with a view to see the model of the Jagannātha Car. It is said that when Vitthales'vara returned to Adel, he got a car prepared of a similar model, and took his deity round the village of Adel in a procession. During his stay at Gaḍā also he celebrated a Rathotsava similarly. But when he shifted his abode to Mathurā he had to give up the public celebration of Rathotsava on account of the Mahomedan fanaticism. During his stay in Jagannātha, Vitthales'vara came in contact with the immediate followers of Chaitanya, living there. It is possible that the composition of Swāminyashtaka (स्वामिन्यष्टक) Swāminīstotra (स्वामिनीस्तोत्र) and several other minor stotras, in which the Eternal consort–Rādhā–of S'ree Krishna is extolled, date from this period; or their composition may be due to the direct or indirect influences of Chaitanya saints. There is no stotra or writing of Vallabhāchārya to our knowledge where Rādhā is extolled in the strain in which Vittales'vara has done. How far and how much of this influence was retained by Vitthales'vara it is difficult for us to determine from the materials available, though the conclusion of the Aṇu-Bhāshya where Navanīta-priya (नवनीतप्रिय) and Govardhanadhara (गोवर्धनधर) only are remembered would show that Vitthales'vara in later times had completely freed himself from the Chaitanya influences. His commentary on Krishṇapremāmrita (कृष्णप्रेमामृत) and S'ringāra-rasamandana (शृङ्गाररसमण्डन) may be due to Chaitanya mould of thought.

Or that was the time when the wave of Rādhā-Krishṇa worship swept over the whole of India, and it would be difficult to say exactly how far the influence of Chaitnya thought there is in the above Stotra. The originality of thought and method of expression are Vitthales'vara's own. But we would not be wrong if the composition of the above Stotras was assigned to this period. It is possible that these Stotras are due to Sarasvatī-Samvāda and nothing else.

After his return from Puri, Vitthales'vara seems to have resided at Adel from Samvat 1616 Āshādh to the beginning of 1619. On the analogy of Jagannātha, car-festivel was celebrated here. It was during this period, that he composed his Vidvanmaṇḍana. A manuscript dating from वैशाख शु. १२ सं. 1619 leads us to this inference. In any case we cannot assign any later date than this to the composition. In 1619 it appears that Mahomedan invasion made Vitthales'vara give up his abode at Adel for good.

From Adel, after his stay at two or three places, he seems to have moved over to the kingdom of Bandhe Gadhā. Rāmachandra, a Waghelā Rajput, was the king of the place. He seems to have received Vitthales'vara well, who stayed at this place for a couple of months. The relations

of Giridharaji the eldest son of Vitthales'vara were very cordial with this prince. The eldest son of Giridharaji by name Muralidharaji was born here on Vijaya Das'amī day. Tānsen the famous minstrel was formerly a musician of king Rāmachandra, but he had to hand him over to Emperor Akbar. This Tānsen seems to have come into contact with Vitthales'vara here. But Vitthales'vara did not stay here long. In later days when Vitthales'vara adopted Gokula as his permanent residence, this king Rāmachandra visited Gokula. He was well received by Vitthales'vara and Giridharaji then.

From Bandhe-Gaḍhā, Vitthales'vara seems to have moved over to Gaḍhā. It is difficult to say whether the modern Jubbulpore on the banks of the Narbadā was Gaḍhā of those times. Vitthales'vara's Bethak near Jubbulpore would go to show that Gaḍā was situated somewhere there. The havoc wrought by Akbar's general Asafkhan is so complete that it has become difficult to identify the place. Vitthales'vara's desire to go to Gaḍā was natural. Gaḍhā was ruled over by queen Durgāvati. She was a princess of great reputation. She was married to Dalpatishāh in a very romantic manner and out of this union a son was born. When he was three years old, Dalpatishāh died. Since then Rāṇi Durgāvati was the *de facto* ruler of Gaḍhā acting as Regent for her son Vīra Nārāyana. Even after he was of age she continued to rule over the kingdom. Fiftytwo Gaḍhas (fortresses) were included in her kingdom. She fought many battles, and on account of her exceptional valour she was called Durgashāh. She was very religious and patronised numerous learned Brahmins. Some of the Telagu Brahmin families who were connected with Vitthales'vara's family by marital ties lived there. Besides, next to Vijayanagara, the only independent Hindu kingdom where Vallabhāchārya was recognised as the greatest Āchārya by the then ruling king Krishṇadeva, this princess Durgāvati was the only independent Hindu princess in whose kingdom Brahmins were encouraged and people were extremely happy. Her government was a faultless one and Akbar's attack on this princess is considered by competent historians to be nothing more than wanton destruction for self-aggrandizement. When Vitthales'vara came to her Capital first of all, he put up on the banks of Jammniya-talao or the Rāni-talao. Durgāvati was so much impressed with his saintly character, high learning and sublime devotion to Krishṇa that she visited his Ās'rama frequently and requested him to accept Gaḍhā as his permanent residence. Suitable arrangements were made for his stay. During his three years' stay the relations between him and the Queen were very cordial. Vitthales'vara's first wife Rukmiṇī passed away about this time, and he had absolutely no desire to marry again. But under the pressure of Rāṇi Durgāvati Vitthales'vara had to marry Padmāwati daughter of Krishṇāraya Bhatta on Akshaya-Tritiyā day of 1620. On another occasion Durgāvati gave a gift of 108 villages to Vitthales'vara which were in their turn gifted away by him to Bhattās, his caste people, who were living there and whose descendants to this day are said to be in the enjoyment of the same. During his stay at Gaḍhā, a Brahmin by name Brahmadāsa came

in his contact. He was blessed by Vitthales'vara by giving him his own waist-coat. From this day the fortunes of this Brahmadāsa began to rise and ultimately he became one of the trusted advisers of Emperor Akbar under the now well-known name of Birbal (बिरबल). This Birbal's relations with Giridharaji were very intimate, as could be gathered from the letters of Vitthales'vara. He seems to have helped Vitthales'vara a great deal when the possession and control of the shrine of Shree Nāthaji on the Govardhana Hill were taken over by Vitthales'vara some time later from the Bengālee worshippers.

After his stay for about three years, Vitthales'vara perhaps noticed that even this kingdom of Durgāwati would ultimately be invaded by Akabar's armies. In samvat 1621 (1564 A. D.) a pretext was found out by Asafkhan by demanding from her, her favourite elephant Gurudār. She naturally refused to comply with the demand. The attack of Asafkhan is the more glaring because Durgāvati's prime minister Adhāradāsa was deputed by her to the court of Akbar. This seems to have influenced Vitthales'vara in giving up his residence at Gaḍhā. He therefore expressed his desire to Rani Durgāvati that he wanted to go and reside on the banks of the Yamunā (Jumna). To meet Vitthales'vara's desire Rani Durgāvati caused to be built at Mathurā the Seven Houses which became ultimately known as 'Sat-garā'. Vitthales'vara and his seven sons lived at Mathurā in this Satgarā. It was in these Satgarā that for about two months or so S'ree Nāthaji was brought on Fālgun Krishṇa 7, 1623 from the Govardhana Hill by Giridharaji when Vitthales'vara was on his visit to Gujarāt. These seven houses do not exist now, but the place on which they stood is to this day known as Sat-garā at Mathurā. It is situated behind Chhattā Buzaar on the west, and the pilgrims for Parikramā start from this place. At Gaḍhā, Vitthales'vara had very pleasant times. He celebrated the Rathotsava festival. The car was taken in a big procession round the capital in which Rāṇi Durgāvati took part with all the nobles of her court. In fact all the resources of the state were requisitioned for the celebration of the Rathotsava.

When Vitthales'vara left Gaḍhā, Rāṇi Durgāvati sent her minister Adhardāsa, to accompany him with a large escort.

After he left Gaḍhā Vitthales'vara does not seem to have been visited by Rāṇi Durgāvati. She lost her life while fighting valiantly with Asafkhan, and her son Veeranārāyana also seems to have met with a similar fate. The rich treasures of the Royal treasury were looted by Asafkhan, and were carried away by him. The ravage done was so complete that no definite marks of this illustrious princess's kingdom could now be traced by historians. The traces of Vitthales'vara's stay in Gaḍhā are fortunately preserved by his Bethak, near Jubbulpore which is said to be the place where his second marriage with Padmāvati was celebrated as mentioned above.

From Gadhā,[1] Vitthales'vara seems to have migrated to Prayāga (Allāhābād). Here he stayed for some time in great happiness. He engaged himself in the worship of Krishṇa and the performance of Somayāga.

From Prayāga Vitthales'vara seems to have migrated to Gokula on भाद्रपदकृष्ण 3, 1622. Here he resided in a place where his father and his elder brother used to reside during their visits in Chāturamāsa. Vitthales'vara is said to have stayed in Gokula for about 84 days. Then on कार्तिकशुक्ल 11, 1623 he seems to have removed to Mathurā. He lived in Sat-garā built by Rāṇi Durgāvati. From 1623 to 1629 Vitthales'vara passed his time in Mathurā. In 1623 when he visited Gujarat, the image of S'ree Nāthaji was brought by Giridharaji from the Govardhana Hill to his house and was installed in his house in Sat-gara. The image continued to be worshipped for about two months and 21 days in Vitthales'vara's house in Mathura. Vitthales'vara did not approve perhaps of this on account of the irksome preponderance of Mahomedan influence. After his visit to Mathurā Vitthales'vara gave up the public celebration of the Rathotsava festival for the same reason. Vitthales'vara seems to have preferred the place of Govardhana Hill selected by his father. And by the time he reached Mathurā, from his visit to Gujarāt in 1623, the image of S'ri Nāthaji was again taken over to Girirāja and again installed therein on the 14th day of the bright half of वैशाख, सं. 1624. Vitthales'vara some-how preferred the quiet place of Gokula to the city life of Mathurā and in the year 1629, on Falguna Krishna 7 he adopted Gokula as his permanent residence.

मथुरानगरे विलोक्य वासं यवनादिप्रसरेण भूरिबाधम् ।
अथ विट्ठलदीक्षिता विविक्तं स्थलमात्मस्थितये व्यचारयंस्ते ॥ १ ॥
कदाचिज्जूमहेन्द्रेण परमात्मविनिर्णये । पृष्टास्तदीयसन्देहानपाकुर्वन् सदुक्तिभिः ॥ २ ॥
प्रसन्नेनाथ तेनोक्ताः किमपि प्रार्थ्यतामितः । तस्याग्रहमथालोक्य हृदि सम्यग्विचार्य च ॥ ३ ॥
आत्मनः सुखवासार्थं महावनसमीपतः । यमुनातीरमाश्रित्य स्थलं रम्यमयाचिषुः ॥ ४ ॥
अथ स्वाधिकृतैर्भूमेः पत्रं संलेख्य भूपतिः । स्वनाममुद्रासहितं दीक्षितेभ्यस्तदार्पयत् ॥ ५ ॥
ततो मौहूर्तिकादिष्टे मुहूर्ते विधिपूर्वकम् । ग्रामं गोकुलनामानं स्थले तत्र न्यवासयन् ॥ ६ ॥
अब्देऽष्टनेत्राङ्गीमहीप्रमाणे(१६२८)तपस्यमासस्य तमिस्रपक्षे ।
दिने ७ दिनेशस्य शुभे मुहूर्ते श्रीगोकुलग्रामनिवास आसीत् ॥ ७ ॥
वृत्तान्तमिममाकर्ण्य सजातीया द्विजोत्तमाः । कुटुम्बसहितास्तत्र वासार्थं समुपागमन् ॥ ८ ॥
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च बहवस्ततः । स्वं स्वं कुटुम्बमादाय निवासोत्काः समाययुः ॥ ९ ॥
समागतेभ्यः सर्वेभ्यः निवासाय यथायथम् । स्थानानि दापयामासुर्विट्ठलेश्वरदीक्षिताः ॥ १० ॥

(वंशावली–मधुसूदनभट्टकृता)

---

1. गढायां पूर्वमवसन् विट्ठलेश्वरदीक्षिताः । तेऽपि प्रयागमाजग्मुस्तत्रोपद्रवसंभवे ॥
यमुनातीरमाश्रित्य तत्र वासं प्रचक्रिरे । श्रीकृष्णसेवानिरताः सोमयागविधायिनः ॥
बहून्संवत्सरांस्तत्र न्यवसन्परया मुदा । अथ तेषां व्रजे वासं कर्तुमिच्छाभवत् किल ।
गोवर्धनो गिरिर्यत्र श्रीमद्वृन्दावनं तथा । मथुरापि हरिर्यत्र नित्यं संनिहितो विभुः ।
तत आगत्य मथुरां कुटुम्बसहिता इह । कंचित् कालं मुदावात्सुर्यमुनाहरिसेविनः ॥
वंशावली मधुसूदनभट्टकृता. (1717 Samvat)

From the the year 1628 upto his passing away in 1642 Vitthales'vara resided at Gokula and carried on his literary and other religious activities. Emperor Akbar took delight in discussion of questions relating to the world beyond. He is said to have paid a visit to Goswāmis of Brindāwan by this time. Vitthales'vara Dīkshīta was invited by Emperor Akbar for the elucidation of the nature of the Supreme Being. Akbar was much pleased with his explanations, and he requested him to ask for a gift. Vitthales'vara asked the Emperor to give him Gokula, which being a quiet place was congenial to his tastes and requirements, being situated on the banks of the river Yamunā near Mahā Vana. Thereupon Emperor Akbar made a grant to him of Gokula under his Royal Seal and handed over the Firman to Vitthales'vara in the year samvat 1634 corresponding with 29th of Jamādi the 2nd, A. H. 985 (1577 A. D.). Vitthales'vara was the recipient of three other Firmans granting him the privilege of grazing his cattle on all lands including Khālsā or Jāgir. Another Firmān was granted to him by Hamidāh Bānu Begum, mother of Emperor Akbar. He was also the recipient of the grant of the Jatipurā village where the Shrine of Govardhanadhara was situated. During his stay at Gokula he visited Gujarāt twice, once in the year 1631, and then in 1639. It was perhaps during this last visit that Gopāladāsa, the author of Navākhyāna, came into his contact and wrote his beautiful poem describing in the last chapter the whole family of Vitthales'vara. This last chapter mentions seven sons of Vitthales'vara and their wives. It does not mention the names of either of the wives of Vitthales'vara. The inference is that this poem is written after Vitthales'vara's both wives had passed away and his youngest son Ghanas'yāma, if not actually married, was betrothed to Krishnāvati. All his four daughters were married, and the two widowed daughters of his elder brother Gopinātha, Lakshmī and Satyabhāmā, were residing with him, and passed their widowhood in complete happiness in the service of S'ree Navanītapriya.

Thus from the year 1629 to 1642 Vitthales'vara lived at Gokula in complete tranquility. During his stay there, he carried on and perfected the mode of worship (Sevā-Prakāra), both at Govardhandhara's temple at Jatipurā and in Navanītapriya's temple at Gokula. Poet Gopāladāsa describes beautifully how Vitthales'vara daily went on horseback from Gokula to Govardhana. 'तुरग चाल्यो वायुवेगे उतावळो, जाणे नौका चाली सिन्धु तरवा.' Vitthales'vara translated his father's teachings into actual practice and turned them into a divine religion. His father mentioned two alternatives in the verse-गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते । कृष्णार्थं तद्विनियुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य मोचकः ॥ (निवन्ध.). The first alternative of त्याग (complete renunciation) cannot be translated into practice as an inflexible rule, by everyone. Hence Vitthales'vara accepted the second alternative of अत्याग by which every thing was to be utilised for Krishṇa, thereby ultimately the goal enunciated in the first alternative of त्याग was to be gradually reached. With this end in view he promulgated an elaborate mode of rituals for the Sevā-mārga. The Sevā-mārga was based purely on the dictates of the finer sentiments of heart.

The result was that the very household of Vitthales'vara became free from the experiences of the miserable surroundings of the worldly life. The mode of worship was carried on in such a way that all the members of his family, young and old, males and females, could take part in the daily worship with such fervour and pleasantness that his house was a sight which gods would envy. The poet Gopāladāsa gives expression to this fact in the following couplets:—

हारकंकणकर्णभूषणनाद नाना डींडतां । गान गाये स्वर सुहाये श्रीनवनीतप्रियजीने पोढतां ॥
सन्ध्यासमे शृंगार नूतन फूल गुंथे सौ मळी । सदनशोभा निरखतां ते लक्ष्मी मन पाम्यां रळी ॥

Emperor Akbar's two ministers Todarmall and Bīrbal seem to have come into closer contact with him during this time and gave him their help whenever required. The shrine of S'ree Nāthajī came into existence under circumstances in which the followers of Vallabhāchārya and those of the Gaud school both worshipped it with equal reverence. S'ree Nāthaji or Govardhanadhara was worshipped by the local people as Devadamana (देवदमन). It is alleged that originally this shrine was set up by king Vajra of the Yādava race who was brought to Muttrā by Arjuna after the destruction of the Yādava race. The said image which remained under-ground was then discovered. When Vallabhāchārya visited Vraja, he installed this image of Govardhanadhara or S'ree Nāthaji in the year 1576, अक्षयतृतीया. He appointed Mādhavendra-puri a Tailanga Brāhmana Sannyāsi of the Mādhva school to carry on the worship of Govardhana-dhara. This Mādhavendra-puri was a Krishṇa-worshipper. He was the guru of Ishvarapuri who initiated the Bengal saint Chaitanya into Krishṇa-worship. Mādhavendra-puri was instrumental in introducing Krishṇa-worship in Bengal. To carry on the daily worship of S'ree Nāthaji was a task difficult for a single individual. Hence he kept some Bengāli Vaishṇavas to help him. Rāmdāsa, another saint, was commissioned by Vallabhāchrāya to act as first मुख्यप्रचारक. He was a Chauhana Rajput. Krishnadās was appointed as the Adhikāri. Vallabhāchārya and his son Gopīnātha used to visit Vraja during the Chātur-māsya of every year, and during their absence they used to carry on the Sevā themselves. After the passing away of Vallabhāchārya and Gopinātha, some disagreement seems to have arisen between the Bengāl Vaishṇavas and Vāllabha Vaishnavas. So long as Mādhavendra-puri was there, no disagreement seems to have arisen. The image is spoken of as Gopāla and described as such in the works of Chaitanya writers. When Mādhavendra-puri went to the south to fetch Malayāgaru chandana (sandal-wood) he passed away there at an advanced age of about 130 years and the Bengāl Vaishṇavas used to carry on the worship of S'ree Nāthaji under the control and supervision of Krishṇadāsa Adhikārī. Gopināthā's visit to Gujarāt brought him about a lakh of rupees as Sevā. The same was dedicated by him to S'ree Nāthaji. Vitthales'vara's frequent visits to Gujarāt attracted its rich people to visit the shrine of S'ree Nāthaji and they made rich presents to the Deity.

It seems, Bengal Vaishṇavas who used to carry on the worship, secretly carried away these presents to their Goswāmis who lived at Brindāvan. This created great dissatisfaction among the Vaishṇavas of Gujarāt. One Anantadāsa raised an emphatic protest against this misuse of the offerings to the Deity. He persuaded Krishṇadāsa Adhikāri to put a stop to this and drive out the said Bengāli worshippers. Krishṇadāsa could not do it unless he had the sanction of Vitthales'vara. For this purpose he was persuaded to approach Vitthales'vara, who at first hesitated, because these Bengalees were appointed by his father. But after some deliberations, Krishṇadāsa succeeded in obtaining a letter of recommendation to Rājā Bīrbal to help him in his mission. With this letter Krishṇadāsa saw Bīrbal, then collected a number of men with him and set fire to the huts of the Bengalees. The moment the latter came to know of this, they came down from the Govardhana hill where the shrine was situated. At first they offered great resistance to Krishṇadāsa, but ultimately yielded, and he got exclusive control and possession of the shrine. Rājā Birbal was intimate with Giridharajī, the eldest son of Vitthales'vara. Perhaps to establish his absolute control, Giridharajī brought the shrine of Gopāla-S'ree Nāthaji to his own house in Mathurā in 1623. From this date the mode of worship was greatly elaborated by Vitthales'vara. It became the exclusive resort of Vāllabha Vaishṇavas, and Bengal Vaishṇavas began to forget their early connection with it. The personal relations of Vallabhāchārya and Chaitanya were very cordial as can be inferred from the above facts regarding the setting up of the shrine of S'ree Nāthaji. The Chaitanya writers, and especially Krishṇadāsa, who lived in Bengal and who is the author of Chaitanya-Charitāmrita perhaps felt bitterly this loss of the control of the above shrine. In their zeal to extol Chaitanya they try to belittle the achievements of Vallabhāchārya. Vallabhāchārya's records are singularly devoid of any unpleasant reference to Chaitanya, while the statement of Chaitanya writers that Vallabhāchārya, though praising Chaitanya, slighted his companions, and that he had to take lessons in Bhāgavata at Puri from Jagadānanda, pupil of Chaitanya, seems to be due merely to some sort of prejudice and historically impossible. There can be no greater nonsense than this. The present Bengal writers like Dr. Sen and others who copy this, seem to be rather uncritical. We believe the above statements are the result of the disappointment felt by Chaitanya Goswāmis of Brindābana on account of the loss of S'ree Nāthaji as mentioned above. We are told that in an early work, Brindāvandāsa's Chaitanya Bhāgavata, there is no reference to the incident of Puri. The transference of the control of the shrine to Vitthales'vara had very marked results. Emperor Akbar presented the Jatipurā village to Vitthales'vara by a special Firmān. The inner worship became confined to the agnates of Vitthales'vara and their wives and daughters only. Among Brāhmaṇas, Geernārās and Sāchorās who early joined the Faith were allowed to take part in the worship. But the mass of Vaishṇavas were henceforth excluded from coming into direct

contact with the holy shrine, a result which it is doubtful whether Vallabhā chārya or Vitthales'vara could have had in their minds, when Vallabhāchārya installed the shrine and Vitthales'vara got its exclusive control. His immediate object then was to exclude the Bengalees only. Perhaps it would not be out of place to remark that this was the occasion when Vitthales'vara lost all traces of Chaitanya thought which he had gained during his visit to Jagannātha in 1616.

During his stay at Gokula in Samvat 1629, Rājā Todarmal paid a visit to Vitthales'vara. He was ordered by Emperor Akbar to take the command of the Imperial forces in Behar against king Daud. This was an onerous task and before setting out on his expedition, Todarmall came to Vitthales'vara to invoke his blessings. He was given by Vitthales'vara, a 'Pītāmbara' which Todarmall tied over his head, while he started on his expedition. This would show that Todarmall held Vitthales'vara in very high esteem.

Rājā Birbal's connections with Vitthales'vara were equally intimate as stated above. When Vitthales'vara was on his visit to Gujarāt, a controversy seems to have arisen as regards the date on which the Janmāshtami fast was to be observed. On his return he came to know about this and composed a work named जन्माष्टमीनिर्णय stating his view about it with reasons. Possibly the रामनवमीनिर्णय was also written by him under similar circumstances. Having quietly settled at Gokula, he gave definiteness to the religious practices initiated by his father.

After Vallabhāchārya, Vitthales'vara's elder brother S'ri Gopīnātha succeeded as Achārya. S'ri Gopīnātha was a great devotee. Vitthales'vara entertained great respect for his brother. We have not got materials enough to learn how S'ri Gopīnātha understood and expounded the tenets promulgated by his father. We know that he used to reside at Adel for the most part of the year and like his father used to visit Vraja during the monsoon. There he used to perform Gopāla-upāsanā. There is a work called *Sādhana-Deepaka*, the authorship of which is attributed to him. From this work we do not learn much. One rule laid down in it is that a widow is to worship Krishṇa with Bāla-bhāva, while a woman whose husband is living, is to worship Krishṇa with Bhartri-bhāva. Though we have failed to trace this distinction to any of the writings of Vallabhāchārya which are extānt, we feel that there is some ground for the above rule which is based on common sense. Again, this work, though purporting to detail Sādhanas a Bhakta has to follow, omits any reference to the process of Nivedana which is practised in the Sampradāya even to this day. Beyond this, there is not much in this work elucidating any other point of Vallabhāchārya's philosophy. It seems therefore clear that Vitthales'vara had to depend on his own exertions to understand the works of his father. In this effort an unfortunate incident seems

to have damaged the cause of the Sampradāya to a considerable extent, and in spite of Vitthales'vara's attempts, one would feel that the loss to the Sampradāya is irreparable.

It is not certain when S'rī Gopīnātha passed away. It seems after his death some unpleasantness was caused between Vitthales'vara and his sister-in-law, and these feelings of unpleasantness became more embittered on the part of the sister-in-law when her only son S'rī Purushottama also passed away soon after. The result of this was that the original works of Vallabhāchārya which were in possession of S'rī Gopīnātha as the eldest son of Vallabhāchārya were consigned to oblivion by her. The greatness of Vallabhāchārya's personality was so much felt by his devotees during his life-time that none of them seems to have contributed anything to the composition of his works. In the case of S'ankarāchārya and Rāmānujāchārya one feels that their respective Bhāshyas are written, re-written, revised and recast with the collaboration of their learned pupils. In the case of Vallabhāchārya the distance felt by the devotees was so great that none has upto this day ventured to add or subtract anything from them. This being the position and the devotees being wholly engrossed in Krishṇa-worship as taught by Vallabhāchārya, they did not try to get the copies of his writings. Another reason for the loss of the original works of Vallabhāchārya seems to be the great fire which destroyed almost the whole village of Adel at the time he took to Sannyāsa. When the helm of the Sampradāya came into the hands of Vitthales'vara it was a problem to him as to how he should get authentic texts of his father's works. On the side of Adel counter influences were working, and it was difficult, if not impossible, to get all the works. He seems to have secured the original copy of the Brahmasūtra-Bhāshya of his father upto 3–2–34. *Nibandha* seems to have been secured by him, and he has attempted to finish *Prakās'a* on *Nibandha* by writing commentaries on the Fourth skandha, and a portion of the Fifth of the *Bhāgavatārtha-prakaraṇa.* From Gujarāt Vaishṇava Rāṇā Vyāsa he secured the *Subodhinī*, a commentary on *S'rīmad Bhāgavata* of Vallabhāchārya. We have no materials to learn whether he got Pūrva-mimāṅsa Bhāshya of Vallabhāchārya, though there is plenty of evidence in *Aṇu-Bhāshya* to show his great hold on the Sūtras of Jaimini, to which he refers as a master. It is possible, as Purushottamji says, that the Pūrva-mimāṅsa Bhāshya became उत्सन्न in his times. We may infer from this that Vitthales'vara might have been in possession of the Purva-mimansa-Bhashya of S'rī Vallabhāchārya, which became lost to us during the period, so to say, of interregnum, between 1642 and 1724 Samvat. Thus it would seem that Vitthales'vara had before him almost all the works of S'rī Vallabhāchārya which are now available to us. From these materials we shall presently see how he has developed the system promulgated by his father, both on the practical as also the theoretical side.

On the formation of the Sāmpradāyika practices Vitthales'vara's influence seems to be very marked, the nucleus having been supplied by his elder brother Gopinātha in his Sevā-Paddhati. Vallabhāchārya established the shrine of S'ri Nāthaji on the holy mount of Govardhana and initiated a mode of worship which was extremely simple. This shrine was entrusted by him to the devotees who resided there. The initiation of Vaishṇavas was a very simple formula, as he puts it somewhere in his Subodhinī, viz; *Krishṇa, I am Thine.* कृष्ण तवास्मि. This would seem to be the ordinary mode of initiation as communicated to Vallabhāchārya by Lord S'rī Krishṇa. But for the practical purposes of the Sampradāya, some solemn declaration was a necessity, and hence we feel it is possible that the language used in the explanation incorporated in the *Gadya* formula (सहस्रपरिवत्सरमितकालजातकृष्णवियोगजनिततापक्लेशानन्दतिरोभावोऽहं भगवते कृष्णाय देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि तद्धर्मांश्च दारागारपुत्राप्तवित्तेहापराण्यात्मना सह समर्पयामि, दासोऽहम्, 'कृष्ण तवास्मि ।') is the work of S'rī Vitthales'vara. For the Sampradāya which was expanding in all directions, some grave and solemn declaration appeared to Vitthales'vara to be a necessity, and he without adding or subtracting anything to the sense of कृष्ण तवास्मि added a solemn declaration by which the sense of the Mantra became abundantly clear. The Sāmpradāyikas do understand that the portion of the *Gadya* preceding कृष्ण तवास्मि is explanatory of the same. This being an explanation coming from Vitthales'vara accounts for the difference in the readings of the formula among his seven sons. This change was most essential as it added to the solemnity of the initiation ceremony. Vitthales'vara's personality was second to none in the Sampradāya after S'ri Vallabhāchārya, and one feels admiration for his wisdom when he sees how he has added to the gravity without sacrificing the sense of the original.

We are informed by Goswāmi S'rī Gokulanāthaji Mahārāja of Bombay that the whole Gadya in the handwriting of S'rī Vallabhāchārya is preserved in the daily worship in the temple of S'rī Damodaraji at Junagadha in Kāthiawār. We have not been able to satisfy ourselves as to the authenticity of the same, but if it were so, the above reasoning would be inapplicable.

It is rather difficult now to appreciate how much Vitthales'vara contributed to the development of the aesthetics in the mode of worship, Sevā-Prakāra. All the fine arts were requisitioned in the performance of the daily worship. Vitthales'vara was himself a master-musician. He knew both the theory and practice of the Indian Music. Some of the most charming songs which are sung before the deity were composed by him. The song 'मंगल मंगलम्' is daily sung in every Pushtimārgīya temple in the early morning when the (स्वरूप) is made to awake. The famous Prabodha is also daily recited. Another song 'प्रेंखपर्यंकशयनम्' is always sung in 'Rāmakali' in the morning when the (स्वरूप) is swung in the cradle (Palnā). During the Vasanta season an Ashtapadi 'ललयुवतिशतसंगे' is daily sung when Vasanta is being played during the Rāja Bhoga Dars'ana. This

Ashtapadi can best compare with the finest ones of Jayadeva in Gīta-Govinda. Govindaswāmi, the greatest musician of the times, was appointed by him as the chief kirtanakāra in the temple of Nāthadwāra. Nandadāsa, Chaturbhujadāsa, Chhituswāmi and Govindaswāmi composed some of the finest songs in the local vernacular (Vraja Bhāshā) under the direct inspiration of Vitthales'vara. The songs of Vitthales'vara are all in Sanskrit. The Rāmānujiya saint Tyāgarājaswāmi composed beautiful songs in Sanskrit. Vitthales'vara's mother-tongue was Telagu, and his activities were confined to Gujarāt, Kāthiāwār, and Rajputānā where Telagu was least known. Hence Sanskrit was preferred by him as the medium of communication. Almost all the letters of Vitthales'vara which are now available are in Sanskrit.

Thus after preparing materials for music, he utilised them in the Sevā-Prakāra with consummate skill and erudition. The music to be sung before the deity was in conformity with each season. Music in the morning Sevā was to be sung in Rāgas which are to be sung in the morning. Music in the evening is to be sung in Ragas which are to be sung in the evening, the rule being relaxed during the big festivals of Janmāshtami, Annakuta, etc., when any Raga can be sung. In music, Ragas change according to season. The finest musical instruments (Tambura, Bin, Mridanga, Sarangi etc.) of the age were made use of in the daily Sevā. This practice is continued to this day in the Sampradāya. Vitthales'vara's son Raghunāthajī was, we believe, literally correct when he speaks about his father as गीतसंगीतसागर.

The daily worship changed according to seasons. Everything was so arranged that if one entered a Pushtimārgīya temple during winter, the moment he was within the precincts of it, he would least feel the unpleasantness of winter cold. Similarly during summer, entrance in Vitthales'vara's temple would make you forget that it was summer. The perfection was carried to such an extent that the richest dainties that are daily offered to the deity vary acccording to time and season. Akbar sometimes did pay visits to Vitthales'vara and the latter made an exception by allowing the former 'Dars'an'. A Sāmpradāyika Gāthā records the following incident of Akbar's visit on one S'ārada full-moon day (रासपूर्णिमा). Krishṇa is the symbol of highest Rasa S'ringāra. He is described as S'yāma (श्याम). Accordingly every thing in the Sevā i. e. पीछवइ, पीछात, etc. was naturally श्याम. This was changed to white silver cloth at Akbar's request, and this practice continues to this day.

Painting too was a favourite pastime with Vitthales'vara. A beautiful painting of his deity Navanita-priyaraya drawn by him is in the possession of Goswāmi Dwārkes'jee of Bombay. On Utsava days beautiful Ārtis were drawn and filled with pearls and it was filled with harmonious blending of colours. These Ārtis designed as they were by the ladies of Vitthales'vsra's family are still current in the Sampradaya under their respective names, such as Ārti of Rukminiji etc. Some of these Ārtis show a considerable amount of

accurate drawing. During the Vasanta season beautiful prints both in dried and wet colours were utilised in the curtains etc. of the daily worship. Similarly during the Sānji days, beautiful Sānjis in the choicest colours depicting the particular sports of Krishṇa were prepared for the deity under the inspiration of Vitthales'vara.

Choicest flowers such as rose, jasmine, Bakula, Kadamba, lotus etc, were utilised in preparing the garlands to be offered daily to the deity. During summer, flower-houses (फुलमंडली) were organised in such a way that flowers were knit and strung together in the most artistic way. In short the finest arts which were developed during the Akbar-period were all availed of in the daily worship of Krishṇa.

Vitthales'vara's field of activities lay chiefly in Gujarāt and Kāthiāwād. The people of those countries were by instinct commercial. It would be rather difficult to make them take interest in books dealing with the subtle and abstruse problems of philosophy. It was a question to Vitthales'vara as to how he should make them accept Krishṇa-Sevā as their goal. For this purpose Vitthales'vara organised bands of amateurs who would give life-like representations of the various sports of Krishṇa. This method proved very successful and whole communities of Gujarāt accepted the Krishṇa-Sevā-creed with marvellous zeal and rapidity. In fact everything that belongs to any one is to be dedicated to Krishna. There was no actual parting with the thing but there was the ingrained remembrance that everything of you is not for your own self but for God, a doctrine like this which Vallabhāchārya preached in अविद्या पूतना नष्टा गन्धमात्रावशेषिता was translated into the daily life of Vaishṇavas by turning this अहंता and ममता from संसार towards God. Vitthales'vara achieved this for his devotees by this simple and sure remedy of Krishṇa-worship in which every member of the family could take part and all their belongings could be best utilised. Thus Vitthales'vara made Vaishṇavism a living religion among the masses of Gujarāt. The influence of Vitthales'vara was so deep-rooted, and in course of time it went on increasing to such an extent that when one speaks of a Vaishṇava in Gujarat the reference is generally understood to be to a Pushtimārgiya Vaishṇava. Dr. Bhāndārkar's remark that Vallabha's mode of worship was more dramatic than emotional seems to be rather unfounded. All the paraphernalia of the Sevā without the deity's special grace अनुग्रह and intense love was a thing never approved of nor preached by Vitthales'vara. Dr. Bhāndarkar's remark was rather due to the learned scholar's unfamiliarity with or distant acquaintance from hearsay evidence about the Sevā-Prakāra followed in Pushtimārgiya temples. Our own experience of the temples of Rāmānujās, Madhvas, Godias, and the chief shrines of Jagannātha and Vitthala leads us to the inevitable conclusion that in the mode of Krishṇa-worship Vitthales'vara's position is unique and unrivalled. This fact was whole-heartedly acknowledged by one great Vaishṇava teacher Swāminārāyaṇa of Gujarāt when he speaks of Vitthales'vara as the king of Vaishṇava teachers in his शिक्षापत्री, where

he preaches his followers to follow the mode of worship as laid down by Vitthales'vara. The fact is that the Seva-Prakāra was modelled to develop the finer sentiments of the human heart, and to term it dramatic would certainly do injustice to the great Āchārya. Experience has proved that by following this Sevāprakāra the devotees not only forgot the bonds of Sansāra, but it helped them in feeling the living presence of the deity. In actual practice flaws might be noticed, the ideal set up by Vitthales'vara might not be attained, but to term the whole Sevāprakāra as dramatic is rather an abuse of language.

In the construction of temples Vitthales'vara followed a plan of his own. He did not approve of the idea of rich and costly buildings for temples. He realised that gorgeous temple buildings were not safe under the mahomedan rule. For this reason he constructed temples of an extremely simple style. Nothing could be seen from outside. From outside appearance his temple would appear to be a simple dwelling-house. But at the same time, inside the temple, great care was bestowed on its construction. Free passage of light and air was always borne in mind. The temple of S'rī Nāthajī to this day is a building of an exceptionally simple type. Inside the temple, in the middle, there was kept a chawk surrounded by three arched-door-gallaries. Behind one of such gallaries was the inner chamber called Nija-Mandira. On one side of this Nija-Mandira was kept the sleeping-apartment or S'ayana griha which was always constructed in the most costly and artistic fashion. On the other side were kept the Bhoga-griha-dining apartment where the deity was offered Bhoga-food etc. Beyond the Bhoga-griha were situated two rooms where food to be offered to the deity, was prepared. Separate rooms were kept for prepartion of flower garlands, vegetables, Betelleaves, and baths, known as Fula-griha, s'aka griha, Pāna-griha, Jalagriha etc. Valuable ornaments and dresses with which the deity is adorned were similarly kept in a safe place. This temple was situated in the centre and round the temple were raised dwelling places fort he Mahārāja and his prachārakas. The idea that the deity was the Lord and the others including the Goswāmi Mahārāja were His servants was kept in mind in the construction of their dwelling places.

Side by side with the development of the sevā-prakāra, he devoted himself with equal earnestness with elaborating and expounding the doctrines of his revered father. He wrote his literary works with maturity of thought and expression. The completion of the Anu Bhāshya on the Vedānta-Sūtras belongs to this period. His reputation as a great religious teacher was established beyond question. Rich presents from Vaishnavas of Gujarāt flowed to him here. The patronage of Emperor Akbar and his famous ministers Todārmull, Birbal, Rai Purushottama and others came to him unsolicited. The learned men of his caste who stayed with him at Gadhā came to him and they were all patronised by him. With these men he netered into matrimonial relations. His daughters were given in marriage

to the sons of these learned men and their daughters were taken in marriage by him for his sons. These people of his caste came to be known as Bhattas. Vitthales'vara's connection with the country of his forefathers now being no longer necessary was practically severed. He became naturalised in Gokula. Gradually the mother-tongue Telugu came to be replaced by the local language. Both Vaishṇavas and Bhattas began to revere Vitthales'vara with intense devotion. The result was that Vitthales'vara was made conscious of his greatness to such an extent that he could with equal propriety speak of himself in plural. While explaining the Subodhinī to Vaishṇavas, during the evening recess, he wrote out notes on difficult passages on Subodhinī. These notes were ultimately put together and given the name of विवृतिप्रकाश. The मंगलाचरण, 'श्रीविट्ठलैः' क्रियते suggests the above mentioned self-consciousness.

Vallabhāchārya had given several Swarupas to his devotees. When these devotees and their descendants became extinct or unable to carry on the Sevā of the Swarupas, they returned the same to Vitthales'vara. Of these about seven or eight were received by him. These Swarupas were distributed by Vitthales'vara in Dāya-Bhāga among his seven sons in Samvat 1634. All the seven sons were given a joint right to Sevā of S'ri Nāthaji, the eldest son Giridharaji being left in control of the same under the primogeniture rule. These seven Swarupas came to be known in the sampradāya as the seven Nidhis. Separate houses for all the seven sons (except perhaps for Yadunāthaji who being the youngest son of Rukmiṇi remained joint with Giridharaji, the eldest son), were built in Gokula and given to each of the sons. Each son thus set up the Swarūpa given to him in Dāyabhāga as a shrine of his own. This came to be known in the Sampradāya as seven Gādis or seats. In a letter Vitthales'vara asks his sons to select a site for the house of Yadunātha. It seems he passed away before the house of Yadunātha actually came to be built. The result of this has been rather undesirable in the Sampradāya because it proved fruitful in giving scope to as many as four persons to put forward their claims to the Gādi of Yadunātha.

The last years of Vitthales'vara were passed very happily at Gokula. One Murarī Pandit wrote to him to give him a work which would explain to him the fundamental principles of Pushti-mārga in such a way that he could silence all his opponents on his side of the country. For him Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hansa and sent it to him. On receipt of the same the Pandit was much delighted and asked for a further explanation of the root cause of Bhakti. Thereupon Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hetu. Both these works together in a nutshell explain that the cause of Bhakti is God's Grace (अनुग्रह) alone and that the Supreme Purushottama plays among his select devotees, unapproched by मन्त्र, तन्त्र etc.

Vitthales'vara lived for over 70 years. His was a life in which there was a happy perfection of the theory and practice of the Sampradāya. His devotees have drawn a veil on the manner of his passing away, but from

one Gopāldāsa of Vyāra we learn that he had fever and some pain in stomach when he passed away on Magha Krishṇa seventh Samvat 1642. Thus a life full of events was closed, the happy memories of which are enshrined in the hearts of the Vaishṇavas even to this day.

Good comes out of evil is well illustrated in an incident in the life of Vitthales'vara. Krishṇadāsa was appointed as the Adhikāri in the temple of Nathadwāra on Govardhana hill by Vallabhāchārya. On account of some disagreement with Vitthales'vara, Krishṇadāsa prohibited his access into the temple. Vitthales'vara submitted to the order of the Adhikāri, and lived at Chand Sarovara, Parasoli, for about six months of the exile. During the period he has penned some of the finest Vijnaptis-prayers. It is said that one such Vijnapti was written per day and the same was taken to S'rī Nāthaji by Ramdāsa. These Vijnaptis reveal the depths of Vitthales'vara's heart. In them there is a harmonious blending of thought and expression. A perusal of these Vijnaptis leaves a lasting impression on our mind. They are the outcome of a burning heart yearning passionately to meet the object of his intense love. A veil has been drawn as to the reason which led to the exile of Vitthales'vara by Krishṇadāsa. However, ultimately Krishṇadāsa came round, begged Vitthales'vara's pardon and requested him to return to the temple. In these Vijnaptis each verse stands by itself. One publisher grouped them together into a collection of 25 each, but there seems to be little warrant for the same. It would not be out of place to record our own view as to the origin of these Vijnaptis. Vitthales'vara was a great letter-writer. He used to send and receive letters from a good many Vaishṇavas. These letters were in Sanskrit prose, but in the beginning and end of each letter a verse or two were written by Vitthales'vara to remind his pupils of their sublime mission. In course of time, the uninteresting matter of the letters came to be neglected, but the verses were collected and preserved. This being the origin of these Vijnaptis, we can well understand why these verses are unconnected. Unconnected as they are, they do breathe the fervent devotion of the great author. In some of them the highest and noblest sentiments find expression.

Vitthales'vara's family-life was exteremely happy. He himself was blessed by God with a big family. By his first wife Rukmiṇī he had seven sons and four daughters. S'obhā, Yamunā, Kamalā and Devakā were his daughters by the first wife. They were all married, and they lived with their husbands in Vitthales'vara's house. Giridhara, Govinda, Bālkrishṇa, Vallabha, Raghunātha and Yadunātha were six sons by his first wife Rukmiṇī. Ghanas'yāma was the seventh and the only son of Vitthales'vara by his second wife Padmāvatī. The first child of Vitthales'vara was S'obha and after her Giridhara the eldest son was born. Purushottama the only son of his brother Gopinātha had passed away, but his two sisters Lakshmī and Satyabhāmā lived with Vitthales'vara. They passed their widowhood in the service of

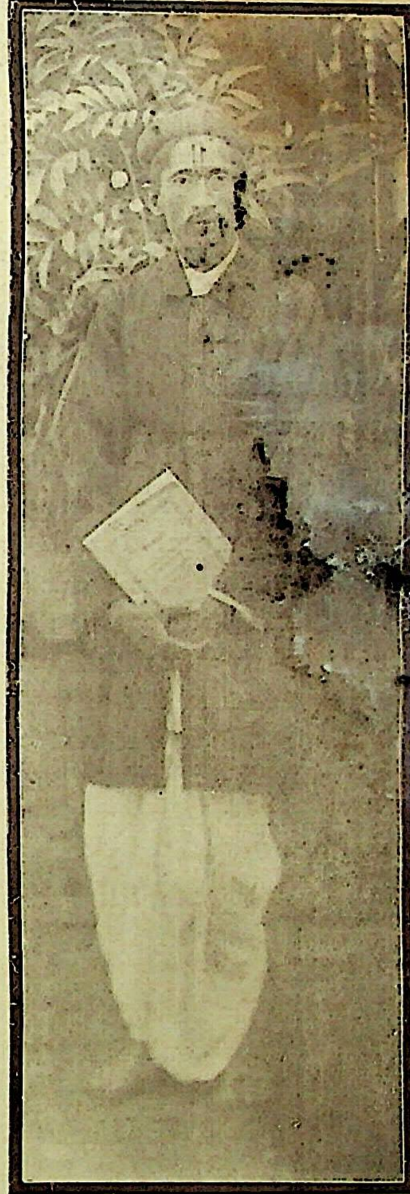
S'rī Navanitapriya, the family deity, in perfect happiness. In spite of his being a big family-man, he had freed his house from the shortcomings of the Sansārika miseries. In short there was no touch of Sansāra in his family-life. One Devakinandana, a grandson of his, son of Raghunātha the fifth son, records the mode in which he was fondled by Vitthales'vara in his childhood in a poetical work Rasâbdhi composed by him. 'श्रीकृष्णः शरणं ममेति शनकैरुच्चार्य वात्सल्यतः श्रीहस्ताम्बुजमाननोपरि मम व्यापारयन् सर्वतः। ××× श्रीविट्ठलः शर्मणे। This would show that while fondling his children Vitthales'vara would not forget his Lord Krishṇa himself, but would leave a lasting impression on the tender minds of his children that primarily their duty was to serve Lord Krishṇa. A Kirtana attributed to his another grandson Kalyāṇarāya gives an exquisitely delicate expression to his unwillingness to leave Vitthales'vara's house, at the time when Vitthales'vara's uncle who was childless came to ask him to give him any one of his male children. At this time Kalyānarāya was afraid that he, being the first-born grandson, would be given away. The idea of remaining at the gate of Vitthales'vara and thereby singing praises of Lord Krishṇa was a thing which appealed to Kalyāṇarāya more than anything else in the world howsoever attractive. Vitthales'vara understood all his children and he knew very well that none of them would be willing to leave his house, so he asked his uncle to take away any of them who would be willing to go with him. The uncle was baffled by this reply and went away disappointed. The Sampradāyika Gāthā relates that the uncle administered three curses to Vitthales'vara's progeny. These three are—(1) maintenance of daughters' husbands, (2) debts, and (3) travelling. How far and how much truth there is in this Gāthā, it is difficult for us to determine, but so far as the first charge is concerned, it is literally true. Even to this day the Bhattas, the so-called husbands of the daughters of a Goswami's family, are maintained in Goswāmi's house with almost all the members of their family. So far as the second charge is concerned, we find some evidence for accepting the truth of the same. In a letter written by Vitthales'vara himself he asks his sons to wipe out the debts. As regards the third, it is a blessing in disguise, it would add to the number of वैष्णवs, and the religion would prosper. Whatever that may be, Vitthales'vara's attitude seems clear. He had accepted the second alternative of Atyāga. He did not want his daughters to plunge into Sansāra. So he kept them in his house, so that they could also serve Lord Krishṇa with the same facilities as his sons would do. They were married of course, but their husbands the Bhattas had no access into the Sevā-prakāra of Lord Krishṇa in the family of Vitthales'vara. Even to this day no Bhatta is admitted in the inner worship in a temple owned by a Goswāmi. Debts for the Sevā of Lord Krishṇa were never considered objectionable. They are not for the Sansāra, and as such, the evil influences are few. Thus these curses had no evil effect on the descendants of Vitthaleshvara. Family-life led by them was happy. The wives of Giridhara and Raghunātha were two sisters, so also those of Yadunātha and Ghaṇashyāma

were sisters. Not only were members of the family happy but even those who came in Vitthales'vara's contact were extremely happy and contented. One Mahādeva Dwivedi gives expression to this fact in the following verse 'श्रीविट्ठलदीक्षिते राजमाने महीतले। वैकुण्ठगमनेच्छा कुण्ठिता वैकुण्ठवासिनाम्'. The Girinārā and Sachorā Brāhmins who early joined the faith and were taken by Vitthales'vara in the inner worship did so without any monetary remuneration. Their duty was to serve Lord Krishṇa according to the directions of Vitthales'vara. All their other wants were looked after by Vitthales'vara. How much he cared for the comforts of his Sevakas could be well seen from the following. In the daily worship, water was to be brought from the Jamunā river by Sevakas, but writes Vitthales'vara in his letter, that if it was found troublesome to them, it should not be done because his Swāmī—Lord Krishṇa was delicate, and the inference was that he would not accept anything which arose out of Kles'a. (श्रीयमुनाजलनिर्वाहः सेवकैः कर्तव्यः, परन्तु नातिक्लेशेन, मत्स्वामिनः कोमलस्वभावत्वात्). Endowed as he was with such tender feelings for his devotees, it is no wonder that the hearts of his devotees should reciprocate the same sentiments in greater degrees. It is in fitness of things that poet Gopāladāsa after describing all the details of Vitthales'vara's family should describe the same as Kalpa Vriksha. (श्रीविट्ठलकल्पद्रुम फळ्यो तेनी शाखा प्रसरी अनेकरे).

प्राप्तभगवत्स्वरूप

मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला, बी. ए., एल्एल्. बी.







जन्म—१९४३ आश्विन शुक्ल ७.]   [भगवद्धामप्राप्तिः—१९८३ ज्येष्ठ कृष्ण १२.



A
car
In t
Se

The late Editor Mr. Mulchandra Tulsidas Teliwala, B.A., LL.B.

The above introduction is left incomplete, because the Editor suddenly passed away on 26th June 1927, at the early age of 39. A short sketch of his life, which was destined to be a life of sacrifice in the cause of पुष्टिमार्ग, will not be out of place. He was born on 23rd September 1887 (Aso Sud 7, 1943) in the ancient and holy city of Bhṛgucutchha or Broach situated on the right bank of the Narmada. It was here that king Bali performed his दशाश्वमेध, and gave Lord वामन three steps of earth. It is the abode from most ancient times of Bhārgava and other Brahmins well-versed in कर्मकाण्ड. Further up the river are situated the holy places of व्यासाश्रम and शुक्लतीर्थ the abodes of व्यास and शुक्लनारायण. He was born in a very rich and famous family of विशामोढ वैश्य. The caste being a very small one, his grand-father Mr. Lalbhai was not married till he was about 55 years old. He went to the pilgrimage of श्रीनाथद्वार and कांकरोली and at कांकरोली, गोस्वामी श्रीपुरुषोत्तमजी, (who flourished later than his namesake the writer of प्रकाश on अणुभाष्य) gave him a blessing that he would have two sons. He replied that he was unmarried and there was no chance of marriage at that age but the गुरु smiled and asked him to go home. The वरदान came to be true, he married and he had two sons. The family business of cotton also prospered and their firm had agents at Palej, Miyagaum and other places, and a branch at Bombay. A marriage of a member of the family was performed at Gulalwady in the 3rd Bhoiwada, Bombay, with great pomp and large vessels were given in gift by the family to Gulalwady, which even now may be traced. Their prosperity increased, and the cellars of their house were filled with Silver bars. But when God shows special favours to any one, he takes away the burden of wealth, and by the grace of God it happened so in this case. A year before the birth of Mulchandra there came a sudden crash, there was a heavy loss and all the money vanished. On account of worldly worries and troubles with which his parents were surrounded, Mulchandra inherited a very poor, lean, physical body. At any time of life his weight was not more than 72 lbs., but this slender body contained a spirit, which was dauntless, not ruffled by any obstacles, not deceived by any outward show or pomp, and could easily spurn wealth, of which his family had more than enough till his birth. His early years were spent in playfulness and he was accustomed to run on the city-walls and swim in the river. But he was always the top-boy in his class. His memory was so sharp that he could easily remember what he read once. He was the pet of his teachers. The light jovial nature of this pigmy monitor commanded willing obedience from the strongest, tallest and most mischievous boy in the class. After passing his Matriculation Examination in 1905 he joined the Wilson College for further studies. In the College hostel he picked up some knowledge of singing and music from his Deccani friends. He graduated B. A. with वेदान्त as his optionl subject in 1909, and he was a favourite student of Mr. Bhadkamkar, Professor of Sanskrit. In the absence of any other calling, he took up government

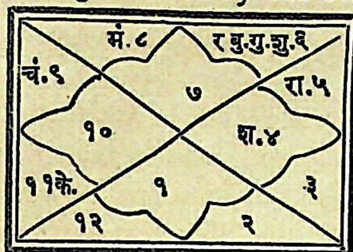
service, as a teacher in the Elphinstone High School, Bombay. Thence he was selected for the Training College with a scholarship of Rs. 50 per month, and this gave him an opportunity to read up the course for LL. B. For some time, he lived with Mr. Khimji Cooverji at Walkeshwar, as a tutor to his son.

The first वैष्णवपरिषद् met at Baroda in 1906, second at Patan in 1907, and the third at Nandurbar in 1909. After this, पुष्टिभक्तिसुधा the well-known monthly magazine was started, and though he was a student, his constant and powerful contributions coupled with his independent thinking and fearless expression created a stir in the वैष्णव world. Mr. Maganlal Gunpatram Shastri, the founder of the Parishad and the Magazine, found in him a young, able and resourceful co-worker. The fourth session of the परिषद् was held at Surat in 1910, and there also he attracted great attention.

He passed his final LL. B. in 1914, and in all probabilities it appeared that he would begin practice at Broach, as the same was his native place, but all were surprised when he took a High Court Sanad and came to settle in Bombay. The reason which led him to this decision without consulting any one, is as under:—

From infancy, he often got dreams in which he found himself flying in the air, and some dreams were suggestive of future events. While at Broach, one early morning before living the bed, he got a dream in which he saw श्रीनाथजी, the स्वरूप in the Broach temple, swinging in पलना and smiling at him. He got up with great joy, and after प्रातःनित्यकर्म he went for दर्शन. He was greatly delighted to have the same दर्शन there, not in dream, but in reality. There was पलना मनोरथ and the स्वरूप was adorned in the same वस्त्रालङ्कार as he had seen in the dream, and there was the same joyful, smiling look. While he was returning home, Mr. Jaikisandas, a life-long friend of Teliwala family, called him at his shop, congratulated him on his passing the 2nd LL. B. examination, advised him to practice in the Bombay High Court, and gave him Rs. 500/ (Rs. 300+Rs. 200) required for taking out a Sanad. Mulchandra saw God's hand in all this and without waiting to consult any one, he came to Bombay, took the Sanad, and began practice. He shared the chamber of the late Mr. Bhailal Kothari at Lamington Road. Here he came into contact with the late Mr. Kashidas Narayandas Dalal who was the sub-tenant of Mr. Bhailal and who was the Secretary of Pandit Gattulalaji's संस्था. He helped Mr. Kashidas in preparing the annual टिप्पणी, and from that time Mr. Kashidas took a liking to him. He allowed him full access to the Library manuscripts fully appreciating his great erudition and learning, and finally got him appointed a trustee of the संस्था along with the late Shet Tribhovandas Vurjivandas, J. P. The reader will thus see that but for वरदान to his grand-father, the जन्म of Mulchandra was impossible, that at the time of his birth, the worldly wealth was all taken away by way of अनुग्रह, the suggestion and facility to settle in Bombay was all due to the Almighty's helping hand, and finally the greatest convenience for his life-work, *viz.* the possession of an excellent manuscript Library of the सम्प्रदाय was provided for him by God; and but

for divine help, not one of these series of important events could have been brought about by his own efforts. The astrologer of his family predicted



from his कुण्डली that he would perform a great and memorable यज्ञ, and after more than half of his valuable publications were out, Mulchandra *himself* understood the meaning of this यज्ञ, and whenever there were difficulties in his work on account of illness or want of funds or want of manuscripts, he prayed to God, and the prayers were in many cases heard and difficulties solved.

Long before this, Mr. Maganlal Shastri had begun to utilise the वैष्णव परिषद् funds for getting manuscripts copied from पं. गट्टूलालजी's library in consultation with Mulchandra, but the fund was small, and the work was stopped after some time. In December 1914, Mr. Maganlal Shastri was transferred to the Deccan College, Poona, and he had to leave Bombay in January 1915. The daily Katha Mandli at the Khakhar Building came to a stop, and thereupon at the request of his friends, Mulchandra began reading अणुभाष्य and निबन्ध, every night. The Bombay University prescribed for सुजगोकुलजी झाला वेदान्त prize for 1915 the following essay—'Discuss how far शंकराचार्य truly represents the view of the author of the ब्रह्मसूत्रs'. Mulchandra had gone through the प्रकाश of श्रीपुरुषोत्तमजी about four or five times, and with his powerful memory he had materials enough for the required discussion. He thought of writing the essay just a month before it was due, and with the wonderful concentration of mind that he possessed, he wrote it out and gave it on the last due date. The language, the outer garment he had no time to correct or adorn, but the thought is so deep, the discussion so balanced, the judgment so impartial, that it is difficult to find fault anywhere, while the comparative method and the wide knowledge that he had gathered from प्रकाश having been fully utilised here must have compelled admiration of his examiners. The prize was divided between him and Mr. Kurtkoti. The essay is published and is very widely read. Scholars like Dr. Bhandarkar, Dr. Thibeau, and many other Orientalists have long ago come to the conclusion that शंकर's interpretation of ब्रह्मसूत्रs does not represent बादरायण's view, but they had not before them अणुभाष्य and प्रकाश, and so they thought that शंकर had, however, well succeeded in making a समन्वय of all important उपनिषद्'s. If this view were correct, शंकर would be wiser than बादरायण. We have no doubt that a wide knowledge of अणुभाष्य, प्रकाश and रश्मि would dispel this view. Copies of the Essay were sent to many scholars and many have praised it, and some have expressed their inability to pronounce any judgment as they had not studied the various भाष्यs by the comparative method.

In about 1915, at the request of Mr. Tribhovandas of Nadiad to translate सेवाफल, he began collecting साहित्य on it, and at first collected 12 Teekas, some in हस्ताक्षर of authors themselves. Such a collection was never to be found before in any one library or with any one गोस्वामी or ordinary वैष्णव, and he thought of publishing them. Mr. Tribhovandas had no funds for this

work, so Mulchandra approached श्रीजीवनलालजी of पोरबन्दर for the same. He immediately consented and sent Rs. 500 for the publication. The work was begun at once, and the first volume of his memorable series was published in December 1916. It established his reputation in the पुष्टिसम्प्रदाय. So many commentaries were never thought of before by any one, much less seen, and now they had them before their eyes all collected, beautifully printed, and with a lucid introduction in Sanskrit. Three more commentaries were subsequently traced and published along with जलभेद. This publication was followed in quick succession by others, and the details as to how, whence and how many manuscripts were collected, how funds were obtained etc., are given in the introduction to each work.

His first marriage took place at Ujjain in 1911-12, and he was blessed with a wife who was very pious, spending about two hours every morning in religious observances, highly devoted to her husband, and had a strong and healthy constitution. Mulchandra's mother also was called from Broach, and all lived in Bombay. His income being very limited, they had to live an extremely frugal life, devoid of all luxuries such as tea, vegetables and milk; but it was peaceful and contented. His first son was born in 1914, and a daughter was born in 1915. But even this little happiness did not last long. The daughter died, followed by his wife who died at Broach from fever incident on delivery in Diwali, *viz.*, about October 1917, and Mulchandra and his son were put to great difficulties for daily food. There were no means to keep a cook, or a servant to take care of the son. When the father went to court at 11 A. M. after locking the room, the son passed his time somehow with the neighbours, and if the father did not return at 6 P. M., the lonely son would sit in front of the door with a stream of tears flowing from his eyes down the cheeks and with constant sobs which no amount of pursuasion could check. When ultimately he did arrive, the boy would fly into his arms, and would not leave him even in bed and till next day's fateful hour 11 A. M. One source of his little income was some small commissions which came to him from the Chief Judge of the Bombay Small causes Court who appreciated his value, thereby showing his great regard for him, for his sterling character and great learning. For this work, pleaders asked him to fix time after 5-30 P. M., which this junior Mulchandra did, but after some bitter experiences of the above nature, he avoided engagements after 5-30 p. m. It was under such difficulties that the life-work of Mulchandra was done.

In 1919 (Vaishakh 1975) he went to श्रीनाथद्वार and कांकरोली at the time of यज्ञोपवीत ceremony of श्रीव्रजभूषणजी son of श्रीबालकृष्णलालजी. He had with him a company of friends including उत्सवलाल चन्दुलाल, and others. With their help, he saw the libraries of कोटा and gathered important information from manuscripts from all possible sources. He also saw the Nathadwārā Library. The library of श्रीविट्ठलेशजी the second house in which श्रीहरिरायजी, and योगिगोपेश्वरजी flourished, could not be seen, though many efforts were made, and it still remains to be seen with a view to find out all the ग्रन्थs of श्रीहरिरायजी and श्रीयोगिगोपेश्वरजी. It was at

the time of this trip that the publication of श्रीटिप्पणीजी was undertaken, and the circumstances under which it was done, and the important discovery of the पाण्डु draft in the हस्ताक्षर of श्रीगुसांइजी which it led to, are fully described in the introduction of श्रीटिप्पणीजी. His second marriage took place at Surat in 1920, in दशामोढ caste. The dowry was fixed at about Rs. 750, but Mulchandra could ill afford this cash and he got a loan from a friend without asking for it. श्रीव्रजरत्नलालजी of Surat graced the marriage procession by his presence. His second wife has two sons and a daughter.

In 1917 his friend उत्सवलाल invited Mulchandra to Anand, and told him in the course of conversation that he had seen रश्मि at Surat. Mulchandra sent him to Surat to fetch it, which he did. It was a portion found in a very bad condition, and since then Mulchandra tried to collect रश्मि manuscripts from all sources, and one of his great desires was to be able to publish भाष्य, प्रकाश and रश्मि together. Through the help of श्रीगोकुलनाथजी of बडामंदिर, Bombay, he succeeded in arranging in May 1925 to get funds from the Gordhandas Soondardas Trust administrated by Seth Lalji Naranji and others, and curtailed all other activities, so that he may be able to devote his undivided attention to the publication of this great work. He was able to publish only three volumes consisting of first, second and third Padas of the third अध्याय before his death.

In 1927, Shree Tikayat Maharaja, Shree Gordhanlalji and Lālbāvā Shree Damodarlālji invited him to श्रीनाथद्वार and he went there accompanied by his friends Messrs. Jamnadas Kanji, Gordhandas Pragji and Hiralal Mulji. He was shown a few pages of the 3rd अध्याय and a complete manuscript of the 4th अध्याय of अणुभाष्य and he found them to his great delight in the हस्ताक्षर of श्रीगुसांइजी. In this manuscript the portion of the second interpretation of the first two सूत्रs of the fourth अध्याय is subsequently added by श्रीगुसांइजी. A minute inspection of the manuscript left no doubt in Mulchandra's mind that the author of the work was श्रीगुसांइजी himself.

He had a very wonderful genius for research. His creative faculty, powerful imagination, extremely retentive memory and a deep alround knowledge of the Sāmpradāyika Gāthās helped this aptitude for research to such an extent that he compelled old worn out manuscripts to speak out, to whom they belonged, from whom they were stolen, when they were written, in whose hand-writing they were and other special details about each of them, with a quickness and preciseness which would put to shame even the hero of a detective novel. We would give an instance and narrate the facts in his own words:—

"નવ પુસ્તકના આધારે શ્રીટિપ્પણીજીનું શોધન કરી અમે મુદ્રણકાર્યમાં ફલપ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયના અન્તભાગપર્યન્ત આવ્યા. 'क्रिया सर्वापि सैवात्र' એ સુબોધિનીકારિકાનું વ્યાખ્યાન કાંઇક વિલક્ષણ લાગ્યું. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીકૃત તત્પ્રકાશ જોયો. આ પ્રકાશ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો નિજશ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલો અમારે ત્યાં વિરાજે છે. તે જોતાં નીચેની પંક્તિ વાંચવામાં આવી:—'अत्र कारिकाव्याख्यानं टिप्पणीपुस्तकेषु दृश्यते, तत् पाण्डुलिखने नास्तीति श्रीगोकुलनाथानां तत् प्रतिभाति, लेखरीत्यापि तथेति च ।' અહિં કારિકાવ્યાખ્યાનનું દર્શન

ટિપ્પણીપુસ્તકોમાં થાય છે; તે પાંડુલિખનમાં નથી, તેથી શ્રીગોકુલનાથજીનું તે હોય એમ લાગે છે, લેખરીતથી પણ તેમજ ભાસે છે. એ કારિકાવ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે તે વાતને એજ કારિકાવ્યાખ્યાનનું સ્વતંત્ર પુસ્તક જે અમારી પાસે વિદ્યમાન છે તે પુષ્ટિ આપે છે. તે પુસ્તકમાં આ પ્રકારે લખેલું છેઃ—'श्रीश्रीवल्लभो जयति । દશમના અધ્યાય ૨૬ ને સમાપ્તે श्रीआचार्यजीनी कारिका ५ ॥ છે, તે મધ્યે પહેલી कारिका જે 'क्रिया सर्वापि सैवात्र परं कामो न विद्यते । तासां कामस्य संपूर्तिर्निष्कामेनेति तास्तथा ॥ १ ॥ श्रीजीकृत एहू लिखन'. આના પછી મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીમાં વિદ્યમાન સંસ્કૃત વ્યાખ્યાન અક્ષરશઃ આદ્યન્ત લખેલું છે. શ્રીગોકુલેશના અન્તરંગ સેવકો એઓશ્રીને પુરુષોત્તમભાવથી શ્રીજીસંજ્ઞાથી વ્યવહારે છે. આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું કથન કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે તે સુદૃઢ થાય છે. આ તો અપ્રસ્તુત પ્રસંગ થયો, પરન્તુ આ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પંક્તિથી અન્ય વાર્તા સ્ફુરી. આ લેખથી એમ જણાયું કે શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે આ પાંડુલિખન શ્રીટિપ્પણીજીનું હોવું જોઇએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સુરતમાં થયલા હોવાથી ઉક્ત પુસ્તક સુરતના શ્રીબાલકૃષ્ણજીના મંદિરમાં હોવું જોઇએ. આ અનુમાનોથી દોરાઇને અમે એક વિનતિપત્ર આ સંબંધમાં શ્રીવ્રજરત્નજીને લખ્યું. મહારાજશ્રીએ નિજમંદિરમાં વિદ્યમાન સંગ્રહમાં તપાસ કરી, પરન્તુ એ પાંડુલિખનનું પુસ્તક તેમાં મલ્યું નહિ. તેથી આપશ્રીએ અમને જણાવ્યું કે ઉક્ત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અમારે ત્યાં સુરતના મંદિરમાં નથી. આ પ્રત્યુત્તરથી અમારા અન્તરાત્માને સંતોષ થયો નહિ, તેથી સ્વતઃ સુરત જઈ આનો નિશ્ચય કરવાનું સ્ફુર્યું. આથી દીવાળીની રજામાં ગત આશ્વિન શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે અમે સુરત ગયા. તે જ દિવસે મહારાજશ્રીવ્રજરત્નજીને વિનતિ કરી કે આપશ્રી અમને આપશ્રીને ત્યાં સેવામાં વિરાજતા હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવવા કૃપા કરો. મહારાજશ્રીએ કૃપા કરી અમારી વિનતિ લક્ષમાં લઈ બીજે જ દિવસે–આશ્વિન શુકલ પૂર્ણિમા–રાસોત્સવને દિવસે–પ્રાતઃકાલે ગ્વાલ અને રાજભોગના અનવસરમાં ઉક્ત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવ્યું. હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરતાં અમને બહુજ આનન્દ તથા સંતોષ થયો. અમને માલૂમ પડ્યું કે શ્રીમદ્વિઠ્ઠલેશ્વર પ્રભુચરણના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરે લખેલા શ્રીટિપ્પણીજીના મૂલ પુસ્તકજી ત્યાં બિરાજે છે. અને આજ પુસ્તકનો ઉપન્યાસ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાંડુલિખન તરીકે કરે છે."

Besides tracing the original of टिप्पणी, some of the other important results of this genius for research which has put the whole Sampradaya in great obligation to him might be summed up as under:—

2. भरुची वैष्णवs give the date of श्रीमद्वल्लभाचार्य's birth as 1529, and not 1535, and the place of birth as चोडाग्राम and not चंपारण्य. Mulchandra got an old manuscript of कल्लोल from these भरुचीs in which one old श्लोक (about 3rd or 4th) about नामकरण or ordinary matter was deleted and this श्लोक specially mentioning date and place was substituted, scratching out the old one. There was not the slightest necessity of scratching out the old श्लोक but the writer purposely did it with an ulterior motive. The manuscript was returned and since then it is not produced by वैष्णव उत्सवलाल भरुची though repeatedly demanded. From the time we saw the mss., we were convinced about the interpolation, thus leaving no doubt that the date given by भरुचीs 1529 is not correct, as also the place चोडाग्राम.

3. Very little was known to the सम्प्रदाय about श्रीकृष्णचन्द्रजी. It was he who pointed out the deep obligation under which श्रीपुरुषोत्तमजी was to his गुरु for adopting the comparative method of writing, to unearth and publish as an appendix to Vol. III of भाष्यप्रकाशरश्मि, कृष्णचन्द्रजी's टीका on गुणोपसंहारपाद, and to draw attention to the different इतिश्री's in the भावप्रकाशिकावृत्ति showing which portion was written by श्रीकृष्णचन्द्रजी himself and which was collected, set right or written by श्रीपुरुषोत्तमजी,

4. It was he who obtained the fourth अध्याय of श्रीपुरुषोत्तमजी's अधिकरणमाला from the Deccan College Bhandarkar Institute, and published it. योगी श्रीगोपेश्वरजी could not get it, and so he wrote out the fourth अध्याय himself, which also has been printed in the appendix, thus facilitating a comparison between the writings of two master-minds.

5. A copy of some portion of बृहद्भाष्य was found many years ago, and published in पुष्टिभक्तिसुधा. It was well-known then to every student that this contained words, phrases and sentences which were also found in प्रकाश and वृत्ति. The portion was published for what it was worth for the information of the public. The matter rested there for several years. Two or three years ago, Mulchandra got a rough draft* of the same portion of the बृहद्भाष्य, and he had no difficulty in tracing it to रामकृष्णभट्ट, the learned शास्त्री of काशीस्थ श्रीगिरिधरजी, and the टीकाकार of श्रुतिरहस्य. In the introduction to भाष्यप्रकाशरश्मि ३-१-१ published in samvat 1982, Mulchandra wrote on p. 12 as under:—"In conclusion we ought not to omit reference to one work which passes in the name of श्रीमद्भाष्य of S'rī Vallabhāchārya. Some passages of the जिज्ञासाधिकरण and the First Pāda of the third Adhyāya and 11 Sūtras of the second Pāda have been seen by us. The portion from the third Adhyāya has been published by us in the monthly Pushti Bhakti-Sudhā. From the style, this seems to be a clumsy attempt of a writer of recent times. All copies seen by us are new. The style is such as leaves little doubt in our minds as to the spurious nature of this production". Notwithstanding this, Mr. Jethalal Shah, who has recently published अनुवाद of १-२ अध्यायs writes, in his introduction on p. 9, "...સદ્ગત તેલીવાલા એવું માને છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર બે ભાષ્ય રચ્યાં હતાં...તેના પુરાવા તરીકે પુષ્ટિભક્તિસુધાના વર્ષ ૬ માં પ્રકટ થયેલા લખાણને રજુ કરે છે અને તે પ્રકટ થયેલું લખાણ તે "શ્રીમદ્ભાષ્ય અગર બૃહદ્ભાષ્ય" છે." To attribute to Teliwala what he deliberately considered "spurious" is misrepresenting a departed scholar, misleading oneself and misleading the public. His conclusion which he puts in bold type on p. 16. "પાછળથી કૃષ્ણચન્દ્રજીએ બૃહદ્ભાષ્ય રચ્યું હશે" is also due to ignorance.. To say that अणुभाष्य derives its name from the अणुत्व of जीव is absurd, because the जिज्ञासा is not जीवजिज्ञासा, but ब्रह्मजिज्ञासा, and the अणुभाष्य is not जीवसूत्राणुभाष्य, but ब्रह्मसूत्राणुभाष्य. The present requirements of the सम्प्रदाय are not arguments based on antiquated opinions, but investigation and research which would throw more light on the सम्प्रदाय.

6. It was he who identified a manuscript of सुबोधिनी now at Dabhoi, as originally belonging to श्रीदामोदरलालजी, son of श्रीगिरिधरजी, the eldest son of श्रीगुसांइजी. The additions made by श्रीगुसांइजी to सुबोधिनी are put into brackets in this manuscript. While reading सुबोधिनी, it was found difficult to establish any connection between some sentences, which difficulty is removed by श्रीगुसांइजी's additions being thus separated. The तामसफलप्रकरण is published from this manuscript, by Mulchandra.

7. The idea of collecting all the टीकाs on षोडशग्रन्थs and publishing them together was his; he successfully carried it out, and helped चीमनशास्त्री and हरिकृष्णशास्त्री with manuscripts to complete the series.

* The draft is with us at present.

8. He collected टीकाs of श्रीगुसांइजी on सिद्धान्तमुक्तावली and pointed out that श्रीगुसांइजी had revised the टीका at least four times.

9. It was he who first found out that श्रीव्रजराजजी of the 1st house wrote his टीकाs and sent them to his गुरु श्रीवल्लभजी of the 5th house who made many changes in them. The copies made from the original became known as श्रीव्रजराजजी's टीकाs and those that were altered became known as श्रीवल्लभजी's टीकाs.

10. He went to श्रीनाथद्वार, identified the fourth अध्याय of भाष्य as written out wholly by श्रीगुसांइजी, in which second interpretation of 1st two सूत्रs is subsequently added, thus conclusively showing that the whole was written by श्रीगुसांइजी.

11. He found out फलप्रकरणप्रकाश in the हस्ताक्षर of श्रीपुरुषोत्तमजी and published the same.

12. He collected two copies of भाष्यप्रकाश, first in श्रीपुरुषोत्तमजी's own hand and g..., and identified a subsequent copy of प्रकाश in which additions and alterations were made by श्रीपुरुषोत्तमजी. He adopted for publication the final copy of प्रकाश and hence we find differences in प्रकाश and रश्मि, as रश्मिकार श्रीगोपेश्वरजी had got only the first copy of प्रकाश with him.

13. He threw new light on श्रीगुसांइजी's life, which is published above with dates as traced by him.

14. He found out that the सुवर्णमेखला that श्रीवल्लभाचार्यजी presented was not to श्रीविठ्ठलनाथजी of पंढरपुर, but it was to श्रीविठ्ठलनाथजी of विजयनगर, where there was a temple of श्रीविठ्ठलनाथजी.

15. He obtained from श्रीव्रजरत्नलालजी of सुरत the will of श्रीपुरुषोत्तमजी and published the same.

16. He collected and published several स्वतन्त्रलेखs in पुष्टिभक्तिसुधा and वेणुनाद.

17. He laboured hard and succeeded in collecting रश्मि, the monumental work of श्रीयोगिगोपेश्वरजी and with the help of श्रीगोकुलनाथजी of बडा मन्दिर, Bombay, he arranged for publication of the same.

On account of his wide knowledge about the history of the सम्प्रदाय together with a clear preception of the facts of the case put before him he was consulted by गोस्वामिs in their cases, and his services were ulitised by S'rī Gokulnāthjī of Bombay and his son S'rī Krishṇajīvanjī in Madras and Dharangaon cases, in both of which they succeeded, and also by Shrī Gopeshwarji who also won his case at Madras.

Again, if there was an attack against the पुष्टिसम्प्रदाय and his presence was required at any place he never refused, but started immediately. He had thus to go to सिहोर (near Indore) Mehemdabad, Patan, Savali and other places.

The necessity of a Research Institute for the सम्प्रदाय was recognised through the efforts of Mulchandra by Shrī Tikayat Mahārājā of Nāthadwara, and Shrī Vallabhāchāryajī, son of S'rī Devakinandanjī offered him a decent block of four rooms in Chandrabag, and Mulchandra went to live there in Chaitra of 1983. But God willed it otherwise. He fell ill, went to Broach during the Summer vacation in High Court, and when he returned in June 1927, he had not thoroughly recovered. He was attacked with unbearable neuralgic pain in the head on 18th June 1927, and he passed away on 26th June 1927.

Though he died young, his abilities as a great Scholar were recognised by Oriental scholars as well as Sāmpradāyika scholars. Mr. Woodroffe, Mr. Keith, the late Mr. Tansukhram Mansukhram Tripathi, Anant Shastri of Shanti Niketan, Vidhushekhara Bhattacharya, Bal Shastri and Nandkishore Shastri all acknowledged his scholarship. Mr. Tansukhram was always delighted with his conversation, and gave him from his vast collection whatever manuscript or book was required by him. Mr. Keshav Harshad Dhruva was so much delighted to read his introduction of शृङ्गाररसमण्डन that he came to see him, and expressed a desire to read with him साम्प्रदायिक works, and दयारामनो अक्षरदेह was entrusted to him by Mr. Govardhanram's brother to make suitable changes for the second edition.

The guiding principle of his life was 'अतोन्यदार्तम्' a phrase in the अन्तर्यामिब्राह्मण of बृहदारण्यक उपनिषद्, meaning 'Everything else except God is painful.' He was born tired with the world, for which he had a deep-rooted disgust, and he had realised from very early age that real आनन्द was in आनन्दमय भगवान् only. There was therefore a touch of cynicism in his words, which were mildly sarcastic even when talking with men most highly placed in life, and a sort of non-attachment in all his worldly deeds. But his spirit was always young, buoyant and playful, and one enjoyed innocent, slightly mischievous joy in his company.

He had a very noble heart. Many Brahmins and friends came to him for recommendation-letters or support, and he did whatever he could for them. We were sometimes even puzzled to see how he could help one who had done him wrong or abused him. The whole of the Nirnaya Sagar Press, the Proprietor, Manager, Shastri, and Compositors, all loved him, and they feel a void in their daily life without his cheerful presence. The compositors would whisper in your ears how he had helped them, and allowed their pro-notes to be time-barred. We admired the nobility of his heart when we saw him working very hard for the success of a प्रस्ताव at the house of a very valued friend of his, whose conduct towards him was by God's will inexplicably strict, at another time hurrying to do him a good turn at considerable sacrifice, and a third time moving heaven and earth to carry out a special desire of his, forgetting considerable pecuniary loss that he had to suffer. It was due to this nobility that he freely acknowledged whatever help he received in his work by way of money, manuscripts or cooperation.

This leads us to note another important trait of his, which was complete आश्रय, *viz.*, willing dependence on the will and wisdom of the Lord, at all times, however critical and in all matters, however important. His mind was therefore always at ease, and he was never oppressed with burden or weight on his head for anything whatever. "भगवदिच्छा सर्वत्र मूलम्, न बुद्ध्यादिदोषाः शङ्कनीयाः ।" सु. ११. १. १८. This was ingrained in him, and hence under most trying circumstances, he was most light-hearted.

This आश्रय resulted in other important traits, *viz.*, अभय, स्वमान and निःस्वार्थ, fearlessness, self-respect and self-sacrifice. Though he had nothing, he seemed to posses everything, he could talk straight to a king on equal footing, and while engaged in सम्प्रदायसाहित्यसेवा, in his small room, he acted like a happy king, surrounded by co-working companions, all merry-making, sometimes sitting two on broken chairs, or comfortably couched on the broad handles of a broken easy-chair. The chairs were sometimes discarded and heaped out of the room near the door, for making room for men. His children cried and ran to him to escape the wrath of the mother, and insisted on sitting on his table, full of old manuscripts, or in his lap, while he was deciphering some knotty passage in an old manuscript. The mother of the children perhaps silently cursed the man for his neglect of the house and its inmates, and even expressed her disapprobation in sharp significant words. This was all well as it was, because it was God's will, which is always best, and the work of comparing and correcting manuscripts, sometimes five, sometimes ten at a time, went on till midnight with the help of a jewel-lamp in the middle. गोस्वामी श्रीव्रजरत्नलालजी of Surat, as well as most prominent personages and वैष्णवs from Kathiawad, Sind, Culcutta, Nainital, Madras saw him in this room. The difference between the small room and the great man, who was doing the abstruse work of deciphering and publishing old manuscripts was patent to all.

This आश्रय and धैर्य resulting from it kept him always collected, though there may be the greatest cause for losing one's temper. If there was a caste-dinner at his place, and there is none to work and no invitations are sent, he is calm; if there is a procession, and no tom-toms are available, he is calm; if people did not pay the money due to him, it was God's will; if members of the family are laid up with illness, if he is unjustly attacked in news-papers, he is not the least disturbed. He goes on quietly with his self-imposed work, with a concentration of mind and with a non-attachment to surroundings (असंग) simply marvellous. This concentration continued even in sleep, and then naturally he got dreams. His little room was filled with hallowed light (so he said and we fully believe him), and he saw, (at any rate he believed he saw) at one time श्रीपुरुषोत्तमजी and at other times other great persons or भक्तs. When he woke next morning after such a dream, there was a joyous smile on his face which was unmistakable, and the writer can never forget the innocent smile on his face on the morning of the last day of his life on this Earth, the 26th June, which clearly showed that he had some दर्शन in dream.

His sudden death was a great loss to the सम्प्रदाय, and the hearts of almost all वैष्णवs were moved by this great loss. Two telegrams were received from गोस्वामी श्रीगोवर्धनलालजी तिलकायित, one to take care of his wife and children, and the other to hold a meeting in which he promised to send his representative. A similar telegram was received from लालबाबा श्रीदामोदरलालजी to the same effect, and many others followed in quick succession. A meeting was immediately held in Bada Mandir, Bombay, and गोस्वामी श्रीगोकुलनाथजी announced Rs. 500 as his subscription to the fund for a memorial to be raised after him. Mr. Ranchhoddas Patwari also paid Rs. 251. Meetings were also held at Ahmedabad, Dabhoi, Sankheda, Mangrol and a dozen other places, and a grand meeting was held in Bombay on 24th July 1927 in Mulji Jetha Market Hall under the presidentship of the Hon'able Mr. Justice Krishnalal Mohanlal Jhaveri. Goswami S'rī Gokulnāthji moved the first resolution as under:—

"વેદાન્તના સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી વિદ્વાન્ અને પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના સાહિત્યપ્રકાશક સદ્ગત વૈષ્ણવ મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલા બી. એ., એલએલ. બી., એમ. આર. એ. એસ. વકીલ, હાઇકોર્ટના, જેઠ વદ ૧૨ ને રવિવાર તા. ૨૬ મી જુન ૧૯૨૭ ની રાત્રિએ થયલા અકાલ અવસાન બદ્દલ મુંબઈના આચાર્યોની, વૈષ્ણવોની અને સદ્ગતના મિત્રોની તેમજ વખાણનારાઓની આ સભા પોતાનો અત્યંત ખેદ પ્રદર્શિત કરે છે, અને તેમના અવસાનથી સમસ્ત ગુજરાતને, અને વિશેષતઃ પુષ્ટિસમ્પ્રદાયને ગયલી મોટી ખોટની દિલગીરી સાથે નોંધ લેછે, અને સદ્ગતના કુટુંબ ઉપર આવી પડેલી આ અણધારી આપત્તિમાં તેમના પ્રતિ પોતાની દિલસોજી દર્શાવે છે."

This resolution was seconded in suitable language by Goswāmi S'rī Ranchhodlālji, son of S'rī Jivanlālji of Porebunder, and supported by Mr. Hanumanprasad M. A., the representative specially sent to Bombay from S'rī Nathadwar by S'rī Govardhanlalji Tilakayit Maharaja and his son S'rī Damodarlalji. He read in the meeting the letter of condolence sent by His Holiness S'rī Govardhanlalji and gave Rs. 1001 for a suitable memorial to be raised after him as proposed by the following second resolution moved by Sheth Lalji Naranji and seconded by Rao Saheb Harjiwan Valji:—

સદ્ગત રા. મૂલચન્દ્ર તુલસીદાસ તેલીવાલાએ અતિશય પરિશ્રમ સહીને પ્રાચીન દુષ્પ્રાપ્ય સામ્પ્રદાયિક સંસ્કૃત સાહિત્યને સર્વાંગ સુંદર પ્રકારે પ્રસિદ્ધ કરીને આપણને જે ઋણમાં મુક્યાં છે, તે ઋણમાંથી કાંઇક અંશે મુક્ત થવાને તેમનું યોગ્ય સ્મારક ઉભું કરવાને તથા તેમના કુટુંબના શિક્ષણાદિ સર્વ પ્રકારક સંરક્ષણનો પ્રબંધ કરવાને તેમને આ બંને બાબતની સર્વ વ્યવસ્થા કુલ સત્તાસાથે કરવાને નીચેના સભ્યોની પોતાની સંખ્યામાં વધારો કરવાની સત્તાસાથે કમિટિ નીમવાનો આ સભા ઠરાવ કરે છે.

The third resolution was moved by Mr. Keshavji Ramji Lakshmidas and supported by Mr. Sundarlal Manilal Vakilna to send a copy of the first resolution to his family.

Decent sums were announced as subscribed for the memorial and a representative committee appointed to collect funds.

After his death his work has been continued by us, his co-workers, inspired by his noble example. Having worked with him for a number of years, we know the difficulties in the way, as well as the means to overcome them. Sheth Lalji Naranji asked us to go on with the work, and we continued it from the place where he had left it. He had given orders to print four forms of this Volume before his death, and we have begun from the fifth form. This volume would have been published long ago, but for the delay of the press. The present volume completes the third Adhyaya of Anu Bhashya, the Sādhanādhyāya, and the reader will immediately perceive the wide difference in the subjects for discussion taken up by श्रीवल्लभाचार्य, differing from all the previous Acharyas. The work of the fourth Adhyāya has been already taken in hand. Professor Maganlal Ganpatram Shastri M. A., helps us very cheerfully whenever approached and Shastri Kalyanji Kanji has offered his help in all matters, and we have gladly accepted the same. All the other Shastris and Pandits of the सम्प्रदाय have expressed their desire to help us in any way they can, and by the grace of God, we hope to proceed with the work without any serious trouble.

With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love at the Lotus Feet of Lord S'rī Krishṇa.

Dhirajlal Varajdas Sankalia.
Jamnadas Kanji Morparia.
Govardhandas Pragji.
Hiralal Moolji.
Purshottam Kanji Morparia.



श्रीकृष्णाय नमः।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः।

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिबृंहितम्।

तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थः पादः।

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ (३-४-१.)

उपासनाभेदेप्युपास्याभेदाच्छाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुमुचित इति पूर्वपादे निरूपितमिति तन्न्यायेनोत्तरकाण्डप्रतिपाद्यब्रह्मफलकसर्वात्मभावेपि पूर्वकाण्डप्रतिपादितकर्मणामुपसंहारः प्राप्नोति न वेत्यधुना विचार्यते। विधि-

---

भाष्यप्रकाशः

पुरुषार्थोतःशब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ अथ तुरीयपादं विवरिषवः सङ्गतिबोधनाय पूर्वपादार्थमनुवदन्त एतत्पादार्थमाहुः उपासनेत्यादि। 'फलमत उपपत्ते'रित्यत्र हेतुव्यपदेशेन जैमिनिमतनिरासपूर्वकं परमेश्वरस्यैव कारयितृत्वं फलदातृत्वं च समर्थयित्वा, ततोऽनन्तरूपस्य भगवतस्तत्तत्फलदानाय साक्षात्कारो यथा भवति, तदर्थं तत्तदुपासनमुक्तम्। तेन तत्तदुपास्यरूपसाक्षात्काररूपविद्यासिद्धौ परमेश्वरात् फलं भवतीति सिद्धम्। तथा उपासनाः कथं कर्तव्या इत्यपेक्षायां तं तं मार्गं स्वस्वाधिकारं तत्तद्भगवद्रूपं वानुरुध्य ते ते तत्तत्स्वरूपगुणास्तत्तदुपासनास्वरूपनिर्वाहकत्वादन्तरङ्गा इत्यन्तरङ्गविचारेण तत्तद्गुणानां बुद्धौ विषयीकरणरूपो गुणोपसंहार उक्तः। तत्र 'उपसंहारोऽर्थाभेदा'दिति सूत्रेऽर्थपदस्य वस्तुवाचकतामादाय उपासनाभेदेऽप्युपास्यवस्त्वभेदाद्यथा शाखान्तरोक्तधर्माणामप्युपसंहारः कर्तुं युक्त इति निरूपितम्, तथा अस्मिन् पादे उपासनाया बहिरङ्गाणामाश्रमादीनां विचारे उपसंहारसूत्रीयार्थपदस्य प्रयोजनवाचकतामादाय ब्रह्मदर्शनरूपफलैक्यात् तन्न्यायेन उत्तरकाण्डोक्तब्रह्मफलकसर्वात्मभावेपि पूर्वकाण्डोक्तकर्मणामुपसंहारः। स च कर्मणां तत्तदुपासनोपकारकतया बुद्धौ विषयीकरणरूपः करणार्थं प्राप्नोति। 'यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।

रश्मिः।

पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति बादरायणः ॥ १ ॥ प्रयोजनेति। फलवाचकतामादाय। 'दर्शनाच्चे'तिगतसूत्रविचारेणाहुः ब्रह्मदर्शनेति। [1]अन्तरङ्गबहिरङ्गोपासनयोः ब्रह्मदर्शनरूपफलैक्याद्धेतोः। तन्न्यायेनेति। एकफलकसाधनयोः परस्परं गुणोपसंहारन्यायेन। 'तन्न्यायेने'ति भाष्यविवरणं ब्रह्मफलकेति। ननु भजनानन्दावाप्तिफलकः सर्वात्मभावः कथं ब्रह्मफलकः सर्वात्मभाव इति चेत्। न। अग्रे उपपादयिष्यमाणत्वात्। तेन 'ब्रह्मफलके'त्यत्र परब्रह्मेतिफलकेति बोध्यम्। कर्मणा-

---

१. भगवद्धर्मा अन्तरङ्गाणि।

पक्षे तत्सहकृतस्यास्य फलसाधकत्वमिति सिध्यति । निषेधपक्षे तु केवलस्येति । इममेव पक्षं सिद्धान्तत्वेनाह पुरुषार्थ इत्यादिना। सिद्धान्ते ज्ञाते न तत्र पूर्वपक्षसम्भव इत्यादौ तमेवाह । अतः सर्वात्मभावादेव केवलात् पुरुषार्थः सिध्यति । कुतः । शब्दात् । श्रुतेरित्यर्थः । श्रुतिस्तु 'नायमात्मा प्रवचनेने'त्युपक्रम्य, 'यमेवैष वृणुत' इत्यादिका, 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिका, 'तमेवं विद्वानमृत इह भवती'ति, सनत्कुमारनारदसंवादे 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्याद्यात्मिका छान्दोग्यश्रुतिश्च । एतदादिश्रुतिषु पूर्वोक्तरीत्या केवलस्यैव भगवद्भावस्य फलसाधकत्वं श्रूयते इति तथा । अत्र 'फलमत उपपत्ते'रित्यत्रेवोपपत्तिं हेतुत्वेनानुक्त्वा, श्रुतिपदं चानुक्त्वा, शब्दपदं यदुक्तवान्, तेन श्रुतिस्मृत्यात्मकः सर्वोऽपि प्रमाणशब्दो हेतुत्वेन व्यासाभिमत इति ज्ञायते । तेन 'केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगाः । येऽन्ये मूढधियो नागाः सिद्धा मामीयुरञ्जसा । यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः । व्याख्यास्वाध्यायसन्न्यासैः प्राप्नुयात् यत्नवानपि' इत्यादिरूपा स्मृतिरपि संगृह्यते । एतेन श्रुत्यादिप्रमाणवादिनामिदमेवाभिमतम्, तद्विरुद्धवादिनामितोऽन्यदिति तेषामप्रामाणिकत्वं ज्ञाप्यते । अत एव

भाष्यप्रकाशः ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् । एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथा । कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तम'मिति गीतावाक्यात् । सहस्रसमे सत्रे हिरण्मयशकुनिरूपब्रह्मदर्शनस्य तत्र श्रावणात् । नाभ्यादीनां यज्ञेषु भगवत्प्रादुर्भावस्य श्रीभागवतेऽप्युक्तत्वाच्च । अथवा । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य' इत्यादिषु साधनान्तरव्युदासान्न प्राप्नोतीति सन्देहे, अधुना प्रथमाधिकरणे विचार्यते। तथाच शेषिशेषभावः सङ्गतिरित्यर्थः । ननु गुणानामिव कर्मणामुपासनास्वरूपनिर्वाहकत्वाभावेनानावश्यकत्वात् किं तद्विचारेणेत्याकाङ्क्षायां विचारफलं पादार्थं वदन्तः सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति विधीत्यादि। इममिति। निषेधपक्षम् । तथाच विद्यासामर्थ्यबोधनायायं विचार इत्यर्थः । सिद्धान्तेनाधिकरणोपक्रमस्य तात्पर्यमाहुः सिद्धान्त इत्यादि । 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशा'दित्यत्र सिद्धान्तिनः सूक्ष्मदर्शित्वस्यावधारितत्वात्तथेत्येतदर्थं तमेवाहेत्यर्थः। शब्दशब्दप्रयोगतात्पर्यमाहुः अत्रेत्यादि । संग्रहेण यत् सिद्धं तदाहुः एतेनेत्यादि । अभिमतमिति । तात्पर्यगोचरम् । तद्विरुद्धवादिनामिति । तत्तात्पर्यविरुद्धवादिनाम् । अप्रामाणिकत्वमिति । प्रमाणतात्पर्यानभिज्ञत्वम् । बादरायणपदोक्तितात्पर्यमाहुः

रश्मिः ।

मिति । सहस्रसमादीनाम् । कर्मस्वरूपं फलैक्यार्थं फलं वाहुः सहस्रसम इति । श्रीभागवत इति । पञ्चमस्कन्धे । शेषीति । पूर्वोत्तरपादयोर्भगवद्धर्मबहिरङ्गधर्मप्रतिपादकयोः तथा । शेषिणो भगवद्धर्माः शेषाः बहिरङ्गा वर्णाश्रमधर्माः । इयं प्रसङ्गसङ्गत्यन्तर्गता । पादार्थमिति । बहिरङ्गवर्णाश्रमधर्मरूपम् । सूत्रमवेति । सूत्राभासमवतार्य सूत्रं व्याकुर्वन्तीत्यर्थः । विधीत्यादीति । कर्मणामुपसंहारः प्राप्नोतीति विधिपक्षः । कर्मसहकृतस्यास्य सर्वात्मभावस्य । केवलस्येति । सर्वात्मभावस्य । केवलस्येति पक्षप्रयोजनमाहुः तथा चेति । विद्या सर्वात्मभावः तस्याः सामर्थ्यं असहायशूरत्वं तस्य बोधनायायं नैषेधपाक्षिको विचार इति प्रयोजनमित्यर्थः । पूर्वं त्विति । द्वितीयपादसमासौ वर्तते

---

१. नेति क्वचित् । २. येन ।

स्वनाम गृहीतम् । स्वस्य वेदव्यासकर्तृत्वेन तत्रैव यतो भरः ।

अपरं च, वैदिकसिद्धान्ते भगवत्स्वरूपस्यैव स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात् प्राप्तस्वरूपाणां मुक्त्यनिच्छाकथनान्मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्च मुक्तेरपरमपुरुषार्थत्वात् सा भवतु नामान्यैः साधनैः । वस्तुतः परमपुरुषार्थो य उक्तरूपः, स तु सर्वात्म-

भाष्यप्रकाशः ।

अत एवेत्यादि । तत्रैवेति । प्रमाणभूते शब्दे । पुरुषार्थपदतात्पर्यमाहुः अपरं चेत्यादि । अन्यैः साधनैरिति । मर्यादामार्गीयैः कर्मज्ञानविहितभक्तिरूपैः साधनैः । एतेन भास्कराचार्याद्यङ्गीकृतो ज्ञानकर्मसमुच्चयः पूर्वकक्षाविश्रान्त इति बोधितम् ।

पुरुषार्थपदेन सूचितमर्थान्तरमाहुः एवं सतीत्यादि । अस्यां श्रुतौ 'तमसः परस्ता'दित्य-

रश्मिः ।

स्य । तमेवेति । सिद्धान्तमेव । पुरुषार्थपदेति । उपलक्षणमेतत् । उक्तश्रुत्यादिषु सर्वात्मभावप्रतिपादनस्य । तदाहुरित्यन्वयः । वैदिकेति । गौणमुख्यन्यायेन मुख्ये सर्वात्मभावतत्फलविषये सिद्धान्ते । भगवत्स्वरूपस्यैवेति । सर्वात्मभावलभ्यस्य, एवकारो भगवत्प्राप्तिरूपस्यापि फलस्य व्यवच्छेदकः । प्रेमलभ्यत्वभगवत्प्राप्तेः । सायुज्यालौकिकसामर्थ्यं भगवत्सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादयः तनुवित्तजसेवाफले । प्राप्तेति । व्रजभक्ताम्बरीषप्रभृतीनाम् । मुक्तीति । 'मुक्तिर्हित्वान्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थिति'रितिवाक्यात् स्वरूपस्थितिः । तदनिच्छाकथनं 'अनिच्छतोपि गतिमण्वीं प्रयुक्त' इति वाक्ये । ननु सर्वात्मभावोपि मुक्तिः, चतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्षेऽन्तर्भावात्, अत आहुः मुक्तोपेति । ननु विशेषमुक्तिः स इति चेत्, न । 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने' इति वाक्यात् । अत्रापि तथेति चेत्, 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्स्म न भक्तियोग'मिति वाक्यादित्यस्तु । पुरुषार्थेति । धर्मार्थकाममोक्षवाचकं पदम् । तेन चतुर्भुजरूपं धर्मकाममोक्षार्थरूपं पञ्चाध्याय्युक्तं सर्वात्मभावफलम् । एवं च ननु 'यमेवैष'ति श्रुतौ वरणं न दानमिति कथं सर्वात्मभावः, 'ब्रह्मविदाप्नोती'त्यत्र भक्तिर्मूले निवेशिता । 'तमेवे'त्यत्र 'विद्वा'निति ज्ञानम् । आदिपदोक्त 'तरति शोकमात्मवित्', 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति', 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यत्र ज्ञानमुक्तमिति चेत् । न । 'यत्र नान्यत् पश्यती'त्याद्युक्तसर्वात्मभावे मुख्यभक्तिपदप्रयोगः । वरणलभ्यत्वं तु नोपपद्यते, वरणस्य त्रिषु मार्गेष्वनन्तर्भावात् । अत एव क्वचित् सर्वात्मभावे प्रवेशेन वरणजसर्वात्मभाव इति प्रकाशः । अङ्गग्रन्थे 'वृङ् संभक्तौ' इत्यत्र सम्यक् भजनं भक्तस्य दानम् संभक्तिः सर्वात्मभावो मुख्यभक्तिरपि वरणम् । 'तमेव'मित्यत्र सर्वात्मभावचरमवृत्तिरूपं ज्ञानम् । एवं 'तरति शोक'मिति श्रुतिर्नारदसनत्कुमारसंवादस्था सर्वात्मभावविषयिणी । अतो वित् ज्ञानं सर्वात्मभावचरमवृत्तिरूपम् । ब्रह्मज्ञानादिकमपि तद्रूपमिति सर्वं सुस्थम् । अत उक्तं 'केवलस्यैव भगवद्भावस्य फलसाधकत्व'मिति भाष्ये । एतेनेति । स तु सर्वात्मभावेनैवेति कर्मव्यवच्छेदकैवकारग्रथितग्रन्थेन । शङ्कराचार्यमते तु भाट्टमतं नास्तिकादिनिराकरणार्थमात्मास्तिता, परन्तु व्यवहाराभावात् चित्तशुद्ध्यर्थं कर्म, न समुच्चय इति भास्कराचार्यादीत्युक्तम् । पूर्वकक्षेति । अधिकारकक्षाविश्रान्तः । ननु सर्वात्मभावो ज्ञानम्, 'मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी'ति वाक्याग्रे 'एतज्ज्ञान'मिति गीताया इति पूर्वकक्षाविश्रान्तः सर्वात्मभाव इति चेत् । न । गीतायामव्यभिचारिण्या भक्तेर्मर्यादामार्गीयत्वात् । पुष्टिमार्गे सदानन्देपि चित्त्वाभावमादाय तद्विषयकसर्वात्मभावस्य व्यभिचारिभक्तित्वाङ्गीकारात् । एवं

भावेनैवेति ज्ञापनाय फलपदमनुक्त्वा पुरुषार्थपदमुक्तम्। एवं सत्यस्य सूत्रस्यार्थान्तरमपि व्यासाभिमतमिति ज्ञायते। तथा सत्ययं श्लिष्टः प्रयोगः। तथाहि। पुरुषार्थो भगवानेव। कुतः। अतःशब्दात्। अतःपदविशिष्टश्रुतिवाक्यादित्यर्थः। तैत्तिरीयोपनिषत्सु पठ्यते 'अतः परं नान्यदणीयस९ हि परात् परं यन्महतो महान्तम्, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपं विश्वं पुराणं तमसः परस्ता'दिति ॥ १ ॥

अथात्र प्रत्यवतिष्ठते।

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वात् तत्स्वरूपज्ञानपूर्वको यागः फलातिशयहेतुरिति तन्माहात्म्यमुच्यत इत्यर्थवादरूपं तत्। अत्र दृष्टान्तमाह यथान्येष्विति।

भाष्यप्रकाशः।

नेनानुपाधित्वबोधनात् स्वतो विरुद्धधर्माधारत्वं बोध्यते। 'परात् पर'मित्यनेनाक्षरादुत्तमत्वम्। तथाचाक्षरात् परो यः, स एव परमपुरुषार्थ इति सिध्यति। एवं व्याख्यानद्वयेन केवलविद्याया एव पुरुषार्थपर्यवसायित्वम्, पुरुषोत्तमस्यैव च परमपुरुषार्थत्वं बोधितम् ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ सूत्रमवतारयन्ति अथेत्यादि। सिद्धान्तसूत्रे सर्वात्मभावस्य स्वतन्त्रतया पुरुषार्थपर्यवसायित्वे परब्रह्मण एव च परमपुरुषार्थत्वे दर्शितेपि हेतुव्यपदेशविषयश्रुतौ फलदित्सया कारयितृत्वस्योक्तत्वात् क्रिययैव फलम्, छान्दोग्ये कर्माङ्गोपासनानामेव पूर्वमुपक्रान्तत्वादन्यासामपि कर्मशेषत्वेन फलवत्त्वम्, ईश्वरस्य च तच्छेषतयैव फलदत्वमित्याशयेन पूर्वमीमांसक उक्तेर्थे प्रतिकूलतयावस्थितो भवतीत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति विष्णोरित्यादि।

अयमर्थः। पूर्वपादे कर्माङ्गोपासनानां निर्णये तु न पूर्वकाण्डविरोधः। यत्पुनरात्मज्ञानादेः सर्वात्मभावस्य च स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थपर्यवसायित्वं परब्रह्मणः परमपुरुषार्थत्वं चेत्युक्तम्।

रश्मिः।

सतीत्यादीति। फलपदमनुक्त्वा पुरुषार्थपदे दत्ते सति। अयमिति। पुरुषार्थ इत्ययम्। भगवानिति। जिज्ञासासूत्राद्ब्रह्मेत्यनुवर्तत इति भावः। एवकारस्तु 'शिष्टेश्चे'ति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्या चकारमनुवर्त्यावधारणार्थे प्रयुक्तः। अनुपाधीति। तमो माया उपाधिः। तदुक्तं ब्रह्मविद्योपनिषदि 'ब्रह्मविद्यां प्रवक्ष्यामि सर्वज्ञानमनुत्तमाम्। यत्रोत्पत्तिं लयं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा'दिति। तम उपाधिर्महेश्वरत्वे ॥ १ ॥

शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥ हेतुव्यपदेशेति। द्वितीयपादसमाप्तिस्थस्य 'पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशा'दिति सूत्रस्य शेषः। विषयश्रुतिस्तु 'एष उ एव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति यमधो निनीषत' इति। परस्यैपद्यपि। न पूर्वेति। चित्तशोधकत्वेन ज्ञानोपयोगवत् वेदान्तोपासनाभिश्रितश्रोधे कर्मोपयोगात् दृढत्वम्। 'इत्याह मासित्यमिराकरिष्णु'रिति वक्ष्यति। न पूर्वकाण्डविरोधः। आत्मज्ञानादेरिति। 'तरति शोकमात्मवि'दिति सर्वात्मभावप्राकरणिकश्रुत्युक्तमात्मज्ञानम्। चरम-

अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु। 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पापꣳश्लोकꣳश्रृणोति,' 'यदङ्क्ते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्क्ते, यत्प्रयाजानुयाजा इज्यन्ते, वर्म वा एतत यज्ञस्य क्रियते, वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्या' इत्येवंजातीयका फलश्रुतिरर्थवादस्तद्वदित्यर्थः॥ २॥

ननु 'तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ति,' एतदग्रे च 'ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति श्रुतिर्भगवज्ज्ञानवतः सर्वत्यागं वदतीति न त्वदुक्तं साधीय इत्यत उत्तरं पठति।

आचारदर्शनात्॥ ३॥

ब्रह्मविदामपि वसिष्ठादीनामग्निहोत्रादिकरणं जैमिनिः पश्यतीति तदाचारं

भाष्यप्रकाशः।

तन्न युक्तम्। कुतः। शेषत्वात्। शेषलक्षणे 'पुरुषः कर्मार्थत्वा'दिति पुरुषस्य कर्मार्थत्वमुक्तम्। तच्च चोदनाविचारे कर्तृतया सिध्यतीत्यात्मज्ञापकानि वाक्यानि कर्तृस्वरूपबोधकानि। एवं ब्रह्मवाक्यानि ब्रह्मणोऽनन्तरूपैरिज्यत्वात् 'यो देवानां नामधा एक एवे'त्यादिमन्त्रवर्णेन तत्तन्नामकत्वाच्च कर्मशेषत्वम्, तस्मात्। 'तत्स्वरूपज्ञाने'त्यादिवक्ष्यमाणभाष्योक्तरीत्या तत्तादृशम्, अतस्तत्र पुरुषार्थत्ववाद इत्यर्थः। विष्णोरिज्यत्वं ब्रह्मत्वं च शतदूषणीकारोपन्यस्तात् सङ्कर्षणकाण्डसमाप्तिस्थात् 'स विष्णुराह हि' 'तत् ब्रह्मेत्याचक्षते' इति सूत्रद्वयात् सिध्यतीति मुख्यतया तस्यैव शेषत्वमत्र व्याख्यातम्। अन्येषां च शेषत्वात् तत्फलस्यार्थवादत्वं जैमिनिना चतुर्थस्य तृतीयपादे उक्तं 'द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या'दिति। तदुदाहरणं च 'यस्य पर्णमयी'त्यादिनोक्तम्॥ २॥

रश्मिः।

वृत्तिरूपमादिपदार्थः। शेषेति। पूर्वमीमांसातृतीयाध्यायारम्भसूत्रं 'अथातः शेषलक्षणम्'। तस्मिन् प्रपञ्चनीये। 'पुरुषः कर्मार्थत्वा'दिति सूत्रम्। 'चोदना पुनरारम्भ' इत्यत्र भावार्थपादे चोदनाविचारस्तस्मिन्। नामधा इति। नाम दधातीति नामधाः विश्वपावत्। कर्मशेषत्वमिति। 'इन्द्राय स्वाहे'त्यत्र सम्प्रदानत्वेन कर्मशेषत्वं यथा। तस्मादिति। 'विष्णोरिज्यत्वेन कर्मशेषत्वा'दिति भाष्यं विवृतम्। तत्तादृशमिति। माहात्म्यं तादृशम्। पुरुषस्य विराजः प्रजापतेरर्थवादरूपम्। पुरुषार्थस्य पूर्वसूत्रोक्तस्य। जैमिनिमतेऽभावात्। अतस्तत्र माहात्म्ये पुरुषस्य प्रजापतेरर्थत्ववादः। शतदूषणीकारो ग्रन्थकर्ता। सङ्कर्षणेति। सङ्कर्षणकाण्डसमाप्ति यथा स्यात् तथेति क्रियाविशेषणम्। स्यादिति। स प्रसिद्ध इज्यः विष्णुः स्यात्। आह हि। कर्तृ। तस्यैवेति। विष्णोरेव। विष्णुः फलम्, तस्य शेषत्वं जैमिनिमते स्वमतरीत्या। तथा च गुरुमतेन कर्तृफलस्यार्थवादत्वमित्युक्तम्। स्वर्गादिफलमिति प्रसिद्धिः। अस्य फलस्य नार्थवादत्वमनुक्तेः, अन्येषां त्वाहुः अन्येषां चेति। द्रव्यसंस्कारकर्मणाम्। बादरिमतमिदम्। तथा च तृतीयाध्यायसूत्राणि। तृतीयाधिकरणे। 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु बादरिः' 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्' 'फलं च पुरुषार्थत्वात्' 'पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्' इति। शेषाधिकाराशेषत्वं शेषाणि शेषं शेष इति चतुर्षु ज्ञेयम्। 'यस्य पर्णमयी'ति। जुहूर्द्रव्यम्। संस्कारोदाहरणम्। यदङ्क्त इति। अङ्क्ते चक्षुरङ्क्ते अञ्जयति संस्कुरुते। भ्रातृव्यस्य। भ्रातुः पुत्रस्य। 'व्यन्सपत्ने'। सपत्नस्य शत्रोश्चक्षुरेव वृङ्क्ते। ओ वृश्च् छेदने छिनत्तीत्यर्थः। कर्मोदाहरणम्। यत्प्रयाजेति। पञ्च प्रयाजाः पञ्चानुयाजाः। वर्म उपकञ्चुकम्॥ २॥

१. जुहुः। २. यदाङ्क्ते। ३. पश्यति। ४. समाप्ति स्यादिति रश्मिपाठश्चिन्त्यः।

प्रामाणिकं च मनुत इति तन्मतमनुवदन्निममप्यनूक्तवान् व्यासः । ब्रह्मविदां त्यागावश्यकत्वे गार्हस्थ्यमेतेषां न स्यादिति भावः । उक्तश्रुतिस्तु कर्मण्यशक्तानां तेषां त्यागमनुवदति । 'लोकैषणायाश्च व्युत्थाये'ति श्रुतेर्लोकसंग्रहार्थं तत्करणमिति न वक्तुं शक्यम् ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

ब्रह्मविदः कर्माचारनिरूपकश्रुतेरित्यर्थः । सा च 'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेज' इत्यादिरूपा । तथाच ज्ञानेनैवार्थसिद्धिश्चेत् स्यात्, तदा तद्वत आयाससाध्ये कर्मणि प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते' इति श्रुतिः फलारम्भे विद्याकर्मणोः साहित्यं दर्शयतीति न स्वातन्त्र्यं विद्यायाम् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्तं वृणीत' इति कल्पश्रुत्या ब्रह्मविदो ब्रह्मत्वेन वरणं विधीयत इति ब्रह्मज्ञानस्यार्त्विज्याधिकारसम्पादकत्वात् कर्मशेषत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ सूत्रचतुष्टयमवतारयन्ति ननु तमित्यादि । उत्तरं पठतीति । उक्ताशङ्कायां विद्यायाः पुरुषार्थत्वं वारयितुमग्रिमसूत्राणि वक्तीत्यर्थः । सूत्रं व्याकुर्वन्तः प्रथमत आचारमेव कुतो वदतीत्यत आहुः ब्रह्मविदामित्यादि । प्रामाणिकं च मनुत इति । 'यदेव विद्यये'तिश्रुत्युपोद्बलकत्वेन तथा मनुते । तर्हि 'तमेव विदित्वे'त्यादिश्रुतेः का गतिरित्यत आह उक्तेत्यादि । ननु 'प्रव्राज'श्रुतेरशक्ताधिकारकत्ववत् कर्मकरणश्रुतेर्लोकसंग्रहार्थत्वस्यापि शक्यवचनत्वान्नेदं साधीय इत्यत आह लोकेत्यादि । तथाच, आचारदर्शनान्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यत इत्यर्थः ।

अन्ये त्वाचारदर्शनसूत्रे 'जनको ह वा' इति श्रुतिम्, द्वितीये च 'यदेव विद्यये'त्युदाहरन्ति । तच्चिन्त्यम् । द्वितीयसूत्रवैयर्थ्यापत्तेः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥ समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥ एतद्भाष्यं सुगमम् ॥ ६ ॥

रश्मिः ।

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥ अग्रिमेति । चत्वारि । यदेवेति । आचारस्येति बोध्यम् । भाष्ये । तन्मतमिति । जैमिनिमतम् । व्यासः स्वमतमनुवदन् इमं जैमिन्याद्याचारमप्यनूक्तवान् । एतेषामिति । जैमिनिजनकप्रभृतीनाम् । द्वितीयेति । तदर्थस्याचारे निवेशादिति भावः ॥ ३ ॥

तच्छ्रुतेः । समन्वारम्भणात् । तद्वतो विधानात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सुगममिति । जनको ह वा इति । ब्रह्मवित्त्वं याज्ञवल्क्यादिति बृहदारण्यके । फलारम्भ इति । तमित्यनेन देहत्वावच्छिन्नोपादानम् । न स्वातन्त्र्यमिति । किन्तु कर्मसाहित्यम् । कल्पश्रुत्येति । अङ्गकल्पश्रुत्या । अन्यथा वा । एवं सुगमम् ॥ ६ ॥

---

१. तदाचारं च प्रमाणिकं मनुत इति, तदाचारं प्रामाणिकमिति च मनुत इति पाठौ ।

ननु 'यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजेत्, गृहाद्वा प्रव्रजेद्वनाद्वे'त्यादिश्रुतिभ्यो विहितत्वाविशेषात् कर्मतत्त्यागयोरैच्छिको विकल्पोऽङ्गीकार्यः, अतो न शेषिशेषभाव इत्यत उत्तरं पठति ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥

'आश्विनं धूम्रललाममालभेत, यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासेत्', 'ऐन्द्राग्नं पुनरुत्सृष्टमालभेत, य आतृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबेत्, विच्छिन्नो वा एतस्य सोमपीथो यो ब्राह्मणः सन्नातृतीयात् पुरुषात् सोमं न पिबति, 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दित्यादिश्रुतिभ्यो यथा कर्मकरणे नियमः श्रूयते, न तथा तत्त्याग इति नोक्तपक्षः साधुरित्यर्थः । चकारात् 'नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते । मोहात् तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित' इत्यादिरूपा स्मृतिः समुच्चीयते । त्यागविधिरशक्तविषय इत्युक्तमिति प्राप्ते ॥ ७ ॥

प्रतिवदति ।

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यवच्छिनत्ति । यदुक्तं 'शेषत्वात् पुरुषार्थवाद' इति,

---

भाष्यप्रकाशः ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । व्याकुर्वन्ति आश्विनमित्यादि । अत्र 'दुर्ब्राह्मण' इति 'विच्छिन्न' इति पदाभ्यामकरणे निन्दा बोध्यते, तेन च नियमेन नित्यत्वं कर्मणो व्यक्तीभवति, तथाग्रे यावज्जीवाधिकारेण । सूत्रपञ्चकोक्तं निगमयन्ति त्यागेत्यादि । इति प्राप्ते इति । एवंप्रकारेण ब्रह्मणस्तद्विद्यायाः कैमुतिकेन जीवविद्यायाश्च कर्मशेषत्वे प्राप्ते ।

अन्ये तु 'तच्छ्रुते'रित्यत्र विद्यायाः कर्मशेषत्वाय 'यदेव विद्यये'ति श्रुतिमुदाहरन्ति, 'तद्वतो विधाना'दित्यत्र 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ये'ति छान्दोग्यसमाप्तिस्थश्रुत्या वेदार्थज्ञानवतः कर्माधिकारं व्याकुर्वन्ति, 'नियमा'च्चेत्यत्र 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नर' इतीशावास्यश्रुतिं जरामर्यसत्रश्रुतिं चोदाहरन्ति ।

तन्मते विद्यायाः कर्मशेषत्वमिति पूर्वपक्षः ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ परिहारं व्याकुर्वन्ति तुशब्द इत्यादि । पूर्वपक्षमिति । ईश्वर इज्यत्वात् कर्मशेष इति पक्षम् । कर्मसाम्यमिति ।

रश्मिः ।

नियमाच्च ॥ ७ ॥ आश्विनमित्यादीति । इन्द्राग्नी देवतेऽस्य । सास्य देवतेत्यण् । सोमस्य पीथः पानं सोमपीथः । सोमस्य पीथः पानं यस्य मूर्ध्नः स सोमपीथो मूर्धा । कैमुतिकेनेति । ब्रह्मणस्तद्विद्यायाः कर्मशेषत्वे, किं वाच्यं जीवविद्यायाः कर्मशेषत्व इति न्यायप्राप्तम् । एवमिति । एवं त्वयि न, अन्यथा इतः अस्ति । न, कर्म, लिप्यते नरे इति छेदः । लिप उपदेहे । तु-उ-अनिट् मुचादित्वात् मुच् । लिम्पति । लिप्यत इति कर्मकर्तरिप्रयोगः । विद्याया इति । न ब्रह्मणः ॥ ७ ॥

अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥ कर्मणो ब्रह्मसाम्यमिति । नन्तु सामर्थ्याभावात् कथं कर्मसाम्ययोः समास इति चेत्, न । साम्यपदस्य ब्रह्मसाम्ये लाक्षणिकत्वात् ।

तन्नोपपद्यते। कुतः। अधिकोपदेशात्। कर्मसाम्यमपि न वक्तुं शक्यं यत्र, तत्र तच्छेषत्वं दूरापास्तम्। यत ईश्वरः कर्मणः सकाशादधिक उपदिश्यते। तथाहि। 'स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च, स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीया'नित्युपक्रम्य, अग्रे पठ्यते 'तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्ती'त्यादि। एवं सति यज्ज्ञानसाधनत्वं यज्ञे, तस्य यज्ञशेषत्वं कथं स्यात्, किन्तु यज्ञस्य तद्वेदनशेषत्वम्। एतेनेज्यत्वेन तच्छेषत्वं प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात् तद्विशिष्टस्य तस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात्। नच पूर्वं सामान्यत इज्यज्ञानमासीत्, यज्ञेन विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे पूर्णं कर्मफलं भवतीति न तदशेषत्वमिति वाच्यम्। 'तमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमभीप्सतः प्रव्रजन्ती'ति श्रुतेस्तद्वेदनस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन तदसम्भवात्।

भाष्यप्रकाशः।

कर्मणो ब्रह्मसाम्यम्। 'स वा अयम्' इति श्रुतिस्तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे। एवं सतीत्यादि। उक्तश्रुतौ 'वेदानुवचनेने'त्यादिभिस्तृतीयाश्रुतिभिर्भगवज्ज्ञानशेषत्वे कर्मणामुक्ते सति। तस्येति। यज्ञशेषिणोपि शेषिभूतस्य। अधिकोपदेशेन हेतुना यत् सिद्धं तदाहुः एतेनेत्यादि। उक्तहेतुना तत्प्रत्युक्तमित्यर्थः। तत् व्युत्पादयन्ति तज्ज्ञानस्येत्यादि। इज्यत्वेन ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वात् पूर्वं सत्त्वेपि तादृशज्ञानपूर्वकं यागकरणे तादृशज्ञानविशिष्टस्य यागस्य ब्रह्मज्ञानसाधनत्वात् तत्फलस्य ज्ञानस्य यः शेषी तस्यैकदेशज्ञानशेषत्वापादने यस्य ज्ञानं यागपूर्वाङ्गं स यागशेष इति नियमो हेतुत्वेन वक्तव्यः। स तु स्वर्गादौ व्यभिचरति। स्वर्गादेः फलत्वज्ञानं विना तदर्थके यागे प्रवृत्त्यभावेन तज्ज्ञानस्य यागपूर्वाङ्गत्वेपि स्वर्गादेः फलत्वेन यागशेषत्वानङ्गीकारात्। अतस्तदप्रयोजकमित्यर्थः। पुनः शेषत्वमाशङ्क्य निषेधन्ति नचेत्यादि। पूर्वं गुरुमुखादध्ययने ततस्तस्यावर्तनेन स्वाध्यायत्वसम्पादने ब्रह्मण इज्यत्वेन सामान्यतो ज्ञानमासीत्, ततस्तदुद्देश्यकस्य ब्रह्मयज्ञस्य द्रव्ययज्ञस्य च करणे विशेषतो ज्ञाने सति पुनर्यज्ञकरणे 'यदेव विद्यये'ति श्रुत्या यागस्य वीर्यवत्तायां पूर्णं फलं भवतीति तात्पर्यात् 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुत्या न ब्रह्मणो यागशेष-

रश्मिः।

यज्ञेति। यज्ञशेषि भगवज्ज्ञानं तस्य शेषी विषयो भगवान् तस्येत्यर्थः। भाष्ये। तद्वेदनशेषत्वं भगवद्वेदनशेषत्वम्। प्रकृते। उक्तहेतुनेति। आभासोक्तहेतुना तत् इज्यत्वेन कर्मशेषत्वं विष्णोः। इज्यत्वेनेति। विष्णोर्ज्ञानस्य। यागपूर्वाङ्गत्वं जानातीच्छति यतत इति प्रणाड्या। यागस्य यत्नत्वात्। फलत्वेन यागपूर्वाङ्गज्ञानम्। तत्फलस्येति। कर्मफलस्य। शेषीति। भगवान् विषयः। तस्येति। ज्ञानरूपस्य शेषिणः एकदेशज्ञानम्, 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' निरवयवत्वेपि तद्धर्मात्मकं ज्ञानं कर्म तेन। शेषिणः कर्मशेषत्वापादने। यदि ज्ञानविषयो न स्यात्, ज्ञानशेषो न स्यादित्येवं शेषत्वापादने। नियममाहुः यस्येति। विष्णोः। स इति। विष्णुः। तदिति। परम्पराकर्मशेषत्वम्। ब्रह्मण इज्यत्वेनेति। वराहरूपस्य विष्णोरिज्यत्वेन ज्ञानं वेदब्राह्मणात्। ब्रह्मयज्ञः श्रावण्यां प्रसिद्धः।

१. भावीतिपाठः।

यश्च साध्वसाधुकर्मफलसम्बन्धरहितः, तस्य कर्तृत्वेन तथात्वमनुपपन्नम्, अतो जीवात्मन एव तथात्वम्, न तु परस्य। नचैतयोर्वास्तवाभेदान्नैवमिति वाच्यम्। वास्तवाभेदाज्जीवेऽप्युक्तश्रुतिभ्यस्तथात्वस्य सुवचत्वात्। वास्तवाभेदस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात्तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते पूर्वपक्षा एवेत्यलमुक्त्या। 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते तत् यतयो विशन्ती'ति श्रुत्या कर्मप्रजाधनैर्मोक्षाप्राप्तिमुक्त्वा त्यागेन तत्प्राप्तिरुच्यते। त्यागविषयस्यान्यस्यानुक्त्या साम्निध्यात् कर्मादीनामेव त्यागोऽभिप्रेतः। तथाच मुक्तोपसृप्यत्वाद्भगवत उक्तसाधनेन मुक्ताः सन्तो नाकं परेण

भाष्यप्रकाशः।

त्वनिवृत्तिरित्येवं न वाच्यम्। 'एतमेवे'त्यादितदग्रिमश्रुतेस्तादृग्ब्रह्मज्ञानस्य गार्हस्थ्यविरोधित्वेन यज्ञासम्भवात्। तदसम्भवे तथा फलोत्पत्त्यापादनस्यापि कर्तुमशक्यत्वात् ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं नापादयितुं शक्यमित्यर्थः। नन्वीश्वरस्य कर्तृत्वाद्विश्वसृड्न्यायेन यज्ञकर्तृत्वे सुखेन तच्छेषत्वसम्भव इत्याशङ्क्य परिहरन्ति यश्चेत्यादि। तथात्वमिति। कर्मशेषत्वम्। एकदेशिप्रतिपन्नम्। जीवब्रह्मैक्यमादाय पुनः शेषत्वाशङ्कायां तदुपगम्य परिहरन्ति नचैतयोरित्यादि। तथात्वस्येति। ईश्वरवत् कर्मशेषित्वस्य। ननु यदि जीवेश्वरयोर्वास्तवाभेद उपगतः, तर्ह्येकतरपक्षपातस्य कर्तुमयुक्तत्वादुभयमप्यस्त्विति शङ्कायां सिद्धान्ते तदनुपगमेनाहुः वास्तवाभेदस्येत्यादि। जीवब्रह्मणोर्हि घटाकाशमहाकाशयोरिवोपाधितो भेदः, वस्तुतस्त्वभेदः। एतादृशाभेदस्य द्वितीयाध्यायतृतीयपादे 'अंशो नाने'त्यत्रांशत्वव्यवस्थापनेन निरस्तत्वात् तमादाय ये पूर्वपक्षास्ते जीवस्वरूपाज्ञानात् पूर्वपक्षा एव न भवन्तीति तथेत्यर्थः। श्रुत्यन्तरेणापि कर्मशेषत्वं परिहरन्ति न कर्मणेत्यादि। श्रुतिस्तु बृहन्नारायणे 'अणोरणीया'नित्यनुवाकस्था। अत्रानुवाकारम्भमन्त्रे

रश्मिः।

पूर्णमिति। वीर्यं शुक्रमेकादशबलं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धं फलमिति शुक्रब्रह्मवादिनः। यज्ञासंभवादिति तदसंभवादिति भाष्यस्यार्थः। तथा फलेति। यदि फलज्ञानाभावे यागप्रवृत्तिर्न स्यात्, 'इज्यत्वेन ज्ञानस्ये'त्याद्युक्तरीत्या फलोत्पत्तिर्न स्यात्। प्रवृत्तिः ज्ञानसाध्या, प्रवृत्तित्वात् घटप्रवृत्तिवदित्यनुमानम्। तथा 'फलज्ञाने यागप्रवृत्तिः इज्यत्वेन ज्ञानस्ये'त्याद्युक्तरीत्या फलोत्पत्तेः। पटप्रवृत्तिवदित्यनुमानम्। एवं तथा फलोत्पत्त्यापादनस्येत्यर्थः। विश्वसृगिति। तच्छेषत्वेति। कर्मशेषत्वम्। निरस्तत्वादिति। ननु श्रीभागवतद्वादशस्कन्धीयप्रमाणनिरूपणाध्यायस्थत्वान्न निरासः साधीयानिति वाच्यम्। परमतत्वेन तस्य शुकेष्टगतिरूपत्वात्। 'तत्त्वं च यथा यथाश्रुतं यथामति तदहं तेऽभिधास्यामी'ति शुकवाक्ये कथनात्। अत एव 'अंशो नानाव्यपदेशा'दिति व्याससूत्रमुक्तम्। करणत्वेन तद्विषयवाक्येन सहितं पुराणमतबाधकं भवतीति। अतः पूर्वपक्षाः पूर्वपक्षाः, न तु सिद्धान्ताः अस्मन्मते, श्रौतजीवस्वरूपाज्ञानादिति पूर्वपक्षा एव न भवन्तीति वाक्यशेषः। पूर्वपक्षाः पूर्वपक्षा इति प्रयोगस्तु न भवति, उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यात्। अतो न भवन्तीति वाक्यशेषः। पूर्वपक्षा निरस्ता न पूर्वपक्षा इति। एवमप्यपदार्थोपदार्थ इत्युद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यमिति चेत्। भाष्यप्रामाण्यादस्तु प्रयोगः। नवेति। इत्यलमुक्त्येत्यर्थः। न कर्मणेत्यादीनि। त्यागेन तत्प्राप्तिरिति। अत्र नञः प्रयोगाभावादिति। कर्मादीनामिति। त्यागविषयाणाम्। उक्तसाधनेनेति।

विद्यमानमपि भक्त्या गुहायां विभ्राजते, तत्, 'यस्मात् परं नापरमस्ती'त्यादिनोपक्रान्तत्वात् पुरुषोत्तमस्वरूपं यतयो विरहभावेन तद्विना स्थातुमशक्तास्तत्प्राप्त्यर्थं यतमाना विशन्तीति भक्तिमार्गीयाणां फलमुक्तम् । अग्रे 'वेदान्तविज्ञाने'त्यृचा ज्ञानमार्गीयाणां फलमुक्तम्, अन्यथा पौनरुक्त्यं स्यात् । एवं कर्मज्ञानाभ्यामधिको भक्तिमार्गः, तत्प्राप्यः पुरुषोत्तमश्च श्रुतावुपदिश्यत इति तदेकप्रमाणवादिनो बादरायणस्य मतमप्येवं जैमिनिमताद्धिकमित्यर्थः । एवं श्रुत्या परमतं निरस्य शिष्यविश्वासार्थं स्वानुभवमपि प्रमाणयति तद्दर्शनादिति । उक्ताधिक्यवत्त्वेनैव भगवतो भक्तिमार्गस्य चानुभवादित्यर्थः । 'श्रुतयोऽधिकमात्मानं दर्शयन्ती'ति न व्याख्यानम् । उपदेशपदेन पौनरुक्त्यापत्तेः । तन्मतमनिरस्य तस्मात् स्वमत आधिक्यमात्रोक्त्या निष्कामकर्मणश्चित्तशुद्धिहेतुत्वेन परम्पराज्ञानमार्गोपयोगाङ्गीकारोऽत्र सूच्यते । पुष्टिभक्तिमार्गे तु सोपि न । 'यन्न योगेने'ति वाक्यात् । एवं सति क्व कर्मशेषत्वगन्धोपि ब्रह्मणीति भावः ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

'महिमानमीश'मित्यनेनेशपदवाच्यस्य शिवस्य विभूतित्वकथनात्, 'यस्मात् पर'मिति मन्त्रस्य श्वेताश्वतरेपि श्रवणाच्छिवपरत्वभ्रमो मा भूदित्येतदर्थं भाष्ये पुरुषोत्तमस्वरूपपदमुक्तम् । एतस्यानुवाकस्य यथा पुरुषोत्तमपरत्वम्, तथा प्रहस्ताख्ये वादे मया सम्यगुपपादितमिति विशेषतो नोच्यते । अत्रैतन्मन्त्रद्वयोक्तयोः प्रवेशपरिमोक्षयोर्भक्तिज्ञानफलयोरनावृत्तिरूपत्वात् दुःखसाहचर्याभावेन कर्मफलादाधिक्यं बोधितमिति तौ कर्ममार्गादुत्कृष्टाविति सिद्धम् । दर्शनव्याख्याने भक्तिमार्गस्य चेति चकारो ज्ञानमार्गसमुच्चायकः । श्रुतिसूत्रशेषयोर्व्याख्यानं सूत्रार्थम् । मतान्तरीये एतद्व्याख्याने अयुक्तत्वं बोधयन्ति श्रुतय इत्यादि । शारीरादधिकं परमात्मानं दर्शयन्तीति यत् व्याख्यानम्, तत्पौनरुक्त्यापादकत्वादयुक्तमित्यर्थः । एवं स्वोक्तं व्याख्यानं समर्थयित्वा बादरायणपदेन स्वमतबोधनस्य तात्पर्यमाहुः तन्मतमित्यादि । तन्मतमिति । जैमिनीयं मतम् । अर्थस्तु स्फुटः । एवमेतेन सूत्रेण जैमिन्युक्तस्य शेषत्वस्य हेतोर्बाधितत्वं स्फुटीकृतम् ॥८॥

रश्मिः ।

श्रुत्युक्त्यागेन । नाकमिति । नाकस्य स्वर्गस्य परेण । ङसः सुः । भक्त्येति । राजा प्रसन्नः सन्नागच्छति, तद्वद्गुहायां भक्त्या आगच्छतीति भक्तिनिवेशः करणत्वेन । भ्राजृ दीप्तौ । यस्मात् परमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स श्रुतिस्त्विति । भक्तिमार्गीयाणामिति । 'तद्यतयो विशन्ती'त्यत्र त्यागिनो विशन्तीत्यनुक्त्वा यत् यतिपदमुक्तम्, तदर्थं उक्त इति तथा । सूत्रार्थमाहुः एवं कर्मेति । 'अधिकोपदेशात्तु बादरायणस्य एव'मिति पदचतुष्टयं व्याख्येयम् । स्वानुभवमिति । व्यासः स्वस्यानुभवम् । एतदुक्तं श्रुतिसूत्रेत्यादिना । तत्पौनरिति । उक्तहेतुना तथा । स्फुट इति । तन्मतनिरासे ज्ञानोपयोगो झटिति न भासते युक्तिं विनेति तन्मतमनिरस्येत्येवं स्फुटः । बाधितत्वमिति । पुरुषार्थवादः शेषत्वात् । न पुरुषार्थवादः शेषत्वादिति बाधितत्वम् । अर्थवादत्वे शेषत्वं नोपपद्यते । स्वार्थेऽप्रामाण्येन घटोऽस्तीति वाक्यादपि चित्तशुद्धिः स्यादिति ॥ ८ ॥

---

१. अत्रेति नास्ति ।

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तं 'आचारदर्शनात् कर्मशेषत्वं ब्रह्मण' इति, तदपि न साधीयः। तुल्यं यतो दर्शनम्। ब्रह्मविदां शुकतृतीयजन्मवदार्षभादीनां त्यागदर्शनात्। एतेन यद्विदां कर्मत्यागः, तस्य कर्मशेषत्वं कथं शङ्कितुमपि शक्यमिति भावः सूच्यते। एतेन 'कर्मण्यशक्तान्प्रति त्यागविधि'रिति निरस्तम्। शुकादीनामतथात्वात् ॥९॥

ननु 'जनको ह वैदेह' इति श्रुतिसाहाय्यादाचारदर्शनं त्यागदर्शनादधिकबलमित्यत उत्तरं पठति ।

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥

ब्रह्मविदां सर्वेषामेतदाचारं चेन्निरूपयेच्छ्रुतिः, तदा त्वदुक्तं स्यात्, न त्वेवम्। यत एतादृशी श्रुतिर्ब्रह्मवित्सु सर्वेषु न श्रूयते। तथाहि। 'एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावषेयाः। किमर्था वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे। एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाञ्चक्रिरे, एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति' 'एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजे'त्यादिश्रुतयो बह्वयस्तद्विदां कर्मत्यागमेवानुवदन्ति, अतस्त्यागपक्ष एव बलवान् ॥ १० ॥

भाष्यप्रकाशः।

एवं ब्रह्मणः कर्मशेषत्वं निराकृत्य विद्यायाः कर्मशेषत्वं वारयतीत्याशयेनाहुः।

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥ भाष्यमत्र प्रकटार्थम्। तथाच य आचारदर्शनमिति हेतुर्विद्यायाः कर्माङ्गत्व उक्तः, सोपि साधारणत्वाद्धेत्वाभास इति बोध्यते, ब्रह्मणः कर्माङ्गत्वं च कैमुतिकान्निरस्यते, जैमिनीयकृता त्यागव्यवस्था च निरस्यत इति तत्र बोधितम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। सदाचारस्य तुल्यत्वेपि केवलस्य परमुखनिरीक्षकत्वेन श्रुत्युपष्टब्धस्यैव बलवत्त्वम्, अतस्तुल्यत्वं न हेतोः साधारणत्वापादकमित्याशङ्कायां श्रुतेरपि साधारण्यं बोधयितुं सूत्रान्तरं पठतीत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति ब्रह्मविदामित्यादि। अत्र प्रथमा श्रुतिर्बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे, द्वितीया मैत्रेयीब्राह्मणे। तथाच श्रुतेरपि साधारणत्वात् तद्बहुत्वानुगृहीतस्त्यागपक्ष एव बलवान्, न तु तत्करणपक्ष इत्यर्थः।

अन्ये तु 'यदेव विद्यये'ति श्रुतिरुद्गीथविद्यापठितेति तस्या एव कर्माङ्गतां बोधयतीति विद्यायाः कर्माङ्गता असार्वत्रिकीत्यर्थमाहुः ॥ १० ॥

रश्मिः।

तुल्यं दर्शनम् ॥ ९ ॥ प्रकटेति। शुकेति। शुकः तृतीयजन्मवद्भरतः ऋषभः आचार्याः तेषाम्। त्यागेति। कर्मत्यागदर्शनात्। एवं प्रकटार्थम्। साधारणत्वादिति। कर्माङ्गत्वाभाववति विष्णौ आचारदर्शनं हेतुरिति साध्याभाववद्वृत्तित्वात् तथा। कैमुतिकादिति। ब्रह्मविद्यायाः कर्माङ्गत्वाभावे किमु वक्तव्यं ब्रह्मणः कर्माङ्गत्वाभाव इति कैमुतिकात्। एतेन एतेन यद्विदामित्यादिभाष्यविवरणं कृतम्। एतेन कर्मणीत्यादिभाष्यविवरणं जैमिनीयेति। सा च भाष्योक्ता। तत्रेति। सूत्रे तुल्यत्वोक्त्या वितण्डया बोधितम् ॥ ९ ॥

असार्वत्रिकी ॥ १० ॥ त्यागपक्ष इति। कर्मत्यागपक्षः। तत्करणपक्ष इति। कर्मकरणपक्षः। तस्या एवेति। उद्गीथविद्याया एव। एवकार इतरविद्यायोगव्यवच्छेदकः ॥ १० ॥

ननु ब्रह्मवित्त्वाविशेषेऽप्येकेषां कर्मकृतिः, एकेषां तत्त्याग इति विभागः कुत इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेर्मानुषानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दपर्यन्तं ये गणिता आनन्दास्ते सर्वे पुरुषोत्तमानन्दात्मका एव। एवं सति येषु यावानानन्दो दत्तोऽस्ति, तावन्तं तं निरूपयन्त्यधिकारतारतम्येन तद्दानमिति ज्ञापनाय शतोत्तरं शतोत्तरमानन्दं श्रुतिर्न्यरूपयत्। अत एव पुरुषायुःसंख्यासमानसंख्ययैवोत्कर्ष उक्तः, तेन पुरुषधर्मस्याधिकारस्यैवोत्कर्षः सूच्यते। एवं प्रकृतेऽप्यन्यभावराहित्यतारतम्येन भगवद्भावतारतम्यम्, अत्र त्वनुग्रह एवाधिकाररूप इति तदुत्कर्षे त्यागः, तदनुत्कर्षे नेत्यर्थः ॥ ११ ॥

यच्चोक्तं 'तद्वतो विधाना'दिति, तत्राह।

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

यदुक्तं 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यादि, तत्र ब्रह्मशब्देन वेद एवोच्यते, न तु परः, तथाच तं ब्रह्मत्वेनाविकृतशब्दरूपत्वं ज्ञात्वा सततं तदध्ययनमात्रं यः करोति, न तु तेन किञ्चित् कामयते, तस्याधिकारो ब्रह्मत्वार्त्विज्य इत्युच्यत इति न ब्रह्म-

---

भाष्यप्रकाशः।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। यदि बहुप्रमाणप्रमितत्वात् कर्मत्यागपक्ष एव ज्यायान्, तदोक्तरूपो विभागः किंहेतुक इति वक्तव्यम्, तदवचने तु ब्रह्मवित्स्वपि ये कर्मण्यधिकारशून्याः, तेषामेव कर्मत्यक्तृत्वं सेत्स्यतीति न विद्याया वेद्यस्य वा आधिक्यसिद्धिरित्याशङ्कायां कर्मत्यागात्यागविभागे हेतुमाहेत्यर्थः। एतस्येत्यादि। निरूपयन्तीति सुब्विभक्तिर्बोध्या। अत एवेति। अधिकाराभिप्रायादेव। प्रकृत इति। कर्मत्यागात्यागविभागे ब्रह्मविदाचारविभागे वा। अत्र त्विति। भगवद्भावतारतम्ये तु। तथाच कर्मत्यागात्यागविभागे एवमुत्कर्षस्तदभावश्च बीजम्, न तु त्वदुक्तमित्यर्थः।

अन्ये तु इदं सूत्रं समन्वारम्भणसूत्रोत्तरत्वेनाङ्गीकृत्यैवं व्याकुर्वन्ति। यथा 'शतमाभ्यां दीयता'मित्युक्तेऽर्धमेकस्मै, अर्धमन्यस्मै दीयते, तथा विद्यान्यमारभते, कर्मान्यमिति विभागो द्रष्टव्य इति।

तच्चिन्त्यम्। तत्र उपसंहारे 'इति तु कामयमान' इति कथनात् कर्माङ्गभूतविद्याया एव विवक्षितत्वावगमेन समन्वारम्भणस्य हेतुत्वाशङ्काया भ्रान्तिमूलत्वेन तदुपेक्षाया एव युक्तत्वादिति ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति यच्चेत्यादि। व्याकुर्वन्ति यदुक्तमि-

रश्मिः।

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥ उक्तरूप इति। कर्मत्यागात्यागरूपः। सुब्विभक्तिरिति। प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्तं पदं ग्राह्यम्। सुबन्तं बोध्यमित्यर्थः। भाष्ये। पुरुषायुरिति। 'शतायुर्वै पुरुष' इति तथा। प्रकृते। त्वदुक्तमिति। कर्माशक्तिरूपम्। एवेति। शरीरारम्भकविद्याव्यवच्छेदकः। हेतुत्वेति। विद्याकर्मसाहित्ये हेतुत्वाशङ्कायाः। तदुत्कर्षेति। सूत्रप्रत्याख्यानस्य ॥ ११ ॥

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥ यदुक्तमित्यादीति। ब्रह्मत्वार्त्विज्य इति। ब्रह्मत्वाया-

ज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् । प्रत्ययस्यातिशायनार्थकत्वादतिशयेन ब्रह्मरूपस्तदैव भवतीति युक्तं तस्य तदार्त्विज्यम् । एवं सति ब्रह्मपदं ब्राह्मण्यपरमपि सङ्गच्छते ।

अथवा । वेदाध्ययनमात्रवतः कर्मण्यधिकारः, न तु ब्रह्मविदोऽपीत्यर्थः । नच तदन्तःपातित्वेन वेदान्तानामप्यध्ययनस्यावश्यकत्वे तत्प्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानस्याप्यवर्जनीयत्वात्तद्वत एव तत्राधिकार इति वाच्यम् । शाब्दपरोक्षज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानत्वाभावात् । न हि 'सिता मधुरे'तिशाब्दज्ञानमात्रवांस्तन्माधुर्यज्ञो भवति । तथा सति पित्तोपशमादिकं तत्कार्यमपि स्यात्, न त्वेवम् । अत एव छान्दोग्ये सनत्कुमारेण 'यद्वेत्थ तेन मोपसीदे'त्युक्तो नारद ऋग्वेदमारभ्य सर्पदेवजनविद्यापर्यन्तं स्वाधीतमुक्त्वाह 'सोऽहं मन्त्रविदेवास्मि, नात्मवि'दिति । अतोऽपरोक्षब्रह्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानमुच्यते । अत एव तैत्तिरीयोपनिषत्सु 'वेदान्त-

---

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । इष्ठन्प्रत्ययसूचितमर्थमाहुः प्रत्ययस्येत्यादि । एतादृशस्य दुर्लभत्वाद्दर्शपूर्णमासयोश्च प्रतिपक्षान्तं कर्तव्यत्वात् तादृशाभावे तल्लोपप्रसङ्ग इत्यरुच्या पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान' इति श्रुतावध्ययनमात्रश्रवणात्तावन्मात्रवत एवेति तथेत्यर्थः । नन्वध्ययनस्याक्षरग्रहणरूपत्वेऽविद्वत्त्वात् कर्मानधिकारप्रसक्तिः, अथार्थज्ञानस्याप्यपेक्षितत्वम्, तदा तु वेदान्तेभ्यो ब्रह्मज्ञानस्यापि सम्भवात् ब्रह्मिष्ठस्यापि कर्मशेषत्वमनिवार्यमित्याशङ्कामनूद्य परिहरन्ति नचेत्यादि । ब्रह्मज्ञानत्वाभावादिति । अत्र शाब्दज्ञानस्य तथात्वेन विवक्षितत्वाभावात् । तदुपपादयन्ति न हीत्यादि । तथा सतीत्यादि । तावतैव तन्माधुर्यज्ञत्वे सति तस्यापरोक्षज्ञानस्य रासनरूपत्वात् तत्कार्यं स्यात्, तत्तु न दृश्यते, एवं प्रकृतेपि यदि तत् तथा स्यात्, तदा शुकादिवदेव चरेत्, न त्वार्त्विज्यं कुर्यात्, अतस्तद्वैतदपि नापरोक्षमित्यर्थः । अत्र श्रुतिसम्मतिमाहुः अत एवेत्यादि । लिङ्गेन तस्यापरोक्षज्ञानत्वं निवार्य श्रुत्यापि वारणायाहुः तैत्तिरीयेत्यादि । नतु

रश्मिः ।

त्विज्यम् । 'तं दर्शपूर्णमासयोर्वृणीत' इति वरणविधानादार्त्विज्यम् । सह सुपेतिसमासः । प्रत्ययस्येत्यादीति । अतिशयेनेति । अतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठः । एवं सतीति । अतिशयस्य ब्रह्मविशेषणत्वे सति । ब्रह्मण्यतिशयासम्भवात् मीमांसकरीत्या आकृतौ शक्त्या ब्राह्मण्यपरम् । प्रतिपक्षान्तमिति । दर्शपूर्णमाससंज्ञाभ्यां पक्षयोरन्तं लक्षीकृत्य । तादृशेति । अतिशयितब्राह्मण्यवदृत्विगभावे । तल्लोपेति । दर्शपूर्णमासलोपप्रसङ्गात् । तथेत्यर्थ इति । कर्मण्यधिकारः, न तु ब्रह्मविदोपीत्यर्थः । भाष्ये । तद्वत इति । ब्रह्मज्ञानवतः । तत्र कर्मणि । प्रकृते । प्रकृते योजयन्ति स्म एवं प्रकृत इति । तत्तथेति । अपरोक्षं ज्ञानं कर्माङ्गं स्यात् । चरेदिति । ब्रह्मिष्ठः । नन्विति । यजमानफलसाधकमार्त्विज्यं स्वं प्रति निष्फलम् । ब्रह्मफलं त्यक्त्वा न कुर्यादित्यर्थः । अत इति । अत आर्त्विज्यकरणात् तद्विव आर्त्विज्यमिव तदपि कर्माङ्गज्ञानमपि नापरोक्षम्, किन्तु शाब्दमित्यर्थः । लिङ्गेनेति । लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यमिति 'मन्त्रवित् नात्मवि'दिति शब्दयोः सामर्थ्येन । तद्यथा । मन्त्रविदिति शाब्दं ज्ञानं नात्मविदित्यात्मापरोक्षनिषेध इति । तेन लिङ्गेन । श्रुतिः कल्प्यते । कर्माङ्गत्वेन शाब्दं ज्ञानं भवतु, मा भूचापरोक्षज्ञानमिति । एतच्छ्रुत्वा कर्मणि शाब्दं ज्ञानमङ्गमिति लिङ्गेन विनियुज्यते । श्रुत्येति । निरपेक्षो रवः श्रुतिः । विज्ञानं निरपेक्षो रवः । तयेत्यर्थः ।

विज्ञानसुनिश्चितार्था' इति पठ्यते । विज्ञानमनुभव एव, न तु ज्ञानमात्रम्, अतो दूरापास्तं कर्मशेषत्वं ब्रह्मणः । 'तं विद्याकर्मणी' इत्यादिस्तु संसार्यात्मनः पूर्वदेहत्यागसामयिकं वृत्तान्तं निरूपयति, न तु ब्रह्मविद इति 'समन्वारम्भणा'दिति सूत्रमुपेक्षितमाचार्येण ॥ १२ ॥

यच्चोक्तं 'नियमाच्चे'ति, तत्राह ।

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

'आश्विन'मित्यादिश्रुतिभ्यः कर्मकृतौ यथा नियमः श्रूयते, न तथा त्याग इति यदुक्तम्, तन्न । कुतः । अविशेषात् । 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रिति श्रुतिः कर्मादिना अमृतत्वाप्राप्तिमुक्त्वा तत्त्यागेन तां वदन्ती कर्मत्यागस्यावश्यकत्वं वदतीति तस्मान्न विशेषो यत इत्यर्थः । तथाच 'अमृतत्वमानशु'रिति पदात् मुमुक्षोः कर्मत्यागनियमः, अमुमुक्षोस्तत्कृतिनियम इतिव्यवस्थेति भावः ।

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्वेवम्, तथापि समन्वारम्भणस्यापरिहृतत्वात् विद्यायाः कर्मसाहित्येनैव फलजनकताङ्गीकार्येति विद्यायाः कर्मशेषत्वं त्वनिवार्यमित्याशङ्कायामाहुः तं विद्येत्यादि । यतः सा संसारिवृत्तान्तं शारीरब्राह्मणे निरूपयति, अतस्तत्र विद्यापदेन विद्वद्वाक्योक्ता कर्माङ्गभूतैव विद्याभिप्रेयते, अत एव तत्र विद्याकर्मभ्यां 'दैवं वा पित्र्यं वा गान्धर्वं वे'ति तादृशशरीरमेव फलत्वेन वक्ति, न मोक्षम्, अतस्तस्मिन् वाक्ये ब्रह्मवित्संसर्गस्याप्यभावात् तदुपेक्षितम्, अतो न वेदान्तोदितविद्याया अपि कर्मशेषत्वमित्यर्थः । एतेन यदन्यैरत्र व्याख्यातम्, औपनिषदमात्मज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत् प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रतिपद्यत इति प्रतिपादयाम इति, तत्र बीजमिदमेव वक्तव्यम्, न तु क्रत्वन्तरज्ञानं क्रत्वन्तराधिकारेणापेक्ष्यत इति दृष्टान्तबोधितमिति सूचितम् । तथा सत्यपि ब्रह्मिष्ठपदबोधितशेषताया अनपायादिति ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥ अवतारयन्ति यच्चोक्तमित्यादि । सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन्ति न कर्मणेत्यादि । तथाच यथा कर्मश्रुतावकरणनिन्दादिना तदावश्यकतया कर्मकरणनियमोऽवग-

रश्मिः ।

विद्यायाः कर्मशेषत्वमिति । कर्मविशेषणत्वम् । विद्यासहितं कर्मेति । न च द्वन्द्वानुपपत्तिः । उभयप्राधान्येपि व्याख्यानप्राप्तं कर्मशेषत्वमित्यर्थात् । तत्रेति । शारीरब्राह्मणे । तदुपेति । तत्सूत्रं प्रत्याख्यातमित्यर्थः । इदमेवेति । उक्तोपपादनम् । क्रत्वन्तरेति । दर्शपूर्णमासक्रत्वन्तराधिकारेण । क्रत्वन्तरं दर्शपूर्णमासक्रतोरन्यः क्रतुः प्राकृतिकः क्रतुस्तस्य ज्ञानं नापेक्ष्यत इत्यर्थः । दृष्टान्तेति । 'सिता मधुरे'त्यादिदृष्टान्तः भाष्योक्तः । तेन बोधितम् । तद्यथा । शाब्दं ज्ञानं तदपि दर्शपूर्णमासाय ब्रह्मत्वार्त्विज्ये, न तु सर्वक्रत्वार्त्विज्ये । दूषणमाहुः तथा सतीति । ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मेत्यत्र । शेषता विशेषणता गौणता । स्वमते ज्ञानकर्मणोः परस्परमङ्गाङ्गिभावः पूर्वाधिकरणे जिज्ञासाधिकरणे स्पष्टः ॥ १२ ॥

नाविशेषात् ॥ १३ ॥ तथेत्यर्थ इति । यतः कर्मनियमान्न कर्मकृतौ विशेष इत्यर्थः ।

अथवा । ननु क्रमप्राप्ते तुरीयाश्रमे हि कर्मत्यागः, द्वितीये तस्मिन् कर्मकरण-नियमः, तत्र च कर्तुरङ्गत्वेन तत्स्वरूपज्ञानमावश्यकम्, तच्च वेदान्तैरेवेति कथं न

भाष्यप्रकाशः ।

भ्यते, तथा त्यागश्रुतावपि कर्मादिभिर्मोक्षाप्राप्तिकथनपूर्वकं त्यागेन तत्प्राप्त्युक्त्या तदावश्यकतया त्यागस्यापि नियमोऽवगम्यत इति तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तथाचेत्यादि ।

एवं ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाभावेपि जीवस्वरूपज्ञानस्य कर्माङ्गत्वं न वारयितुं शक्यमित्याशङ्काप्यनेनैव निरस्ता भवतीत्याशयेन पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि । तत्र चेति । कर्मणि च । अविशेषपदस्य व्याख्यानं 'आश्रमविशेषे विशेषाभावा'दिति ।

अयमर्थः । भाट्टा हि अध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानां वेदशेषत्वायैवमुपवर्णयन्ति । तथाहि । यत्तावत् 'अविनाशी वा अरे अयमात्मे'त्यादिना जायमानं शरीराद्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानम्, तत् पारलौकिकफलककर्मानुष्ठानौपयिकत्वात् कर्मज्ञानवदेव सामर्थ्यतः क्रतुसंयोगात् क्रत्वर्थम् । यथा ज्योतिष्टोमादिवाक्याध्ययनं दृष्टेनैव द्वारेणानुष्ठानौपयिकं ज्ञानं जनयतीति तदर्थतयैवाध्ययनं विधीयते, तथा 'अविनाशी'त्यादिवाक्यानामप्यध्ययनविधिरेव कर्मानुष्ठानोपयोग्यात्मज्ञानार्थतां विधत्ते, तद्यदि प्रमाणान्तरेणात्मनः शरीरादिविवेको नैकान्ततः सिध्यति, ततो दृढविवेकप्रतिपादकानामुपनिषद्वाक्यानां विस्पष्टज्ञानमेव फलम् । तदुक्तं 'इत्याह नास्तिक्यनिराकरिष्णुरात्मास्तितां भाष्यकृदत्र युक्त्या । दृढत्वमेतद्विषयः प्रबोधः प्रयाति वेदान्तनिषेवणेन' इति । यदि च शरीरादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानमन्यतोपि सिध्यति, ततो यथैवान्यतः क्रतुज्ञानसम्भवेऽप्यध्ययनोपात्तवेदवाक्यावगतकर्मरूपाणामेव पुंसां कर्मस्वधिकारः, तथैवाध्ययनोपात्तोपनिषद्वाक्यावगतात्मतत्त्वानामेवाधिकार इत्यध्ययनविधिबलादेव कल्प्यते । यत्त्वात्मसद्भावप्रतिपादनोपक्रमे 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादिकं विधिरूपं वाक्यम्, तत्तु

रश्मिः ।

भाष्ये । तस्मादित्यन्तं सौत्रो हेतुर्विवृतः । (भाष्ये । वैराग्यस्यैवेति । एवकारो वेदान्तैर्जीवस्वरूपज्ञानव्यवच्छेदकः । आश्रमविशेषे संन्यासाश्रमे जीवे वेदान्तैः स्वरूपज्ञानरूपविशेषाभावादिति द्वितीयोऽत्र सूत्रार्थः ।) अध्ययनेति । 'षडङ्गो वेदोऽध्येय' इत्यत्राध्ययनविधिना विषयविधया वेदा गृहीता इति हेतोः वेदपदार्था वेदान्ता अपि गृहीतास्तेषाम् । चित्तशुद्धिद्वारा भक्तिज्ञानजननेन पारलौकिकेत्यादिः । सामर्थ्यतः तच्छब्दसामर्थ्यतः शरीराद्यतिरिक्तनित्यात्मस्वरूपसद्भावज्ञानं वक्ष्यमाणदिशा क्रतुसंयोगात् क्रत्वर्थम् । कर्मज्ञानवत् । दृष्टेनैवेति । पदार्थधीः शक्तिधीश्च द्वारं दृष्टम् । एवकारोऽदृष्टं द्वारं व्यवच्छिनत्ति । तेन । तदर्थतयेति । अनुष्ठानौपयिकज्ञानार्थतया । एवकारेण पदार्थधीः शक्तिधीश्च व्यवच्छिद्यते । अध्ययनविधिरिति । उक्त एव वेदशब्देन वेदान्तग्रहणात् तत्र लाघवादेवकारः । विधत्त इति । वक्ष्यमाणरीत्या विधत्ते । प्रमाणान्तरेणेति । वेदान्तातिरिक्तप्रमाणेन । नैकान्ततः । न मुख्यतः । एव फलमिति । ज्ञानस्य सिद्धत्वेपि विस्पष्टांशे साध्यत्वेन साध्यवेदार्थसत्त्वादित्यर्थः । एवकारः साध्यकर्मान्तरं व्यवच्छिनत्ति । एतद्विषय इति । कर्मणः साध्यत्वेनादृढत्वेप्यात्मनः सिद्धस्यास्तितया कर्मविषयः प्रबोधो दृढत्वं प्रयातीत्यर्थः । अन्यत इति । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत'इत्यादिभ्यः । अधिकार इति । विधेयत्वज्ञानवत्त्वात् । वक्ष्यमाणेति । स्वकर्मरूपार्थस्य । 'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गति'रिति वाक्यात् । महेति ।

भाष्यप्रकाशः ।

वक्ष्यमाणार्थस्यातिगहनत्वान्महोपयोगित्वाच्चालस्यं निवार्य श्रद्धाविशेषेण कृत्वा वक्ष्यमाणार्थप्रतिपत्तिमात्रार्थम् । तस्मादेतज्ज्ञानं दृष्टोपयोगित्वात् क्रत्वर्थम् । यानि पुनरितिकर्तव्यताविशेषे उपासनात्मकानि ज्ञानानि विधीयन्ते, तेषां क्रतौ दृष्टोपयोगाभावाददृष्टफलत्वम् । अदृष्टं च फलं वाक्यशेषात् द्विविधम्, अभ्युदयरूपं निःश्रेयरूपं च । 'सर्वांश्च कामानाप्नोति' 'सोऽश्नुते सर्वान् कामा'नित्याद्युक्तमभ्युदयफलम् । 'न स पुनरावर्तत' इत्याद्युक्तं निःश्रेयसफलमिति विवेकः ।

यत्तु 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति ब्राह्मणेन भूतचैतन्यमुक्तमित्याशङ्क्यते । तन्न । स्वयमेव ब्राह्मणेन अत्रैव 'मा भगवानमूमुहं न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यनेन पूर्वोक्ताजरामृतत्वस्य विनाशित्वाभिधानतो बाधात् पूर्वपक्षं चोद्याख्यमुत्थाप्य, 'न वा अरे मोहमहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मे'त्युक्त्वा, 'मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवती'ति कथनेन मात्राशब्दवाच्यानां भूतेन्द्रियधर्माधर्माणां विकाराणां सम्बन्धबोधनात् विज्ञानघनशब्दोक्तो ज्ञानशक्तिस्वभाव आत्मा एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय व्यक्तो भूत्वा तान्येवानुविनश्यति । भूतविनाशाद्विनष्ट इव भवति । भूतसंस्थो ह्यसौ स्वयं प्रत्यक्षेण गृह्यते । परैश्च शरीरचेष्टादिलिङ्गकानुमानेन । मुक्तस्तु प्रमाणपथातिवर्तनाद्विनष्ट इव भवतीति प्रकारेण मात्राणामेव नाश उच्यते, नात्मन इत्यविरोधात् । तदुक्तं 'अविनाशी स्वरूपेण पुरुषो याति नाशिताम् । मात्राणां सविकाराणां भूतादीनामसंज्ञिते'ति । अत्र हि मुक्तस्य ज्ञानाभावो बोध्यते । भूतेन्द्रि-न्द्रियादिवियोगे करणाभावेन ज्ञानोपायाभावात् । 'तत्केन कं पश्ये'दित्यारभ्य 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तेन विज्ञानाभावोपपादनात् । वस्तुतस्तु प्रकरणार्थोपसंहारोऽयम् । यत एवं पूर्वोक्तन्यायेन भूतचैतन्यं न सम्भवति, तस्मात् भूतेन्द्रियाणामसंज्ञित्वम् । अचैतन्यम् । अन्यस्तु तेभ्यो नित्यश्चेतनस्तस्य स्वर्गगमनसम्भवान्न स्वर्गं लोकं यातीत्यस्य प्रत्यक्षस्य विरोध इत्येवं भट्टकारिकाया अर्थादिति पार्थसारथिमिश्राः । तथाच यथा प्रोक्षणसंस्कृता एव

रश्मिः ।

साध्यार्थकर्मोपयोगित्वात् । वक्ष्यमाणेति । मैत्रेयीब्राह्मणे वक्ष्यमाणोऽर्थ आत्मरूपः तस्य प्रतिपत्तिर्ज्ञानं तन्मात्रार्थम् । यद्वा । कर्मरूपार्थप्रतिमात्रार्थम् । मात्रचा स्वर्गादिफलोपयोगव्यवच्छेदः । दृष्टेति । दृष्टस्य कर्मण उपयोगित्वात् । क्रत्वर्थं ज्ञानस्य बह्वायाससाध्यत्वेन पुरुषप्रीत्यजननात् क्रत्वर्थत्वम् । यैरङ्गैः पुरुषप्रीतिर्न जन्यते, तानि क्रत्वर्थानि । नन्वितिकर्तव्यता कर्मणि प्रसिद्धा, 'आत्मेत्येवोपासीते'त्याद्युपासनाविधीनां किं प्रयोजनमत आहुः इतिकर्तव्यताविशेष इति । आत्मनोपासना कार्येत्येवं कर्माङ्गात्मोपासनाज्ञानं सम्पाद्य कर्म भावयेदित्येवमुपासनाविधिविषयाः क्रियन्ते । अदृष्टेति । धर्मफलत्वम् । भूतचैतन्यमिति । नत्वात्मचैतन्यम् । अत्रेति । अत्र 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यत्र । भगवन् याज्ञवल्क्य माहं मूमुहम्, किन्तु मूमुहम् । चोद्याख्यममिति । वक्तृप्रेरणार्हाख्यम् । अरे इति । मैत्रेयि । अहं याज्ञवल्क्यः । शरीरेति । भूतादिः आत्मवान् प्रेक्षायाः देवदत्तवत् । आदिना ज्ञानवत्त्वादिच्छावत्त्वाच्च । देवदत्तवदेव । मात्राणामिति । भूतेन्द्रियधर्माणाम् । एवकारेणात्मव्यवच्छेदः । तदाहुः नात्मन इति । मिश्रव्याख्यानमाहुः अत्र हीति । कारिकायाम् । तेन नाशितं ज्ञानाभावम् । मुक्तमात्रविषयत्वापत्त्या वस्तुतः पक्षमाहुः वस्तुतस्त इति । प्रकरणेति । आत्मप्रकरणम् । पूर्वोक्तेति । 'विज्ञानघनशब्दोक्त' इत्याद्युक्तव्याख्यानरीत्या । अर्थादिति । अयं हेतुः मात्राणामेव नाशः, नात्मन इत्यत्र । प्रोक्षणेति । 'व्रीहीन् प्रोक्षती'ति श्रुतिः । 'लौकिकं नैव

भाष्यप्रकाशः ।

व्रीहयो याग उपयुज्यन्ते, एवमौपनिषदज्ञानसंस्कृत एव कर्ता उपयुज्यत इति तत्स्वरूपनिरूपकत्वेन वेदशेषा वेदान्ता इत्याहुः । तत्र भाष्योक्तं दूषणं पश्चात् व्युत्पाद्यम् । पूर्वं तु तदुक्तेऽस्यात्मवाक्यतात्पर्यत्वासङ्गतिः प्रकाश्यते । शरीरादिव्यतिरिक्तात्मसत्तामात्रसाधनाया-विनाशीत्यादिश्रुतिरिति यदुक्तम् । तन्मन्दम् । शाबरभाष्ये नैयायिकाद्युक्तयुक्तिभिरेव तत्सिद्ध्या तत एव नास्तिक्यनिराकरणसिद्धौ 'अविनाशी वा अर' इत्यादिश्रुतिसन्दर्भस्य तदर्थताया वक्तुमयुक्तत्वात् । एतदुपक्रमे 'येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्या'मिति मोक्षार्थत्वस्य श्रावणान्निरुपधिप्रियत्वबोधनस्याप्यन्यत्र वैराग्योत्पादनार्थत्वेन संसारिलिङ्गत्वाभावात् । 'ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेदे'त्यादिनिन्दाश्रुत्या आत्मज्ञानेन सर्वज्ञानश्रावणस्यापि स्तुत्यर्थताया वक्तुमशक्यत्वात् । अध्ययनवाक्ये तु न विधिः, किन्त्वावश्यकार्थे तव्य इति जिज्ञासासूत्र एवोपपादितम् । अर्थज्ञानं तु सामान्यतो गुरुकृतात् ज्ञापनात् । विशेषस्तु तपआदिभ्यः साधनेभ्यो मीमांसाद्वयसहकृतेभ्य इत्यपि । अर्थज्ञानं च न द्रव्ययज्ञमात्रानुष्ठानोपयोगि । चातुराश्रम्यधर्मार्थत्वात् । अन्यथा तद्वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । धर्मोपि न धर्मत्वेन रूपेण वेदार्थः, किन्तु ब्रह्मात्मकत्वेन । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति 'धर्मो यस्यां मदात्मक' इति श्रुतिस्मृतिभ्याम्, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च । एवं च विधिपक्षेपि 'आत्मा वारे द्रष्टव्य' इति दर्शनविधानं ब्राह्मणोपक्रममारभ्यान्तं प्रोक्तस्यार्थस्यातिगहनत्वात् तदर्थम्, न तु क्रत्वर्थम् । 'सोऽश्नुते सर्वा'नित्यस्य यदभ्युदयरूपत्वमुक्तम् ।

रश्मिः ।

मनुत' इति वाक्यात् । अनधिगतार्थगन्तृत्वरूपप्रमाणाच्च । लोकेऽधिगतार्थगन्तृत्वम् । **उपयुज्यत** इति । कर्मण्युपयुज्यते । **तत्स्वरूपेति** । कर्तृस्वरूपनिरूपकत्वेन । **भाष्योक्तमिति** । **यदहरेवे**-त्यादिभाष्योक्तम् । **अस्येति** । मैत्रेयीब्राह्मणस्य । 'भाष्यकृदत्र युक्त्ये'त्यस्यार्थमाहुः **शाबरेति** । **नैयायिकाद्यी**त्यादिना वैदिकः । **उक्तयुक्तिभिरिति** । नैयायिकयुक्तयः शरीरचेष्टाज्ञानेच्छाभिरनुमानानि । तत्र व्याप्तिशोधिकाः । वैदिकयुक्तयो 'न्यग्रोधफलमत आहरे'त्यादयः । अत एवकारोऽ'विनाशी वा अरे' इत्यादिश्रुतिसन्दर्भव्यवच्छेदकः । **मोक्षार्थत्वस्येति** । सन्दर्भस्य मोक्षार्थत्वं तस्य । **निरुपधीति** । भगवत इति बोध्यम् । **अन्यत्रेति** । जीवादौ । लिङ्गं हेतुः । किन्तु वाक्यान्वयाधिकरणोक्तात्मलिङ्गत्वात् । **स्तुत्यर्थताया इति** । किन्तु वास्तवार्थपरताया वक्तुमुचितत्वात् । **एवेति** । पत्रावलम्बनादेवकारः । **ज्ञापनादिति** । 'साङ्गो वेदोऽध्येयोज्ञेयश्चे'त्यत्रार्थज्ञापनात् । 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्वे'त्यत्राहुः । 'अलौकिको हि वेदार्थ' इति श्रुत्याहुः **तपआदिभ्य इति** । 'वेदयुक्त्या तु प्रसादात् परमात्मन' इति श्रुत्यंशोक्तवेदयुक्तिपरमात्मप्रसादावादिपदेन गृह्येते । **इत्यपीति** । जिज्ञासासूत्र एवोपपादितमित्यर्थः । 'अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत, तमध्यापयीते'त्यत्राहुः **अर्थज्ञानं चेति** । **द्रव्येति** । इदं गृहस्थमात्राधिकारकम् । **तद्वाक्येति** । द्रव्ययज्ञातिरिक्तज्ञानयज्ञादिबोधकगीतावाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । मीमांसकं प्रत्यन्यदप्याहुः **धर्मोपीति** । भावकर्मविध्यनुवादप्राप्तकालाद्यर्थेषु तव्यविधायकसूत्रेण विधिपक्षो मास्तु, नियमविधिपक्षस्तु स्यादित्यत आहुः **एवं चेति** । **आन्तमिति** । आ अन्तं अन्तमभिव्याप्य । **अतीति** । 'आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धे'ति काठकात् । इदं दूषणं वितण्डया तस्या उक्त्यभिप्रायः जिज्ञासाधिकरणभाष्ये परस्परमङ्गाङ्गिभावस्य ज्ञानकर्मणोरुक्तेरेकतरस्यादूष्यत्वविषयः । **न त्विति** । वेदान्तत्वेन 'तमेत'मितिश्रुतिप्रसक्तेः, न तु 'यदेव

कर्मशेषत्वमित्युत्सूत्रमाशङ्क्य निषेधति नेति । 'यदहरेव विरजे'दिति श्रुतेः 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावते'ति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्यैव प्रयोजकत्वादाश्रमविशेषे विशेषाभावादप्रयोजकत्वादित्यर्थः । यत्रापि क्वचित्क्रम-

भाष्यप्रकाशः ।

तदप्यबुद्ध्वा । परप्राप्तिविवरणरूपत्वेन तस्य निःश्रेयसरूपत्वात् । इदं च प्रागुपपादितम् । यदपि 'न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यनेन मोक्षदशायामात्मनः करणाभावाज्ज्ञानशून्यत्वमुच्यत इत्युक्तम् । तदपि तथा । 'अनुच्छित्तिधर्मे'त्यनेन तत्रैव धर्मानुच्छित्तिं श्रावयित्वा 'यद्वैतन्न पश्यति पश्यन् वै तत् द्रष्टव्यं न पश्यती'त्यादिना करणाभावेपि स्वत एव दर्शनस्य विभक्ताभावेनान्यादर्शनस्य चोक्त्या स्वतोऽविभक्तदर्शनस्यैव व्युत्पादनादिति । वस्तुतस्त्विदमपि ब्रह्मप्रकरणमिति वाक्यान्वयाधिकरणे व्युत्पादितमिति न तत्र जीवात्मसत्तासाधनार्थत्वगन्धोपि । तस्मान्न कर्तृशेषा वेदान्ताः ।

अतः परं भाष्यं विव्रीयते यदहरेवेत्यादि । यदुक्तं कर्तृस्वरूपनिरूपकत्वात् कर्मशेषत्वं वेदान्तानामिति । तन्न युक्तम् । कर्तुः कर्मशेषत्वाभावात् । 'यदहरेवे'त्यादिश्रुतेः 'तावत् कर्माणी'ति भगवद्वाक्याच्च त्यागे वैराग्यस्यैव प्रयोजकत्वाद्वैराग्योत्पत्तिपर्यन्तमेव कर्मकरणप्राप्तेराश्रमविशेषस्याप्रयोजकत्वाद्वेदानां पूर्वोक्तरीत्या 'कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथे'ति स्मृत्या च कर्मत्याग एव तात्पर्याद्वेदानां वेदान्तशेषत्वाज्जीवस्वरूपनिरूपकवेदान्तभागस्यापि त्यागकर्तृनिरूपकत्वमेव मुख्यम्, कर्मकर्तृनिरूपणं तु प्रासङ्गिकम् । अत एव तद्वाक्येषु 'इति तु कामयमान' इति 'अथाकामयमान' इत्युभयविधं तत्स्वरूपं निरूप्यते । अत आश्रमविशेषमादाय वेदान्तानां कर्मशेषत्वस्थापनमयुक्तमेवेत्यर्थः । ननु त्यागस्य फलार्थत्वेपि ज्ञानाङ्गत्वात् ज्ञानस्य च वेदान्तसिद्धस्य कर्माङ्गतायाः प्रागेवोक्तत्वात् प्रव्राजेपि चातुराश्रम्यपक्षकथनेनाध्ययनोपात्तवेदान्तभागजन्यस्य ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमनिवार्यमेवेत्याशङ्कायां तस्याः पूर्वमेवोत्तरं दत्तमित्याहुः यत्रापी-

रश्मिः ।

विषये'ति श्रुतेः प्रसक्तेरिति भावः । ननु न निःश्रेयसरूपम्, 'सोऽश्नुत' इत्याद्युक्ताभ्युदयस्य सगुणप्राप्तिरूपत्वात्, अत आहुः इदं चेति । प्रागिति । पूर्वपादे । निर्गुण(स)गुणयोरभेदप्रतिपादन उपपादितम् । तथेत्यबुद्ध्वा । मुक्तस्त्वित्यादिनोक्तं दूषयन्ति स्म यदपीति । तत्रैवेति । ईश्वर एव । न उच्छित्तिर्येषां तेऽनुच्छित्तयः, अनुच्छित्तयो धर्मा यस्येत्येवं श्रावयित्वा । यत् करणद्वयं न पश्यति, किन्तु करणाभावेपि पश्यति, अतः स्वतः एतद्दर्शनस्य । तथा तद्द्रष्टव्यं अन्यत् द्रष्टव्यम् । तदेवोच्यते करणाभाव इति । एवेति । ज्ञानशून्यत्वयोगव्यवच्छेदकः । वाक्यान्वयेति । प्रथमस्य तुरीयपादे । तस्मादिति । कर्मशेषकर्तृप्रतिपादकत्वात् । वैराग्यस्येति । एवकारो वेदान्तैर्जीवस्वरूपज्ञानव्यवच्छेदकः । आश्रमविशेषे संन्यासाश्रमे जीवे वेदान्तैः स्वरूपज्ञानरूपविशेषाभावादिति द्वितीयोत्र सूत्रार्थः । अन्योपि प्रयोजकत्वादाश्रमेत्यादिभाष्यार्थमाहुः प्रकरणेति । जीवप्रकरणप्रयोजकत्वात् । उपक्रमाभावान्न जीवप्रकरणत्वमिति भावः । कर्मकर्त्रिति । कर्मणि कर्ता गृहस्थाश्रमे स्थितः, तस्य निरूपणं तु । तद्वाक्येष्विति । शारीरब्राह्मणीयकर्तृवाक्येषु । तत्स्वरूपमिति । कर्तृस्वरूपम् । आश्रमविशेषमिति । गृहस्थाश्रमम् । एवकारस्तु 'तमेत'मिति श्रुतिविरोधात् । ज्ञानाङ्गत्वादिति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति श्रुतेस्तथा विशुद्धसत्त्वानन्तरं ज्ञानोदयनियमात् । प्रागेवेति । 'तद्वतो विधाना'दित्यत्र विस्मृतकण्ठमणिन्यायेन । चातुराश्रम्येति । क्रमेण संन्यासे । ज्ञानस्येति । शाब्द-

१. कुत्रचित् । २. रश्मिकाराणां प्रकाशपुस्तकस्थः 'प्रकरणप्रयोजकत्वादि'ति पाठः मूलप्रकाशेऽन्तिमे चाभावान्नात्र स्वीकृतः ।

प्राप्तिः, तत्रापि न तज्ज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति पूर्वसूत्र एवोक्तमिति भावः । एतेन वेदाध्ययनादिकमप्यप्रयोजकमिति ज्ञापितम् । अत एव शुकस्य वैराग्यातिशयादुपनयनादेरप्यनपेक्षोच्यते । एवं सूत्रद्वयेन कर्माधिकारसम्पादकत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य तच्छेषत्वं निरस्तम् ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । यत्रापि कस्मिंश्चित् पुरुषविशेषे क्रमेण त्यागप्राप्तिः, तत्रापि शाब्दज्ञानस्य मुक्तिसाधकत्वाभावान्न विवक्षितब्रह्मज्ञानत्वमिति पूर्वस्मिन् 'अध्ययनमात्रवत' इति सूत्र एव व्युत्पादितम्, अतो न ब्रह्मज्ञाने कर्मशेषत्वगन्धोपीत्यर्थः । ननु तथापि 'ब्राह्मणेन निष्कारणः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'त्यादिश्रुतिभिर्वेदाध्ययनादिकं त्वावश्यकम्, तदपि कर्मैवेति तदङ्गत्वं त्वात्मज्ञानस्य भविष्यत्येवेति कथं न कर्माङ्गत्वमित्यत आहुः एतेनेत्यादि । अप्रयोजकमिति । ज्ञानस्य कर्माङ्गत्वाप्रयोजकम् । अत्र निदर्शनमाहुः अत एवेत्यादि । सिद्धमाहुः एवमित्यादि । एवमधिकोपदेशसूत्रेण स्वोक्तमुपष्टभ्य शेषैः पञ्चभिः सूत्रैर्जैमिन्युक्ता हेतव आभासीकृताः ।

अन्ये तु 'कुर्वन्नेव ही'त्यत्र 'न विदुष' इति विशेषेण नियमविधानमित्येवं सूत्रार्थमाहुः । तथाचाविद्वद्विषयत्वेपि वाक्यसामञ्जस्यान्न तेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वसिद्धिरिति तदाशयः ।

रामानुजास्तु, उक्तवाक्ये कर्मणां करणनियमेपि कर्मसु विशेषो नोच्यते । यज्ञाद्येव कार्यम्, नान्यदिति । अतो यथा अविदुषां स्वतन्त्रफलसाधकं नियतम्, एवं विदुषां विद्याङ्गभूतम्, अत एवमपि वाक्यसामञ्जस्यान्नानेन विद्यायाः कर्माङ्गत्वप्राप्तिरित्याहुः । तदप्यविरुद्धम् ॥ १३ ॥

रश्मिः ।

ज्ञानस्य । कर्मशेषत्वमिति । 'यं यं क्रतुमधीते, तेनास्येष्टं भवती'ति श्रुत्युक्तकर्मशेषत्वम् । पूर्वमिति । 'अध्ययनमात्रवत' इत्यत्र । क्रमेणेति । 'आश्रमादाश्रमं गच्छेन्नान्यथा मत्परश्चरे'दिति वाक्याद्ब्रह्मचर्याद्गृहस्थाश्रमः, ततो वानप्रस्थाश्रमः, त(तः)संन्यासाश्रम इति क्रमेण । मुक्तीति । 'तमेव विदित्वे'त्यत्र शाब्दाविवक्षणात् । तदङ्गत्वमिति । 'ब्राह्मणेने'त्यत्र ब्रह्म जानाति ब्राह्मणस्तेनेत्यर्थात् कर्माङ्गत्वम् । ज्ञानस्येति । वेदाध्ययनादिकमिति भाष्येऽध्ययनज्ञानस्यादिपदार्थस्य । कर्माङ्गत्वे अप्रयोजकं अन्यथासिद्धं अन्यथासिद्धिस्तु पञ्चमीक्षसभादिर्यथा घटं प्रति । भाष्ये । वैराग्येति । न तु वेदान्तैर्जीवस्वरूपज्ञानात् । उपेति । अध्ययनतज्ज्ञानयोरधिकारसम्पादकस्य । आदिना विवाहवनवासयोः संग्रहः । एवमित्यादीति । निरस्तमिति । यत् तन्निरस्तम् । न विदुष इति । उभयान्वयि । 'कुर्वन्नेव ही'त्यत्र न नियमो न । विदुष इति विशेषेण नियमविधानं नेति । विद्याया इति । विद्वानित्यत्र विदितिशब्देनोक्तायाः । तदाशय इति । तदप्यविरुद्धम्, सूत्राणां न्यायरूपत्वात् । एवमग्रेपि । करणेति । नियम एवकारार्थः । तथाच करणानियमेति पाठः । करणनियमो यो वर्तते, स न, कुतः, अविशेषात् । तद्व्याकुर्वन्ति स कर्मसु विशेषो नोच्यत इति । स्वतन्त्रेति । स्वतन्त्रं फलं अज्ञातत्वपि कर्मस्वभावादेव फलम् । तस्य साधकम् । नियतं दर्शनात् । विद्याङ्गभूतं कर्म १३

अथ ग्रहिलतया 'ब्रह्मिष्ठ' इत्यत्र ब्रह्मपदेन पर एवोच्यत इति वदसि, तत्रापि[1] वदामः ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

दर्शपूर्णमासावेतादृशौ यत्र ब्रह्मविदार्त्विज्याधिकारीति तत्स्तुत्यर्थं 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यनेन ब्रह्मविदोऽप्यार्त्विज्येऽनुमितिः क्रियते, न तु तस्याधिकारत्वमभिप्रेतम् । उक्तानुपपत्तिभिरित्यर्थः ॥ १४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ एवं पड्भिः सूत्रैर्जैमिनीयोक्तं निराकृत्य पुनरुत्सूत्रं किञ्चिदाशङ्क्य निराकरोतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति अथेत्यादि । व्याकुर्वन्ति दर्शेत्यादि । तस्येति । ब्रह्मज्ञानस्य । तथाचोक्तवाक्ये ब्रह्मिष्ठपदमतिशयेन ब्रह्मवानित्यर्थकम् । अतिशयश्च श्रद्धया साक्षात्कारेण वेति 'यो यच्छ्रद्धः स एव सः' 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति गीतास्मृत्यावसीयते । तादृशश्चेत् ब्रह्मा कृताकृतावेक्षकतया यागे तिष्ठति, तदा परमकाष्ठाप्रापकौ दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ भवतः । 'यत्तत्कर्मसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवे'दित्यष्टमस्कन्धे शुक्राचार्यं प्रति भगवद्वाक्यात् । अतो 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'ति पदसमभिव्याहाररूपस्यानुग्रहबीजस्य वाक्ये विद्यमानत्वात्, शुकाद्याचारकावषेयश्रुतिविरोधत्यागनियमरूपाणामार्त्विज्यबाधकानामनुपपत्तीनां सत्त्वाच्च तस्या अनुज्ञायाः यागस्तुत्यर्थत्वमेवेत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दोऽनादरे । तेन ब्रह्मणि श्रद्धावतः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टुश्च तदार्त्विज्यं प्रासङ्गिकमिति बोधितम् । स्तुतिप्रयोजनं त्वविद्वत्प्ररोचनम् । अधिकाराभावेऽपि त्यागकरणेऽनिष्टं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ।

अन्ये तु, 'कुर्व'न्निति श्रुतौ प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव संबोध्यत इत्युच्यते । तदापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानं द्रष्टव्यम् । 'न कर्म लिप्यते नर' इति वाक्यशेषात् । यावज्जीवं कर्म

रश्मिः ।

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ उत्सूत्रमिति । सूत्रादूर्ध्वं अधिकम् । कृताकृतेति । तथा वदन्ति कर्मण्युपाध्यायाः कृताकृतावेक्षत्वेन त्वं ब्रह्मा भवेति पूगीफलस्थापने । परस्येति । यागे पञ्चमस्कन्धादौ प्रसिद्धौ । न च कुतो वैषम्यं समं भवेदिति शङ्क्यम् । ब्रह्मानुभावात् । स्तुतिस्सद्धर्मारोप उत्कर्षाधायकगुणवर्णनरूपः । तत्र हेत्वाकाङ्क्षायामाहुः अतो ब्रह्मिष्ठ इति । पदसमिति । पदस्य ब्रह्मिष्ठपदस्य समभिव्याहारो ब्रह्मपदे वर्तते, अतः ब्रह्मपदधर्मस्य समभिव्याहारस्य विषमे समत्वानुग्राहकरूपस्यानुग्रहबीजस्य वाक्ये 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यस्मिन् विद्यमानत्वादनुज्ञाया 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोस्त्वं वृणीते'त्यत्रामन्त्रणे लिङोक्तायाः स्तुत्यर्थत्वमित्यन्वयः । हेत्वन्तरमाहुः शुकादीति । शुकनारदाद्याचारः पर्यटनम्, न तु ज्ञानित्वे सम्पन्ने ऋत्विक्त्वमिति । कावषेयश्रुतिः 'तद्वतो विधाना'दिति सूत्रोक्ता कल्पश्रुतिस्तस्या विरोधस्तस्य त्यागः । नियम 'आश्विनं धूम्रललाम'मिति श्रुत्युक्तो 'नियमाच्चे'ति सूत्रीयः । एतेषां द्वन्द्वः । एतद्रूपाणामार्त्विज्यबाधकानाम् । एतद्विशेषणं पूर्वपदस्य । तेषां या अनुपपत्तयस्तासां सत्त्वाच्चेति । एवेति । 'तमेतमि'ति श्रुति(श्रुति)र्यतः । ननु वेदवेदान्तयोरङ्गाङ्गिभावो जिज्ञासाधिकरणे उक्त एवेति केनापि प्रकारेण ज्ञानस्य वेदाङ्गत्वमस्त्विति चेत्, तत्राहुः सूत्रे वाशब्द इति । ब्रह्मणीत्यादिः । ब्रह्मिष्ठपदार्थः । भक्तिपूर्वकक्षा सर्वत्रेति । भक्तिकारणं 'सर्वभूतेषु मन्मति'रिति वाक्योक्तः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टा तस्य । तदार्त्विज्यं ऋत्विजः कर्मार्त्विज्यम् । प्रासङ्गिकं दर्शपूर्णमासप्रसङ्गजातम् । दर्शपूर्णमासमात्रेऽपि 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्युक्तम् । तन्निवृत्तीति । त्यागनिवृत्त्य-

१. अत्रापि ।

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

ननु 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीया'निति श्रुत्या ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषौ निषिध्येते, स च प्राप्तिपूर्वक इति ब्रह्मविदः कर्मकरणमावश्यकमिति प्राप्ते, उच्यते । कामकारेणेति । करणं कारः । कामेनेच्छया करणं कामकारः । तथाच परानुग्रहार्थमिच्छामात्रेण, न तु विधिवशात्, यत् करणम्, तत् कामकार इत्युच्यते । तथाचैवं कृते कर्मणि तत्कृतगुणदोषप्रसक्तौ तत्प्रतिषेधमेके शाखिन 'एष नित्य' इत्यादिना पठन्ति । न ह्येतावता कर्मकृत्यधिकारप्राप्तिरिति भावः ।

अथवा । कामेन कारो यस्य स तथा । तादृशेन कर्मणा प्राप्तवृद्धिह्रासयोः

भाष्यप्रकाशः ।

कुर्वत्यपि विदुषि विद्यासामर्थ्यात् कर्म न लेपाय भवतीति तत्रार्थादित्याहुः । तदप्यविरुद्धम् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥ नन्वनुज्ञयाप्यार्त्विज्यकरणे विध्यधीनत्वं तु निर्बाधम्, अतो भवतु कर्माङ्गत्वं विद्यायास्तद्द्वारेत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि । स चेति । निषेधः । सूत्रं व्याकुर्वन्ति करणमित्यादि । इच्छामात्रेणेति । स्वेच्छामात्रेण । एतस्यैव विवरणं न तु विधिवशादिति । (तेन 'शौचमाचमनं स्नानं न तु चोदनया चरेत् । अन्याँश्च नियमान् ज्ञानी यथाहं लीलयेश्वर' इत्येकादशीयभगवद्वाक्यानुरूपया स्वेच्छयेति फलितं बोध्यम् ।) एतावतेति । गुणदोषनिषेधमात्रेण ।

एवं व्याख्याने स्वकृत्या दोषाद्यप्रसक्तिरायाति, न तु तदभिव्यञ्जककर्मकृतगुणदोषाप्रसक्तिरपीत्यतः प्रकारान्तरमाहुः अथवेत्यादि । स इति । ब्रह्मवित् । तथाच श्रुता'वेष' इत्यनेन

रश्मिः ।

र्थम् । कर्मप्रवृत्त्यर्थम् । प्रकरणेति । वाक्यशेषादिति । 'सन्दिग्धेषु वाक्यशेषा'दिति जैमिनिसूत्रम् । ज्ञानिकृतकर्म लेपाय भवति न वेति सन्देहोत्र । अविरुद्धमिति । सूत्राणां न्यायरूपत्वादित्युक्तम् ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥१५॥ अनुज्ञयेति । 'तं वृणीते'त्यामन्त्रणेन । तद्द्वारेति । अनुज्ञाद्वारा । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति वैयाकरणप्रसिद्धेः । काम इच्छेत्यपि । कमु कान्तौ कान्तिरिच्छेति । तिङन्ते । 'न तु विधिवशा'दिति भाष्यप्रविष्टनिषेधप्रतियोगिविधिवशविशेषणविधिप्रतिपादक एव प्रकाशः न तु विधिवशादिति । तथा च काठकीयां 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्, अन्यत्र भूताच भव्याच यत्तत्पश्यसि तद्वदे'ति प्रश्ने 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'त्युत्तरे 'म्ना अभ्यास' इत्यस्य प्रयोगात् गीतायां 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता' इत्यत्र भक्तिरूपश्रद्धोक्तेश्च 'सात्त्विकीश्रद्धाभ्यास' इत्यायाति । सा तु 'अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक' इति वाक्या'न्मनसैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुव'मिति बृहदारण्यका'न्महतामन्तःकरणं प्रमाण'मित्युद्धवादिवदिति तथा । तदभिव्यञ्जकेति । स्वकृत्यभिव्यञ्ज्यापूर्वस्थानीयं स्वसिद्धान्तेन भावार्थपादभाष्यीयं नित्यं कर्म । तत्कृतगुणदोषाप्रसक्तिरित्यर्थः । ब्रह्मविदिति । महानपि ग्राह्यः । यतस्तृ-

१ः इत्यादि ।

सम्बन्धाभावं ब्रह्मविदि एके पठन्तीत्यर्थः । चकारेणेश्वराज्ञया लोकसंग्रहार्थं कृतं कर्म समुचीयते । 'सर्वस्य वशी सर्वस्येशान' इति श्रुतेस्तथा ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥

अनेन कर्माधिकाराभावे हेत्वन्तरमुच्यते । द्वैतभाने हि यथाकथञ्चित् कर्मकृतिसम्भावनापि । यस्य त्वखण्डब्रह्माद्वैतभानं 'ब्रह्मे'त्येव, न 'त्विदं ब्रह्मे'ति सखण्डम् । अत्रोद्देश्यत्वेन प्रपञ्चस्यापि भानात् सखण्डत्वम् । तथाचाखण्डतज्ज्ञाने कर्मतदधिकारादेरुपमर्दं चैके शाखिनः पठन्तीति न ब्रह्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वस-

---

भाष्यप्रकाशः ।

कृताकृतजन्यतापाभावरूपं पूर्वोक्तमहिमानं परामृश्य तस्य नित्यत्वोक्तिस्तस्यैकरसत्वोक्तिश्च कामकारलिङ्गम् । तेन तादृशपुरुषस्यापि चेत्कर्मशेषत्वनिवृत्तिः, तदा विद्यायाः कर्मशेषत्वं शङ्कितुमप्यशक्यमित्यर्थः । ईश्वरेच्छायां गमकमाहुः सर्वस्येत्यादि । तथाच सर्ववशकरणार्थं कर्मणामावश्यकत्वात् भगवतः सर्वेशनशीलत्वेन ज्ञानिनामपि भगवदीशितव्यतया तानाज्ञापयति लोकसंग्रहार्थमित्ययमर्थोऽनया श्रुत्यैव ज्ञायत इत्यर्थः । (यद्यपि पूर्वपादे 'तन्निर्धारणानियम'सूत्रेऽयमर्थस्तत्फलार्थमुक्तः, तथाप्यत्र स एव वादिनिराकरणार्थमुच्यत इति न पुनरुक्तिदोषः ।) एवं ब्रह्मविदः कामकारबोधनादार्त्विज्यमपि तस्य न विधिनियतमिति च समर्थितम् ।

अन्ये तु, कामकार इच्छेति व्याख्याय, 'तद्ध स्म वै तत्पूर्वे विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते, किं प्रजया करिष्यामो येषां नो एवायमात्मा नायं लोक' इति वाजसनेयिश्रुतौ कर्मत्याग इच्छयैव बोध्यत इति प्रत्यक्षीकृतविद्याफलानां तदवष्टम्भेन प्रजादिषु कामाभावकथनात् । अतो विद्याफलस्य प्रत्यक्षतया तत्फलश्रुतेरयथार्थताया वक्तुमशक्यत्वान्न विद्यायाः कर्मशेषत्वमाश्रयितुं शक्यमित्येवं व्याकुर्वन्ति । तत्र कामपदस्येच्छावाचकत्वेपि कामकारपदस्य तद्वाचकत्वं चिन्त्यम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥ उक्तोपष्टम्भाय सूत्रान्तरं पठतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति अनेनेत्यादि । व्याकुर्वन्ति द्वैतेत्यादि । अनेनापि पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् । शाङ्करग्रन्थेऽप्येवम् ।

रश्मिः ।

तीयस्कन्धे 'नोद्धवोण्वपि मन्न्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभु'रिति । तदन्तःकरणं प्रमाणम् । 'बालक्रीडनकैः कृष्णक्रीडां य आदद' इति । ननु बालक्रीडा शास्त्राज्ञानवत इति कुतोन्तःकरणं प्रमाणमिति चेत् । न । सकलशास्त्रसंवादात् । इदं यथा तथोपपादितं भक्तिरत्नटीकायां मदीयायाम् । तदुक्तं 'अफलाकाङ्क्षिभि'रिति वाक्येन गीतायाम् । 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति समर्थितं ज्ञेयम् । तस्येति । महिम्नः । तस्येति । ब्रह्मविदः । कामकारेति । कामकारपदसामर्थ्यम् । विद्याया इति । पुरुषरूपकर्तृप्रतिपादिकायाः । ईश्वरेति । ब्रह्मवित्कामकारमूलभूतायाम् । तानाज्ञापयतीति । 'ब्रह्मज्ञो ब्रह्मे'ति श्रुत्या तथा । अनयेति । उक्तया कावषेयश्रुत्या 'ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मे'त्यादिरूपया । न विधीति । किन्तु कामकारेण । प्रत्यक्षीति । 'अयमात्मे'ति प्रत्यक्षगेदमः प्रयोगात् । तदवष्टम्भेन फलावष्टम्भेन । विद्याफलस्येत्यात्मनः । फलश्रुतेरिति । 'अयमात्मे'ति फलश्रुतेः । तद्वाचकत्वं इच्छावाचकत्वम् ॥ १५ ॥

उपमर्दं च ॥ १६ ॥ उक्तोपेति । अखण्डब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषनिषेधोपष्टम्भाय ।

ऽभावनापीत्यर्थः । श्रुतिस्तु 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्ये'दित्यादिरूपा ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

अत्रेदं विचार्यते । ब्रह्मचर्यानन्तरं गार्हस्थ्यमपि श्रुत्या बोध्यते, 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे'दित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मचारिण एव प्रव्रजनमपि बोध्यते, एवं सत्यविरोधाय 'यदहरेवे'ति श्रुतेश्च रागितद्रहितभेदेन विषयभेदो वाच्यः । तत्र ब्रह्मचर्यविशेषेऽपि भगवदनुग्रहविशेषजचित्तशुद्धिविशेषजवेदान्तार्थपरिज्ञानमेव

भाष्यप्रकाशः ।

रामानुजास्तु 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'रिति श्रुतिमुपन्यस्यात्र विद्यया कर्मक्षयकथनाद्विद्यया तदुपमर्द इति न तस्याः कर्माङ्गत्वमित्याहुः ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ ननु पूर्वसूत्रैर्विद्यायाः कर्मशेषत्वं बहुधा निराकृतम्, फले स्वातन्त्र्यं च स्थापितमिति किमनेन सूत्रेणेत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनं वदन्तः पूर्वं त्रिभिः सूत्रैर्ग्रहिलवाद एकस्मिन्निराकृतेपि श्रुतौ ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यावेवाभिप्रेतौ, चातुराश्रम्यपक्षस्तु स्मार्तत्वान्निर्बल इति तमादाय कर्मत्यागादरो न युक्त इति ग्रहिलवादान्तरं निराकरोतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि ।

अयमर्थः । जाबालश्रुतौ हि 'संन्यासमनुब्रूही'ति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्यो 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजे'दिति क्रमेण चातुराश्रम्यपक्षं पूर्वमुक्तवान् । तत्रायुर्भागक्रमेण तथाकरणे आयुस्तुरीयभागे आन्ध्यादिकमपि क्वचित् सम्भवतीति तदा कर्मानधिकारे संन्यास इति शङ्का स्यादिति तदभावाय पक्षान्तरमाह 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वाथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वास्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव

भाष्यप्रकाशः ।

पूर्वोक्तमिति । ब्रह्मविदः कर्मकृतगुणदोषनिषेधनम् । विद्ययेति । 'दृष्टे परावर' इति विद्या तया । तदुपमर्दः कर्मोपमर्दः । 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावर' इति श्रुतिः । कर्माणीति कर्म । तस्या इति । विद्यायाः । 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति बहुधेति वक्ष्यमाणोपयोगि भवतीति ज्ञापितम् ॥ १६ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥ बहुधेति । अन्यमतान्यपि दूषितानि संगृहीतानि । फल इति । पुरुषोत्तमज्ञाने स्वातन्त्र्यं कर्माशेषत्वेन तथा । ग्रहिलवाद इति । सप्तम्यन्तम् । श्रुताविति । 'यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुतौ । एवेति । ग्रहिलवादात् । स्मार्तत्वादिति । सप्तदशाष्टादशाध्याययोरेकादशे चत्वार आश्रमाः । अतः स्मार्तत्वात् । तमिति । चातुराश्रम्यपक्षम् । ('यदि वेतरथे'त्यस्य प्रपञ्चः 'ब्रह्मचर्यादेवे'त्यादिः । स्नातक इति । 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति वाक्यादधीतवेदः स्नातः । स्वार्थे कन् । उत्सन्न उच्छिन्नोऽग्निर्यस्य) श्रुत्या बोध्यत इति भाष्यीयश्रुतिं बोधयितुं प्रक्रम्यते ग्रन्थकृद्भिः । अयमर्थ इति । आयुस्तुरीयभाग इति । सप्तम्यन्तं पदम् । क्वचिदिति । पुरुषे । पक्षान्तरमिति । आश्रमद्वयपक्षम् । 'यदि वे'त्यादिनाह श्रुतिः । 'यदि वे'त्यादि । यदि वेति पक्षान्तरे । इतरथेति । भाष्यीयपक्षेण इतरथेत्यस्य प्रपञ्चः । एवकारः क्रमयोगव्यवच्छेदकः । गृहाद्वेति । ब्रह्मचर्यादित्यन्वेति । ब्रह्मचर्याद्गृहीत्यतो गृहाद्वा प्रव्रजेत् । वाकारोऽनादरे । तथा वनाद्वेत्यत्रापि ।

हेतुर्वाच्यः। 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वा' इति श्रुतिरिममेवार्थमाह। तथाचैतादृशा एवोर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते। एवं सत्यूर्ध्वरेतस्सु कर्माभाव उक्तरीत्या त्वयाप्यूरीकार्य इति ज्ञानरहितानां कर्मण्यधिकारः, तद्वतां सन्न्यास इति त्वदुक्ताद्विपरीतोऽर्थः सिध्यतीति क कर्मशेषत्वसम्भावना ज्ञाने।

ननु सन्न्यासेऽपि तदाश्रमीणं कर्मास्तीति वैराग्यसहकृतं ज्ञानमेतच्छेषभूतम्, तदसहकृतं तदग्निहोत्रादिशेषभूतमिति न वैपरीत्यमिति प्राप्ते, आह

भाष्यप्रकाशः।

प्रव्रजे'दिति। तेन कर्मानधिकारो न सन्न्यासप्रयोजकः, किन्तु वैराग्यमेव तत्प्रयोजकम्। तथा सति यावज्जीवाग्निहोत्रादिश्रुतीनामपि रागाधिकारकत्वान्न विरोध इति सिध्यति। तथापि ब्रह्मचर्यस्य तद्धर्मस्य च सर्वसाधारणत्वेपि कथं कस्यचिदेव विरागः, न सर्वस्येत्यपेक्षायां भगवदनुग्रहजनितचित्तशुद्धिरेव हेतुत्वेन वाच्या। भगवदनुग्रहे च व्यापारत्वेन वेदान्तार्थविज्ञानं तत्सहकारी सन्न्यासश्च वाच्य इति 'वेदान्तविज्ञाने'ति तैत्तिरीयश्रुत्यावसीयते। तथाचैवं भगवदनुगृहीता ऊर्ध्वरेतस इत्युच्यन्ते। तेषु च कर्माभाव उक्तरीत्या हेतुभेदकृतविषयभेदेन सन्न्यासयोगात्त्वयापि श्रौतवादिनाङ्गीकार्यः। अन्यथा श्रुतीनां सामञ्जस्यासम्भवात्। एवं सति 'परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुद्धिरद्रोही भैक्षाण' इत्यादिरूपं तदग्रिमवाक्यमपि सङ्गतं भवेत्। तस्मान्न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं शक्यवचनमपि।

सूत्रशेषमवतारयन्ति नन्वित्यादि। तदाश्रमीणमिति। शौचाचमनस्नानाष्टग्रासभक्षण-

रश्मिः।

अन्यथोक्तक्रमपक्षेण पुनरुक्तिः स्यादिति। अथेत्यादि स्पष्टम्। स्नातक इति। 'वेदमधीत्य स्नाया'दिति वाक्यादधीतवेदः स्नातः। स्वार्थे कन्। उत्सन्न उच्छिन्नोऽग्निर्यस्य स उत्सन्नाग्निः। एवं सतीत्यादि भाष्यतात्पर्यवर्णनम्। तेनेति। प्रव्रजने ब्रह्मचर्याद्यनेकानन्तर्यश्रावणात् कारणतावच्छेदकगौरवेण तृणारणिमणिन्यायत्यागाल्लाघवेनैकप्रयोजनान्वेषणेन। वैराग्यमेवेति। 'यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्युक्तं वैराग्यम्। एव कर्मानधिकारव्यवच्छेदकः। कर्मानधिकार आरुण्युपनिषदि। 'आरुणिः प्रजापतेर्लोकं जगाम, तं गत्वोवाच, भगवन्, केन कर्माण्यशेषतो विसृजानीति। तं होवाच प्रजापतिस्तव पुत्रान् भ्रातॄन् बन्ध्वादीन् शिखां यज्ञोपवीतं यागं सूत्रं चे'त्याद्युक्त्वा, 'विसृजे'दित्युक्तत्वात्। एवं सतीतिभाष्यतात्पर्यं तथा सतीत्यादि। तत्रेत्यादिभाष्यविवरणं तथापीत्यादि। विषयभेदेपि। भाष्यीयतत्रेतिपदस्याप्ययमर्थः। तद्धर्मस्येति। एकयज्ञोपवीतभोजनमौनादर्शादर्शनानि ब्रह्मचर्यधर्माः। एकत्वमविवक्षितम्। व्यापारत्वेनेति। भगवदनुग्रहेण वेदान्तार्थविज्ञानतत्सहकारिसन्न्यासाभ्यां चित्तशुद्धिरित्यत्र व्यापारत्वेन। तथा चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा चेति। एवमिति 'वेदान्तविज्ञाने'ति श्रुत्युक्तप्रकारेण। अन्ये तूर्ध्वमूत्रिण इति वक्तव्याः, अप्राप्तयोषितो वा वाच्या इति भावः। नपुंसका एते। एवं सतीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषु चेति। ऊर्ध्वरेतस्सु च। हेतुभेदेति। रागितद्रहितौ भावप्रधानो निर्देशः। रागितद्रहितत्वे हेतू तयोर्भेदेन कृतो यो गृहस्थतुरीयाश्रमीणरूपविषयौ तयोर्भेदः तेन। श्रौतेति। पूर्वमीमांसकेन। तदग्रिमेति। उक्तजाबालाग्रिमवाक्यम्। सङ्गतमिति। हेतुभेदभिन्नसन्न्यासानां बहुविधत्वात्

---

१. इति नास्ति, उच्यत इत्यपि पाठः। २. प्रजापतिम्।

शब्दे हीति । ज्ञानस्वरूपं तत्फलं च न युक्तिसिद्धम्, किन्तु वेदमात्रसिद्धम् । तत्र तु 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति' 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ती'त्यादिवाक्यैर्ब्रह्मज्ञानस्य मोक्ष एव फलं श्रूयते । सर्वसाधनानां साक्षात्परम्पराभेदेन तत्रैव पर्यवसानात् । अतो धर्मिग्राहकमानविरोधात्संन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । नन्वेवं संन्यासवैयर्थ्यमिति चेत् । न । ब्रह्मविदतिरिक्तसङ्गस्य भगवद्विस्मारकत्वेनावश्यत्याज्यत्वेन श्रुत्या कथनात्, अत एव 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इत्युक्त्वा, 'संन्यासयोगात् यतयः शुद्धसत्त्वा' इत्युक्तम् । अत्र पञ्चम्यान्तःकरणे संस्कारविशेषाधायकत्वं च प्रतीयते संन्यासस्य । स च संस्कारः फलोपकार्यङ्गमित्यावश्यकः संन्यासो मर्यादा-

---

भाष्यप्रकाशः ।

योगाभ्यासादि । व्याकुर्वन्ति ज्ञानस्वरूपमित्यादि । धर्मिग्राहकमानविरोधादिति । धर्मि कर्मशेषत्वेन मुख्यत्वेन च सन्दिह्यमानं ज्ञानम् । तद्ग्राहकं मानं तत्स्वरूपज्ञापिका श्रुतिः । सा तु ज्ञानस्य मोक्षपूर्वकालीनत्वं प्राप्तृविशेषणतां च कर्मनैरपेक्ष्येण वदन्ती मोक्षरूपं फलं प्रति साक्षादेव कारणतां बोधयतीति कर्मशेषत्वाङ्गीकारे तद्विरोधात् । तथाच ज्ञानस्य संन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वनिवारणाय मर्यादामार्गे संन्यासस्यावश्यकत्वबोधनाय चेदं सूत्रमित्यर्थः । अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वेवमित्यादि । एवमिति । ज्ञानस्य केवलस्य कारणत्वे । तथाच मर्यादामार्गे प्रतिबन्धनिवृत्तेरावश्यकतया श्रुतौ सन्न्यासस्य सत्त्वशोधकत्वकथनेन ज्ञानस्वरूपोपकारकत्वेपि फलानुभवप्रतिबन्धनिवारकत्वात् तत्राप्यपेक्षासत्त्वेन न वैयर्थ्यमित्यर्थः । क्वचित् व्यभिचारदर्शनेनावश्यकत्वशङ्का स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः पुष्टीत्यादि । तथाच मार्गभेदान्न दोष इत्यर्थः । एवमेतैश्चतुर्भिः सूत्रैराग्रहवादनिराकरणेन विद्यायाः स्वातन्त्र्येण मोक्षसाधकत्वं दृढीकृतम् ।

रश्मिः ।

सङ्गतम् । भेदास्तु विवेच्याः । ज्ञानस्वरूपमित्यादीति । शब्दे हीत्यस्य व्याख्यानं तत्र त्विति । प्राप्तृविशेषणतामिति । विद्वान् प्राप्ता प्रथमश्रुतौ, ब्रह्मवित्प्राप्ता, विदुरिति यच्छब्दार्थनिष्ठो वेदनानुकूलो व्यापार इति वेदनानुकूलव्यापारवान् यच्छब्दार्थ इति प्राप्तृविशेषणता । वदन्तीति । विद्वानित्यादौ ह्येकार्थीभावेपि विग्रहदशायां वदन्ती । ननु विग्रहदशा न श्रुतिघटितेति चेत् । न । व्यपेक्षायाः संहितापदक्रमेषु सत्त्वात् । तद्विरोधादिति । कर्मव्यवहितत्वेन साक्षात्कारणताबोधनविरोधात् । तथा चेति संन्यासाश्रमीणेतिभाष्यमपि विवृण्वन्ति स्म संन्यासेत्यादि । संन्यासाश्रमीणकर्माणि शौचाचमनस्नानाद्यग्रासभक्षणयोगाभ्यासादीनि । तानीच्छाद्वारा ज्ञानकार्याणि जानातीच्छति यतत इति ज्ञानस्य कर्मशेषत्वम् । सूत्रमिति । एक इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे श्रुतिरूपे तु एके संन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वं पठन्तीति सूत्रार्थः । भाष्ये आर्थिकार्थः । प्रतिबन्धेति । पापं प्रतिबन्धः । फलानुभवेति । प्रतिबन्धः कः, भक्त्यभावः, भक्तौ प्रतिबन्धः पापम् । मर्यादाभक्तिव्यवस्थेयम् । पुष्टिव्यवस्थात्रैवाग्रे वाच्या । अपेक्षेति । संन्यासापेक्षासत्त्वेन । भाष्ये । ब्रह्मवित् संन्यासमपि । संस्कार इति । शुद्धसत्त्वरूपः । प्रकृते । क्वचिदिति । संन्यासवति ज्ञानाभाववति । यथा व्रजभक्तेषु । 'संन्यस्य सर्वविषयास्तव पादमूल'मिति 'ते नाधीतश्रुतिगणा नोपासितमहत्तमाः । अत्र-

मार्गे। पुष्टिमार्गे त्वन्यैव व्यवस्था। 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह'ति वाक्यात्॥ १७॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि॥ १८॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च ज्ञानोक्तेस्तस्य मुक्तिफलकत्वोक्तेः 'किं प्रजया करिष्यामो

भाष्यप्रकाशः।

अन्ये तु, 'त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति, प्रथमस्तप एव, द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी, तृतीयो योऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्, सर्व एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेती'ति छान्दोग्यश्रुतिम्, 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासत' इति पञ्चाग्निविद्याश्रुतिम्, 'एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ती'ति काण्वश्रुतिं चोपन्यस्य एतेषु शब्देषूर्ध्वरेतसामाश्रमाणां कथनात्तेषां चाग्निहोत्रादिकर्मासम्भवान्न विद्यायाः कर्माङ्गत्वमिति व्याकुर्वन्ति॥ १७॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि॥ १८॥ अत्रान्ये पूर्वोक्ता एव श्रुतीरुपन्यस्य एतेषु शब्देष्वाश्रमान्तराणां परामर्शं अनुवादं जैमिनिराचार्यो मन्यते, न विधिम्। अत्र लिङाद्यन्यतमस्य चोदनाशब्दस्याभावात्, अर्थान्तरपरत्वस्यैतेषु शब्देषु प्रत्येकमुपलम्भाच्च। 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यत्र त्रयाणां परामर्शपूर्वकंपुण्यलोकप्राप्तिरूपमनात्यन्तिकं फलं सङ्कीर्त्य ब्रह्मसंस्थस्यामृतफलतायाः कथनेन, पञ्चाग्निविद्यास्थद्वितीयश्रुतौ च देवयानोपदेशप्रत्ययेनाश्रमा-

रश्मिः।

तातप्ततपसः सत्सङ्गान्मामुपागताः' इति वाक्याभ्याम्। ज्ञानस्य व्यभिचारदर्शनेन ज्ञानस्यानावश्यकत्वशङ्का मोक्षं प्रति स्यात्। धर्मस्कन्धाः धर्मशाखाः धर्मांशाः। यज्ञादिपदानि तद्वति लाक्षणिकानीत्याहुः प्रथम इति। प्रथमो यज्ञस्कन्धः ते विद्वांस एव यज्ञवत्त्वात्। द्वितीयोध्ययनवान्। तृतीयो दानवान्। भोजनदानवान्। पुण्यलोका इति। पुण्या लोका येषाम्। ब्रह्मसंस्थ इति। ब्रह्मणि संस्था भक्तिर्यस्येति तथोक्तः। 'तत्संस्थस्यामृतत्वोपदेशा'दिति शाण्डिल्यसूत्रात्। ब्रह्मसंस्थो गृहस्थः पत्न्यादिसाहाय्यात्। 'ये च इमे अरण्य' इति वानप्रस्थाः। प्रव्राजिनः संन्यासिनः। ऊर्ध्वरेतसामिति। पारिभाषिकब्रह्मचर्यादाश्रमिणोरूर्ध्वरेतस्त्वम्। यद्वा। गौण ऊर्ध्वरेतस्त्वम्। अग्निहोत्रादीति। गृहस्थधर्मोऽग्निहोत्रम्। आदिना वन्यपुरोडाशयागो वानप्रस्थधर्मः। यतिधर्मश्च न विद्याया इति। किन्तु कर्मणां विद्याङ्गत्वम्। बहुधेत्युक्ते प्रकाशे उपयुज्यत इति न दूषणम्॥ १७॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि॥ १८॥ मृश तितिक्षायामितिवत् मृष तितिक्षायामित्यपीति मूर्धन्यान्तं पदं परामर्षमिति। यथालिखितपाठकस्याधमत्वेन तालव्यान्तं पाठकाले कुर्यात्। भाष्ये तु तालव्यान्तम्। एतेष्विति। एत्युपासते प्रव्रजन्तीत्येतेषु। न विधिमिति। त्रिषु लेडाश्रयणे न विधिः प्राप्तः। सूत्रे अचोदना नाम चोदनाभावः। नञः पञ्चम्या लुक्, चोदनाभावात्, इत्यर्थमाहुः अत्रेति। लिङादीति। लिङ् लेट् लोट् तव्यानामन्यतमस्य। चोदनावाचकशब्दश्चोदनाशब्दस्तस्य। अर्थान्तरेति। वर्तमानार्थपरत्वस्य। अनात्यन्तिकमिति। क्षयिष्णु। न आत्यन्तिकं मोक्षरूपं तद्भिन्नम्। ब्रह्मसंस्थस्येति। व्याख्यातोऽयंशब्दः। देवयानेति। देवयानपथ्युपदेशज्ञानेन। 'ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसंभवन्ती'ति श्रुतेः। आश्रमान्तरस्येति। 'योषा वाव गौतमाग्निः तस्या उपस्थ एव समि'दित्यादिश्रुत्या गृहस्थाश्र-

१. श्रीहस्ताक्षरेषु परामर्षमिति। २. मत्सङ्गात्।

येषां नोऽयमात्मा नायं लोक' इत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मप्राप्तावेव सर्वस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमिति सिध्यति, तस्या एव सर्वक्लेशापायपूर्वकपरमानन्दरूपत्वात्, न तु कर्मणि, दुःखात्मकसंसारहेतुत्वात् तस्य । जीवश्रेयोनिमित्तमेव श्रुतिप्राकट्यात् । अन्यथा निषेधविधिर्न स्यात् । तथाच कर्मविधिनापि परम्परामोक्ष एव फलत्वेन परामृश्यत इति सिद्धम् । तं परामर्शं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिरपवदति बाधत इत्यर्थः । मोहकशास्त्रप्रवर्तकः स इतीश्वरमेव न मनुते यतः, अतस्तत्प्राप्तिस्तस्य मते दूरापास्ता । कर्मानधिकारिणामन्धादीनां संन्यासविधिविषयत्वम् । अन्यथा

भाष्यप्रकाशः ।

न्तरस्य सन्दिग्धतया तृतीयस्यां काण्वश्रुतौ च लोकपदतो लोकसंस्तवप्रतीत्या च तथावसायात् । अपि चापवदति । 'वीरहा वा एष देवानामि'ति, 'आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सी' रिति, 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति प्रत्यक्षा श्रुतिरेवाश्रमान्तरमपवदतीति व्याख्याय 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे'दिति जाबालश्रुतिमनपेक्ष्यायं विचार इत्याहुः ।

तत्र जाबालश्रुत्यनपेक्षायां बीजं नोपलभ्यते । परामर्शशब्दश्च ग्रहणे प्रसिद्धः, न त्वनुवाद इत्यतो न सूत्रे तदुक्तोऽर्थोऽभिप्रेतः, किन्तु पूर्वोक्तमेव सिद्धान्तं स्थूणाखननवत् दृढीकर्तुं पुनर्जैमिनिमतमुत्थापयतीत्याशयेन पूर्वसिद्धमनुवदन्तः सूत्रं व्याकुर्वन्ति ऊर्ध्वेत्यादि । तस्येति । ज्ञानस्य । इत्यादिश्रुतेश्चेति । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'त्यादिश्रुतिविरुद्धायाः 'किं प्रजया करिष्यामः, न कर्मणा न प्रजये'त्यादिश्रुतेश्च । तस्या इति । ब्रह्मप्राप्तेः । न तु कर्मणीति । कर्मकरणे तु न तात्पर्यम् । तस्येति । कर्मणः । तथाच कर्मविधिनापि 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुत्यादिभिर्ज्ञानजननद्वारा कर्मणां फलत्वेन मोक्ष एव तात्पर्यगोचरीक्रियते इति श्रुतिसन्दर्भविचारात् सिद्धम् । तमेतं परामर्शं निश्चयं कर्मस्वातन्त्र्यवादी जैमिनिर्बाधत इति सूत्रभागस्यार्थो युक्त इत्यर्थः । पुनर्जैमिनिपदकथनतात्पर्यमत्राहुः मोहकेत्यादि । तदुक्तं पाद्मोत्तरखण्डे मोहक-

रश्मिः ।

मादन्याश्रमस्य वानप्रस्थस्य । लोकेति । प्रव्राजिनां क्षयिष्णुलोकासम्भवाल्लोकस्य संस्तवः एतादृशो लोको यः प्रव्राजिनां फलमिति । एवं लोकसंस्तवप्रतीतिस्तया । तथेति । अर्थान्तरपरत्वावसायात् । एष इति । आश्रमान्तरस्थः । आश्रमान्तरमिति । गृहस्थाश्रमादन्यमाश्रमम् । पूर्वोक्तमेवेति । ज्ञाननिरपेक्षं मोक्षरूपम् । एवकारो जैमिनिमतीयं कर्मण एव मोक्ष इति पक्षयोगं व्यवच्छिनत्ति । स्थूणेति । 'असन्दिग्धो हि वेदार्थः स्थूणाखननवन्मत' इति जिज्ञासाधिकरण एवोक्तम् । भाष्ये । जीवश्रेय इत्यादि । जिज्ञासाधिकरण उक्तम् । निषेधेति । 'न कलञ्जं भक्षयेत्', 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यन्तं कदाचने'ति निषेधविधी । यथा विधयः प्रेरणामभिदधतः स्वप्रवर्तकत्वनिर्वाहार्थं विधेयस्य यागादेः श्रेयःसाधनतामाक्षिपन्तः पुरुषं तत्र प्रवर्तयन्ति । एवं 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यादयो निषेधा अपि निवर्तनामभिदधतः स्वनिवर्तकत्वनिर्वाहार्थं निषेध्यस्य कलञ्जभक्षणादेरनर्थहेतुत्वमाक्षिपन्तः पुरुषं ततो निवर्तयन्तीति । अन्यत् मीमांसार्थप्रदीपे स्पष्टम् । प्रकृते । तथा चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा च कर्मेति । श्रुत्यादिभिरिति । आदिना 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत' इति गीता, 'कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारण'मिति श्रीभागवतं च । तमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तमेतमिति । निश्चयमिति । ज्ञानग्रहणम् । पूर्वं परामर्शो ग्रहण-

'वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयत' इति श्रुतिर्न स्यात्, अतो 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत्, यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वे'तिश्रुतेरप्यङ्गहीन एव स विषयः, यत आयुर्भागविभागेनाश्रमाणां विधानम्। तुरीये तस्मिन् देहेन्द्रियादिवैकल्यं नियतम्, अतः कर्मण्येव श्रुतेस्तात्पर्यम्। अपिच, ज्ञानकर्मणोरलौकिकफलसाधकत्वे तत्त्वेन विहितत्वमेव प्रयोजकम्। अपरोक्षब्रह्मज्ञानं च न विधेयम्। साक्षात्स्वकृत्यसाध्यत्वात्। चोदनाबोधकलिङाद्यभावाच्च ज्ञानस्य न मुक्तिसाधकत्वं वक्तुं शक्यम्। 'य एवं विदु'रित्यादिस्तु यागेष्विज्यविष्णुस्तुतिपरेत्याशयेनाह अचोदना चेति। जैमिनिवत्तत्सहायभूतेयमचोदना च परामर्शमपवदतीति सम्बन्धः। तथाच विधिसम्बन्धात् कर्मैवानुष्ठेयम्, न तु मुक्तिसाधनमपि, अतथात्वादिति स्थितम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

बादरायण आचार्यो जैमिनेरपि गुरुस्तदेव कर्तव्यमिति शिष्यसंमतमनुष्ठेयं कर्मापवदतीति पूर्वेण सम्बन्धः। तत्र हेतुः। साम्यश्रुतेः। यथा 'वीरहा वा एष देवाना'मिति श्रुत्या कर्मत्यागकर्तुर्निन्दा श्रूयते, एवमेव भगवज्ज्ञानरहितस्यापि सा श्रूयते यतः। तथाहि। 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसावृताः। तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः।' एतदग्रे च, 'ये तद्विदु-

---

भाष्यप्रकाशः।

शास्त्रकथनप्रस्तावे 'द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः। निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तर'मिति। पराशरोपपुराणेपि 'अक्षपादप्रणीते च काणादे सांख्ययोगयोः। त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोंऽशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः। जैमिनीये चे'त्युक्तम्। तन्मतेन सन्न्यासविधितात्पर्यमाहुः कर्मेत्यादि। अङ्गहीन एव स इति। अङ्गहीनः पुरुषः। अत्र गमकं यत इत्यादिनोच्यते। तदुपपादनं तुरीय इत्यादिना। एतेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि। अचोदनेत्याद्यंशमवतारयन्ति अपि चेत्यादि। शेषं स्फुटम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ पूर्वसूत्रे जैमिनिमतमनूद्येदानीं तत्परिहरतीत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति बादरायण इत्यादि। 'असुर्या' इति मन्त्रे 'अविद्वांस' इत्यनेन कर्माङ्गभूतविद्वद्वाक्योक्तज्ञानशून्या एव निन्द्यन्त इति शङ्कानिरासायाहुः एतदग्र इत्यादि। श्रुतौ तु बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणस्थे। तथाच यथा कर्माकरणनिन्दया कर्मनित्यत्वम्, तथा अविद्वन्निन्दया ब्रह्मज्ञाननित्यत्वं प्राप्यते, अतो निन्दामात्रेण कृत्वा कर्मकरणे श्रुतितात्पर्यसाधनमयु-

रश्मिः।

मित्युक्तत्वात्। पुनरिति। शेषत्वादितिसूत्रीयजैमिनिशब्देनैव चारितार्थ्ये पुनरित्यर्थः। जैमिनीये चेति। 'जैमिनीये च वैयासे न विरोधोऽस्ति कश्चने'ति। अपि चेत्यादिनेति। तत्त्वेनेति। अलौकिकफलसाधकत्वेन। तत्सहायेति। जैमिनिमतसहायभूता। परामर्शं ज्ञानपरामर्शम्। अतथात्वादिति। विधिसम्बन्धाभावात् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥ तथोक्तमिति। आपाततो नाम

रस्मृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ती'त्यादिरूपा । एतच्च निन्दामात्रेण साम्यमुक्तमापाततः । वस्तुतस्तु 'तमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन चैतमेव विदित्वा मुनिर्भवत्येतमेव प्रव्राजिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजन्ती'ति श्रुत्या ज्ञानसाधनत्वेनैवाश्रमकर्मकरणोक्तेश्च न स्वातन्त्र्यं कर्मणो वक्तुं शक्यम् । अत एव शुकस्य न ब्रह्मचर्यादिकमपि । फलस्य जातत्वेन तत्साधनानपेक्षणात् । नच स्वर्गकामपदश्रवणान्नैवमिति वाच्यम् । त्वदभिमतलोकात्मकस्वर्गे 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न'मिति वाक्यशेषोक्तस्वर्गपदप्रवृत्तिनिमित्तधर्माभावादात्मसुखस्यैव तादृशत्वात्तस्यैव तत्रोक्तेः । एवं सति 'तमेतं वेदानुवचनेने'तिश्रुत्यैकवाक्यतापि सम्पद्यते । अन्यथा तु विरोध एव ।

भाष्यप्रकाशः ।

क्तमित्यर्थः । ननु साम्यश्रुत्या ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वं प्राप्यते, न तु कर्मापवादः, तथा सति विद्वद्वाक्योक्तज्ञानवद्वेदान्तोक्तब्रह्मज्ञानस्यापि कर्माङ्गत्वमवर्जनीयमित्याशङ्क्य तन्निवारणायाहुः एतदित्यादि । उक्तमापातत इति । भगवता व्यासेन तथोक्तम् । तथोक्तौ गमकमाहुः वस्तुत इत्यादि । न ब्रह्मचर्यादिकमिति । उपनयनाभावादाश्रमरूपं तन्न । तथाच श्रुत्यर्थसन्देहवारणायाचार्यस्य प्रवृत्तत्वादुक्तश्रुतिदर्शनेपि यदेवं निन्दामात्रेण साम्यकथनं तदापातत एव । नचोक्तश्रुतिदर्शनेपि साम्यकथनात् कर्मणां मुख्यत्वमेवाभिप्रेतमिति शङ्क्यम् । शुकादिषु तथा दर्शनस्य विरोधप्रसङ्गात् । नच तत्तद्वाक्येषु स्वर्गकामादिपदश्रवणाज्ज्ञानसाधनत्वोक्तेश्च भिन्नवाक्यगोचर-

रश्मिः ।

वितण्डयोक्तम् । तथोक्ताविति । आपतत उक्तौ । वस्तुत इत्यादीति । ज्ञानसाधनत्वेनेति । विविदिषन्तीत्यत्र रामानुजाचार्यैः सनर्थाविवक्षणात् । भाष्येण स्वमतेपि तत् सूच्यते, अन्यथा ज्ञानेच्छासाधनत्वेनेत्युक्तं स्यात् । ज्ञानपदं ज्ञानेच्छायां लाक्षणिकं वा । 'वेदोऽक्षरमात्रमपि नान्यथा वदती'ति भाष्यात् । आश्रमेति । ब्रह्मचर्यं प्रथमाश्रमीणस्य, तपस्तृतीयाश्रमीणस्य, श्रद्धा तुरीयाश्रमीणस्य । 'विरहानुभवार्थं तु सर्वत्यागः प्रशस्यत' इति संन्यासनिर्णयवाक्यात् । यज्ञो गृहस्थस्येति तथा । चकार आपाततः साम्यहेतोरुक्तस्य समुच्चायकः । न स्वातन्त्र्यमिति । फलजनने ज्ञानस्य कर्मापेक्षत्वेन स्वातन्त्र्यं ज्ञानवत् स्वातन्त्र्यम् । उक्तश्रुतीति । 'वीरहा वा एष' इति श्रुतिदर्शने । दूषणरहितश्रुतिदर्शने । स्वपक्षदोषमनुद्धार्य परपक्षदोषाविष्करणस्य वितण्डात्वात् । फलस्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चोक्तेति । साम्येति । न तु स्वपक्षदोषोद्धारपूर्वकपरपक्षदोषाविष्करणात् । मुख्यत्वमिति । प्रथमशास्त्रत्वात् । ज्ञानवत् फलजनने स्वातन्त्र्यम् । विवृण्वन्ति स्म शुकादिष्विति । तथा दर्शनस्येति । अखण्डब्रह्मज्ञानरूपफलस्य जातत्वेनाखण्डब्रह्मज्ञानसाधनकर्मानपेक्षत्वदर्शनस्य । अपेक्षत्वमपेक्षणम् । कर्मणां मुख्यत्वे ज्ञानवत् तत्सहकृतं दर्शपूर्णमासयोर्ब्रह्मार्त्विज्यं श्रुतं स्यात्, कर्मणां मुख्यत्वात् । फलजनने ज्ञानवत् स्वातन्त्र्यात् । अतो विरोधस्यैकाङ्गसहानवस्थानस्य प्रसङ्गात् । न चेतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । उपलक्षणविधया स्वर्गकामपदव्याख्यानं स्वर्गकामादीति । तेन स्वर्गकामश्च स्वर्गकामश्च स्वर्गकामौ आदी यस्य वृष्टिकामपदस्य तत् स्वर्गकामादिपदं तस्य श्रवणादित्यर्थः । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' 'विश्वजिता यजेत' 'चित्रया यजेत वृष्टिकामः' इति । ज्ञानसाधनत्वोक्तिः 'तमेत'मिति श्रुतौ तस्याः । ताभ्यां हेतुभ्यां ज्ञानकर्मणोर्भिन्नवाक्य-

---

१. लोकममीप्सन्तः । २ अपि नास्ति ।

ननु दृष्टफलका अपि कारीरीचित्रादियागाः श्रूयन्त इति नैवं निर्णय इति चेत् । उच्यते । नित्यकर्मणो हि ज्ञानसाधनत्वमुच्यते । व्रीहिपश्वादीनां तन्निर्वा-

भाष्यप्रकाशः ।

त्वेन दुर्बलत्वान्नोक्तं साधीयं इति शङ्क्यम् । स्वर्गकामपदावयवभूतस्वर्गपदस्यात्मसुखे लोके च शक्तेः किमत्राभिप्रेतमिति सन्देहे प्रसिद्ध्यपेक्षया वाक्यशेषस्य बलिष्ठत्वात् त्वदभिमतस्य वाक्यशेषेऽनुपपत्तावात्मसुखस्यैव वाक्यशेषे सिद्धेस्तदभिप्रायेणैव तेषु वाक्येषु स्वर्गकामपदस्योक्तेः । नचात्र किं गमकमिति शङ्क्यम् । एवमात्मसुखस्य तत्रोक्तत्वे सति तस्यात्मज्ञानसापेक्षतयोक्तश्रुत्यैकवाक्यता सिध्येत्, अन्यथा तु विरोध एव । स च सम्भवत्येकवाक्यत्वेऽयुक्त इति सर्वसामञ्जस्यस्यैव गमकत्वात् । अतो वाक्यशेषोक्तमेवाङ्गीकार्यमित्यर्थः ।

अत्र किञ्चिदाशङ्कते नन्वित्यादि । तथाच श्रुत्यन्तरे तथादर्शनात् स्वर्गपदस्य प्रसिद्धार्थाङ्गीकार एव युक्तः, न तु वाक्यशेषोक्तार्थाङ्गीकारः । तथा सति 'सुवर्गाय वा एतानि लोकाय हूयन्त' इत्यादिकं युज्येत । अन्यथा तद्विरोधापत्तेरित्यर्थः ।

अत्राभिदधते नित्येत्यादि । उक्तश्रुतौ हि नित्यस्य कर्मणस्तथात्वमुच्यते । नित्यं च कर्म तदैव साङ्गं भवति, यदा शुद्धैर्द्रव्यादिभिरुपसम्पद्यते । अन्यथा 'चाण्डालो जायते यज्ञकरणा-

रश्मिः ।

गोचरत्वेन तादृशविरोधस्यैकाङ्गसहानवस्थानरूपस्य दुर्बलत्वादित्यर्थः । नोक्तमिति । एकवाक्यानुक्तत्वेन कर्मणाममुख्यत्वम् । शङ्क्यमिति । तेन भाष्ये वाच्यमित्यत्र तर्कवाग्विवक्षा बोध्या । त्वदभिमतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स्वर्गकामपदेति । वाक्यशेषस्येति । 'यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पद'मिति वाक्यशेषस्य । अभीति । ज्ञानप्रकरणात् त्वदभिमतस्येत्यपि । प्रसिद्ध्याभिमतस्य । एवकारेण लोकव्यवच्छेदः । तदभीति । आत्मसुखाभिप्रायेणैव । ज्ञानप्रकरणादेवकारः । तेष्विति । स्वर्गविषयेषु कामेषु सत्सु । सति सप्तम्यन्तम् । एवं सतीति भाष्यं विवरीतुमाहुः न चात्रेति । विवृण्वन्ति स्म एवमात्मेति । तत्रेति । वाक्यशेषे । तस्यात्मेति । आत्मसुखस्य स्वानुभवात्मज्ञानसापेक्षतया । उक्तेति । भाष्योक्त'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुत्यैकवाक्यता । सा चेत्थम् । स्वर्गपदघटितवाक्ये आत्मसुखं स्वर्गपदेन ज्ञानप्रकरणात्, तत्र वेदानुवचनं साधनम्, न तु ज्ञानवत् फलजनने स्वतन्त्रमिति । एवं सिध्येदित्यर्थः । अन्यथेति । उभयसमुच्चये तु शुकादिषु कर्माभावात् सहानवस्थानविरोध एव । सर्वेति । अधिकारानुसारेण श्रुतिसामञ्जस्यं जिज्ञासासूत्रभाष्योक्ते ज्ञानकर्मणोः परस्पराङ्गाङ्गित्वे, श्रुत्योर्विरोधे विकल्प इति मनुस्मृते च सामञ्जस्यम् । तस्येत्यर्थः । अत इति । गमकसत्त्वात् ज्ञानप्रकरणाच, आभ्याम् । नन्वित्यादीति । कारीरीति । 'कारीर्या यजेत वृष्टिकामः' 'चित्रया यजेत वृष्टिकामः' इति श्रुती । आदिना 'विश्वजिता यजेते'ति । अत्र स्वर्गः फलम् । 'स स्वर्गः स्यात् सर्वान् प्रत्यविशिष्टत्वा'दिति जैमिनिसूत्रात् । फलं स स्वर्गः स्यादिति विधेयलिङ्गम् । सर्वान् यागान् प्रति । अविशिष्टत्वादिति सूत्रार्थः । नैवमिति । न वाक्यशेषेण निर्णयः, प्रसिद्धिप्रायपाठाभ्यां प्रसिद्ध्या निर्णयः । श्रुत्यन्तरेणेति । प्रायपाठावेदककारीर्यादिश्रुत्यन्तरेण । तथेति । दृष्टफलत्वस्य फले दर्शनात् । युज्यत इति । लोकपदघटिता युज्यते । तद्विरोधेति । लोकपदविरोधापत्तेः । अभिदधत इति । सिद्धान्तमभिदधते । उक्तेति । 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतौ । कर्मण इति साङ्गस्य । निबन्धेपि 'यथा कथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते'

१. प्रकाशे युज्येत, रश्मौ युज्यते ।

हकत्वात्तच्छेषत्वेन तेषां विधानम् । एवं सति 'वीरहे'ति श्रुतिः साग्निकस्य गृहिण आलस्यादिदोषेण तदुद्वासने दोषमाह, न त्वाश्रमान्तरपरिग्रह इति मन्तव्यम् । अन्यथा तदुच्छेदस्तद्विधिवैयर्थ्यं च स्यात् । नचानधिकृतमादाय तत्समाहितिरिति वाच्यम् । अत्र पृच्छामः । अन्धपङ्ग्वादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति विधिरस्ति, आहोस्वित् यावज्जीवमग्निहोत्रविधायकप्रव्रजनविधायकवाक्ययोर्विरोधाभावाय विषयो भिन्नः कल्प्यते । नाद्यः । अश्रुतेः । न द्वितीयः । 'यदहरेव विरजे'-दिति श्रुत्या वैराग्यवतः प्रव्रजनविधानात्तेनैव विषयभेदसिद्धौ तत्कल्पनानवका-

भाष्यप्रकाशः ।

च्छूद्रभिक्षिता'दित्यादिनिन्दावाक्यानि न स्युः । अतस्तादृशद्रव्याद्यर्थं चित्रादियागानां नित्यशेषतया विधानम् । एवमेकफलकेषु नानायागेष्वपि कश्चिदभिप्रायोऽस्तीत्यवगन्तव्यम् । अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः । एवमतिविमुखस्य सन्मार्गश्रद्धाजननार्थं दृष्टफलाः कारीर्यादयो विधीयन्ते । इदमप्यश्वसूत्रणादिनिदर्शनादवगम्यते । एवं सति काम्यैस्तत्तद्यागैः समीचीनादृष्ट उत्पन्ने तन्निष्पन्नैरुपकरणैर्यदा साङ्गनित्यकर्मसिद्धिः, तदा ज्ञानं भवति । तेन चात्मसुखम् । लोकस्त्वङ्गवाक्येषु फलतयोच्यते । यदि प्राचीनदुरदृष्टवशात् पशुर्लोककामना भवति, तदा साङ्गात् कर्मणस्तद्भवतीति । अतो न तत्र तात्पर्यम्, किन्तु वाक्यशेषोक्त एवेति कर्मणां ज्ञान एव तात्पर्यमित्यर्थः । ननु यदि ज्ञानमेव मुख्यम्, तदा त्यागावश्यकत्वे 'वीरहे'त्यादिनिन्दावाक्यविरोधो दुर्वार इत्यत आहुः एवं सतीत्यादि । ननु निन्दावचनद्वयाञ्जस्यार्थमधिकारिभेदकल्पनमावश्यकम्, तत्र 'वीरहे'त्यादिविषयसङ्कोचापेक्षया 'असुर्ये'त्यादिविषयसङ्कोच एव युक्तः, 'आज्यमवेक्षते, विष्णुक्रमान् क्रामती'त्यादिस्वारस्यात् । तत्रानधिकारे तु कर्मानधिकारात्तत्र त्यागादिविधिसार्थक्ये सर्वसामञ्जस्यादित्याशङ्क्य विकल्पपूर्वकं तत् परिहरन्ति नचानधिकृतेत्यादि । तत्समाहितिरिति । संन्यासोच्छेदतद्विधिवैयर्थ्ययोः समाधानम् । तथाच यदि प्रव्राजवाक्ये

रश्मिः ।

इति । तथात्वं ज्ञानसाधनत्वम् । शुद्धैर्वेदोक्तैः संस्कृतैः द्रव्यादिभिरित्यत्रादिना तपोयोगज्ञानानि गीतोक्तानि । शूद्रेति । शूद्रभिक्षितात् द्रव्यात् यज्ञकरणं तस्मात् । चण्डालो जन्मान्तरे जायते, फलस्योत्तरजन्मीनत्वात् । तद्भवतीति । स्वर्गलोकरूपं फलं भवतीति । तत्रेति । लोके । तात्पर्यशब्दादभिधास्ति । वाक्यशेषेति तात्पर्यमित्यनुषज्यते । कर्मणामित्यादि । 'तमेत'मिति श्रुतेरित्यर्थः । मुख्यमिति । फलजनने स्वतन्त्रम्, न तु कर्म । वीरेति । गार्हस्थ्यबोधकमिदम् । परामर्शसूत्र उक्तम् । एवं सतीत्यादीति । तदुद्वासन इति । अग्न्युद्वासने । आश्रमेति । आश्रमो गृहस्थाश्रमः । तदन्यश्चतुर्थाश्रमः तस्य परिग्रहे । अन्यथेति । आश्रमान्तरपरिग्रहे श्रुतेर्दोषबोधकत्वे । संन्यासोच्छेदः संन्यासविधेः 'यदहरेव विरजेत्, तदहरेव प्रव्रजे'दित्यस्य वैयर्थ्यं चेत्यर्थः । निन्देति । वचनद्वयेति । तत्तु 'वीरहे'ति 'असुर्या नाम ते लोका' इति च । वीरहेत्यादीति । अस्य विषयसङ्कोचः साग्निकस्य गृहिण आलस्यादिदोषेणाग्न्युद्वासने दोषमाह श्रुतिः, न त्वाश्रमान्तरपरिग्रह इति । तस्यापेक्षया । 'असुर्ये'त्यादिविषयसङ्कोचमेवाहुः आज्यमवेति । इत्यादीति । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति, न स पाप९ श्लोक९ शृणोती'त्यादिपदार्थः । तत्तत्त्यागादीति । अवेक्षणादित्यागः, आदिना संन्यासः । सर्वेति । वेदवेदान्तशास्त्रस्य सर्वशास्त्ररूपस्य सामञ्जस्यात् किं पुनस्तदन्तर्गतस्य निन्दाद्वयस्य । तदिति ।

१. तत्कथनानवकाशादिति रश्मिपाठः । २. प्रकाशे तत्र त्यागादीति, रश्मौ तत्तत्त्यागादीति ।

शात्। तेन 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'ति श्रुतिरप्यविद्वद्विषयिणीति न विरोधः। 'विद्वांसः प्रजां न कामयन्त' इति श्रुतेः। एतेनर्णत्रयापाकरणमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। अविद्वद्विषयत्वात्। यदप्युक्तं 'अचोदना चे'ति सूत्रावयवेन 'चोदनाबोधकलिङ्गाद्यभावो बाधक' इति। तदपि न साधीयः। श्रुतिसाम्यादेव। श्रूयते हि 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति। नच प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वान्न ज्ञानस्य विधेयतेति वाच्यम्। इतरज्ञानस्य तथात्वेपि जीवात्मलक्षणेऽधिष्ठाने परमात्मनो भगवतो दर्शनस्यान्यतोऽप्राप्तत्वाच्छ्रद्धान्तसाधनैस्तद्दर्शने स्वरूपयोग्यतासम्पत्तावात्मन्यधिष्ठाने परमात्मदर्शना-

---

भाष्यप्रकाशः।

'विरजे'दित्यधिकारबोधकं पदं न भवेत्, तदा तथा कल्पयितुं शक्येतापि, न तु तत्सद्भाव इति तदप्रयोजकमित्यर्थः। श्रुत्यन्तरविरोधपरिहारायाहुः तेनेत्यादि। एतेनेति। 'विद्वांस' इति कथनेन।

ननु साम्यश्रुतिरूपेण हेतुना भवतूक्तदोषपरिहारः, तथापि ज्ञानस्य प्रमाणवस्तुपरतन्त्रत्वेन चोदनाविषयत्वाभावादचोदनाकृतापवादस्य कथं परिहार इत्यत आहुः यदपीत्यादि। तथाच चोदनाश्रुतिसाम्यात् तस्यापि परिहार इत्यर्थः। अत्र 'पश्ये'दित्यस्य प्रमाणान्तरजन्यदर्शनानुवादत्वमाशङ्क्य निषेधन्ति नचेत्यादि। तथाचात्र 'एवंवि'दित्यादिभिर्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानवत्त्व-शमदमवैराग्यदुःखसहिष्णुत्वश्रद्धावित्तत्वपूर्वकं जीवात्माधिकरणकपरमात्मदर्शनप्रयत्नस्य प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वात् तद्विधानस्य सुखेन सम्भवान्नानुवादत्वमित्यर्थः। ननु तथापि कर्मचोदनासु

रश्मिः।

सर्वसामञ्जस्यम्। भाष्यीयविकल्पेन सह सिद्धान्तप्रघट्टकार्थमाहुः तथा च यदीति। विरजेदिति। इदं कामवतो भिन्नस्य वैराग्यवतोऽधिकारबोधकम्। तथेति। तदतिरिक्तो यावज्जीवमग्निहोत्रविधायक-प्रव्रजनविधायकवाक्ययोर्विरोधाभावायान्धपंग्वादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति भिन्नविषय इत्यर्थः। तत्सद्भाव इति। विरजेदिति। वाक्ययोर्विरोधाभावसाधकपदसद्भावे। तस्य विरजेदिति पदस्य। अतिरिक्तं अन्धपंग्वादिभिः प्रव्रजनं कार्यमिति यत्तदप्रयोजकम्। तेन भाष्ये तेनैवेत्यस्य वैराग्येनैव। विषयभेदेत्यादेर्गृहस्थतुरीयाश्रमभेदसिद्धौ अयं विषयो भिन्नः कल्प्यते इत्यस्य कथनानवकाशादित्यर्थः। श्रुत्यन्तरेति। 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ती'त्यस्याः विरोधपरिहाराय। तेनेत्यादीति। अविद्वदिति। तेन संन्यासे पुत्राभावेपि लोकस्याक्षरात्मकस्य सिद्धिः विद्वदधिकारात्। भाष्ये। ऋणत्रयेति। देवर्णपित्रर्णमनुष्यर्णाः। 'ऋणत्रयमपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशये'दिति तुरीयेर्णत्रयापाकरणाभावान्मोक्षानधिकारसम्पादकर्णत्रयापाकरणम्। उक्तदोषेति। 'वीरहा वा एष' इति श्रुत्युक्ताग्न्युद्वासनकृतनिन्दादोषपरिहारः। प्रमाणान्तरेति। प्रमाणं 'तस्मादेवंवित्', तदन्यत् 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति प्रमाणान्तरम्, तज्जन्यदर्शनानुवादत्वम्। तथा चेति। भाष्ये। भगवतो दर्शनस्येत्यस्यान्तर्यामिब्राह्मणोक्तदर्शनमात्रम्, न तूपासनम्, जीवे तन्निषेधात्। एवं तस्य दर्शनस्य विधिविषयत्वेनान्यतोऽप्राप्तत्वात्। 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यत्रावश्यकार्थेष्वपि तव्यस्य सम्भवात् श्रद्धान्तसाधनैस्तद्दर्शने आत्मोपासनात्मके स्वरूपयोग्यतासम्पत्तौ दर्शनसाधनं तु भक्तिरेव।

नुकूलप्रयत्नविधानसम्भवात्, श्रवणविधिना श्रुतिवाक्यजशाब्दज्ञानानुकूलप्रयत्नविधानवत् । एवमेव हि यागविधिनापि क्रियारूपयागस्य स्वानुकूलप्रयत्नाधीनत्वेन स प्रयत्न एव विधीयते । अन्याप्राप्तत्वात् । न तु क्रिया । तत्प्रयत्ने सति तस्याः स्वत एव सम्भवात् ।

अथवा । ननु यथा 'वीरहे'ति श्रुत्या कर्मत्यागो निन्द्यते, तथैव 'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्वांसोऽबुधा जनाः । ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवोपयन्ती'त्यादिश्रुत्या भगवज्ज्ञानाभावो निन्द्यते । एवं सति कर्मज्ञानानुकूलप्रयत्नयोर्विधेयत्वे मिथो विरोधादधिकारिभेदेन विधेयत्वं वाच्यम् । न च 'तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावते'ति भगवद्वाक्याद्रागिणः कर्म विधीयते, तद्रहितस्य ज्ञानमिति वाच्यम् । 'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे' इति श्रुतेर्नीरागत्वेन प्रसिद्धस्यापि तस्य कर्मणि प्रवृत्तिर्या, सा न स्यात्, अधिकाराभावात् । अथ जनकदृष्टान्तेन कर्मणोऽङ्गित्वं ज्ञानस्य तदङ्गत्वं वाच्यम् । तथा च ज्ञानवता कर्मानुष्ठेयमिति प्राप्तं प्रतिवदति । **अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः ॥** ज्ञानमङ्गं तदङ्गित्वेनानुष्ठेयं कर्मेति मतं बादरायणोऽपवदतीति पूर्वेण सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह **साम्यश्रुते-**

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मण एव विधेयतेति तस्य फलवत्त्वमुचितम्, इह तु ज्ञानानुकूलप्रयत्नस्येति ज्ञानस्याविधेयत्वं दुर्वारमित्याशङ्कायां कर्मचोदनास्वप्येतत्तुल्यत्वं बोधयन्ति एवमेवेत्यादि । स इति । यागाभिव्यञ्जकः । न तु क्रियेति । 'यज्ञो वै विष्णुः' 'सुप्तं कर्म प्रबोधय'मित्यादिश्रुतिस्मृतिभिरलौकिकस्य कर्मणो नित्यत्वात् सा न विधेया । इदं यथा तथा समन्वयसूत्र एव व्युत्पादितं कारिकाभिः । भावार्थपादभाष्ये चाचार्यैः । तथा चोभयत्रापि तत्तदभिव्यञ्जकप्रयत्नस्यैव विधेयत्वात्तेनाभिव्यक्ताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां सुखेन फलसम्भवान्न कोपि दोष इत्यर्थः । अस्मिन् व्याख्याने ज्ञानाङ्गत्वेन कर्म कर्तव्यमिति सिद्धम् ।

इदमेव च 'विधिर्वा धारणव'दितिसूत्रे प्रतिपादनीयमित्येकतरवैयर्थ्यमापद्येतेत्यरुच्या प्रकारान्तरेण व्याकर्तुमवतारयन्ति अथवेत्यादि । मिथो विरोधादिति । कर्माङ्गस्य कामस्य ज्ञानाङ्गस्य शान्त्यादेश्चेतरेतरविरोधेन तयोर्विरोधात् । व्याकुर्वन्तो हेतुं विशदीकुर्वन्ति स्वत

रश्मिः ।

आत्मनीत्यादि । मनसि अधिष्ठाने परमात्मनो दर्शनमुपासनम्, तदनुकूलप्रयत्नविधानसम्भवात् । अनुभवातिरिक्तज्ञानं विधिविषयमपि 'तस्मादेव'मित्यत्रापूर्वविधिविघटकत्वाभाव इत्याशयेनाहुः श्रवणविधिनेति । अत्र प्रयत्नः पूर्वापरीभावापन्नो विधिपुरुषोभयनिष्ठः । तस्य विधानवदित्यर्थे चेत्यर्थः । जीवात्माधीति । जीव इव जीवः मनोऽधिष्ठानत्वात् । दर्शनमुपासनम् । नानुवादत्वमिति । 'तस्मादेवंवि'दित्यत्र 'पश्ये'दित्यस्य 'द्रष्टव्य' इति विधिदर्शनानुवादत्वम् । सिद्धत्वेनाविधेयत्वेन तस्याफलवत्त्वात् । एतत्तुल्यत्वम् । ज्ञानचोदनातुल्यत्वम् । भाष्ये । भर्जनस्येवेति । भर्जनस्य यथा नाङ्गता,

रिति। स्वतोऽपुरुषार्थं कर्म फलार्थिनैवानुष्ठेयम्। तथा च 'एष नित्यो महिमे'ति श्रुत्या ज्ञानवति विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः फलाजनकत्वेन साम्यं श्रूयत इति फलार्थिप्रवृत्त्यसम्भवेन ज्ञानिनस्तथात्वाभावेन कर्मोच्छेदप्रसक्त्या न ज्ञानस्याङ्गत्वं वक्तुं शक्यम्। कृषीवलस्य व्रीहीणां वपने भर्जनस्येव। तथा च ज्ञानिनः प्रवृत्त्यसम्भवेनान्येषां च 'अथेतरे दुःखमेवोपयन्ती'ति निन्दाश्रवणेन तथात्वात् सर्वार्थतत्त्वज्ञा श्रुतिर्ज्ञानबहिर्भूतं कर्म कथं विदध्यादिति ज्ञानस्य पुरुषार्थासाधकत्वोक्तिमसहमानेनाचार्येण प्रौढ्या निरूपितम्॥ १९॥

भाष्यप्रकाशः।

इत्यादि। तथात्वाभावेनेति। कर्मकर्तृत्वाभावेन। ननु ज्ञानिप्रवृत्त्यभावेपि न कर्मोच्छेदः' फलार्थिनां प्रवृत्तेः सम्भवात्। न चाचार्यवाक्यानिवृत्तिः, तत्र 'अविद्वांस' इत्यनेन विद्वद्वाक्योक्तज्ञानशून्यनिन्दाया अपि शक्यवचनत्वादित्याशङ्कायां स्वोक्तं विभजन्ते तथा चेत्यादि। अन्येषामिति। ब्रह्मज्ञानशून्यानाम्। तथात्वादिति। कर्मकरणासम्भवात्। ज्ञानबहिर्भूतमिति। तत्सम्बन्धशून्यम्। एवं निरूपणस्य तात्पर्यमाहुर्ज्ञानस्येत्यादि।

अन्ये तु, अनुष्ठेयमाश्रमान्तरम्। कुतः साम्यश्रुतेः। 'त्रयो धर्मस्कन्धा' इत्यादौ गार्हस्थ्येन सममेवाश्रमान्तरपरामर्शश्रुतिदर्शनादित्याद्याहुः।

तत्तु जाबालश्रुतिचोदितत्वादेवाश्रमान्तराणां तद्विहायैवं व्याख्यानं न समञ्जसमिति प्रागेव दत्तोत्तरमित्यवधेयम्॥ १९॥

रश्मिः।

तथा ज्ञानस्य कर्मभर्जकस्य न कर्माङ्गतेत्यर्थः। 'ज्ञानभर्जितकर्माणम्'। प्रकृते विद्वद्वाक्येति। विद्वद्वाक्योक्तकर्मज्ञानशून्यनिन्दायाः, अपिना कर्मनिन्दायाः। स्वोक्तमिति। कर्मनिन्दनं विभजन्ते विशेषेण भजन्ते स्मरन्ति सेत्यर्थः। ज्ञानस्येत्यादीति। प्रौढ्येति। गौरवेण ज्ञानकाण्डत्वान्निरूपितम्। वस्तुतस्तु परस्परं ज्ञानकर्मणोरङ्गाङ्गिभावो वर्तते एव, 'तमेत'मिति 'यदेव विद्यये'ति श्रुतिभ्याम्। इत्यादीति। आदिना यथा शास्त्रान्तरप्राप्तयोरेव निवीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरे वाक्ये तस्मात् तुल्यमनुष्ठेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्येति भाष्यम्। तत्त्वित्यादि। तत्तु न समञ्जसमित्यन्वयः। किं तदित्यत आहुः आश्रमान्तराणामिति। ब्रह्मचर्यवानप्रस्थगृहस्थतुरीयाश्रमाणाम्। द्वयोराश्रमयोरन्येषाम्। द्वयप्रतियोगिको भेदः। तद्विहायानुष्ठेयत्वं विहाय। एवं गृहस्थतुरीयाश्रमपरव्याख्यानम्। एवं व्याख्यानं कस्मादसमञ्जसमित्यत आहुः जाबालचोदितत्वादेवेति। आश्रमाणां व्याख्यानस्येति बोध्यम्। ननु परामर्शसूत्रे'ऽत्रान्य' इति प्रक्रम्य 'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजे'दिति जाबालश्रुतिमनपेक्ष्यायं विचार इत्याहुरित्युक्तेः कुतस्तदपेक्ष्यासामञ्जस्यदानमिति चेत्, तत्राहुः प्रागेवेत्यादि। परामर्शसूत्र एवासामञ्जस्यदानं दत्तोत्तरम्। तत्र 'जाबालश्रुत्यनपेक्षायां बीजं नोपलभ्यत' इत्यादिनेत्यवधेयम्॥ १९॥

एवं सति पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमापततीति तत्तात्पर्यमाह ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

यथा योगशास्त्रे मनःसमाधेरेव साध्यत्वात् तत्साधनत्वेनैव मानस्याः मूर्तेर्धारणं विधीयते, न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन, मनःसमाधौ तत्त्यागात्, 'ततः किञ्चन न स्मरेत्', 'तत्रापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते' इत्यादिवाक्येभ्यस्तथा, तथा भक्तिसाधनत्वेनैवानुष्ठेयमिति तात्पर्येण कर्मविधिरुच्यते, न तु स्वतन्त्रतया फलसाधकत्वेन । ननु तत्र समाधिमधिकृत्य यमादीन्युक्तानीति तन्मध्यपातित्वेन धारणस्य तथात्वमुच्यते, प्रकृते ज्ञानं भक्तिं वाधिकृत्य न कर्म विहितमिति दृष्टान्तवैषम्यमिति चेत् । न । उक्तानुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्म श्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । निन्दायां चेतरपदाज्ज्ञानमध्यपातिन एव तद्विषयस्य प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथा च भगवज्ज्ञानस्येतरनिरपेक्षत्वेन स्वरूपो-

भाष्यप्रकाशः ।

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥ सूत्रमवतारयन्ति एवं सतीत्यादि । एवं सतीति । उक्तश्रुतिवेत्तुः कर्माकरणे प्राप्ते सति । व्याकुर्वन्ति यथेत्यादि । अत्र 'ततः किञ्चने'ति वाक्यमेकादशस्कन्धीयम् । द्वितीयं तृतीयस्कन्धीयम् । तथेति । त्याज्यत्वम् । तथा भक्तीत्यत्र भक्तिपदं ज्ञानस्याप्युपलक्षकम् । अत्र दृष्टान्तबलेन कर्मणोऽस्वातन्त्र्यसाधनमसहमानो दृष्टान्तवैषम्यमाशङ्कते नन्वित्यादि । वैषम्यं समादधते नेत्यादि । 'एष नित्य' इति श्रुतौ ज्ञानिनि कर्मणां फलाजनकत्वकथनात्तेषां कर्मण्यप्रवृत्त्या ज्ञाने कर्माङ्गतायामप्युक्तदोषतौल्येन उक्तश्रुतौ ब्रह्मज्ञानशून्यानां दुःखप्राप्तिकथनेन चान्येषामपि प्रवृत्त्यसम्भवे पूर्वकाण्डवैयर्थ्यप्रसक्तिरूपयानुपपत्त्या स्वानिन्द्यमेव कर्म पूर्वकाण्डीयश्रुतिर्विदधातीत्यवश्यं वाच्यम् । 'अथेतर' इत्यविद्वन्निन्दावाक्य 'इतर'पदात् ज्ञानशून्येषु निन्दितेषु ज्ञानवान् वा तद्योग्यो वा ज्ञानमार्गमध्यपात्येव कर्माधिकारी वाच्यः । तत्र जातज्ञानस्यापि 'न कर्मणे'त्युक्तश्रुत्या निवृत्तौ तद्योग्यस्यैव विषयत्वेन प्राप्तेरावश्यकत्वात् । तथा च काम्यानां कर्मणां मूढविश्वासजनकतया परम्परातः सार्थक्यम् । नित्यानां त्वात्मसुखफलकानां विद्यासाहाय्यमन्तरेण तादृशफलोपधायकत्वस्यादृष्टत्वाज्जनकादिष्वपि विद्यासाहाय्यस्यैव दर्शनात् केवलभगवज्ज्ञानस्य च शुकारुणिभरतादिषु फलोपधायकत्वदर्शनात्तस्येतर-

रश्मिः ।

विधिर्वा धारणवत् ॥२०॥ श्रुतीति । 'असुर्या नाम ते लोका' इति श्रुतिवेत्तुः, भाष्ये तत्तात्पर्यमिति । एकादशसप्तदशाध्याये युधिष्ठिरवाक्यम् । 'यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवे'-दित्यादिवाक्यैस्तत्तात्पर्यं सर्वोत्तममार्गविषयमाह । प्रकृते । तृतीयेति । वृद्धत्वाभावाच्छप्रत्ययो मृग्यः । भाष्यं विवरीतुमाहुः एष नित्य इति । उक्तदोषेति । कर्मण्यप्रवृत्त्याख्यदोषतौल्येन । उक्तेति । 'ये तद्विदु'रिति श्रुतौ । अत्रान्येषामिति । कर्मकाण्डे कर्मठानां ज्ञानिभिन्नानामपि । विवृण्वन्ति स्म पूर्वकाण्डेति । विदधातीति । वाक्यं विदधाति । तेन 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यत्र 'हन्तव्य' इति मात्रे निन्द्यविधानेपि न दोषः । वाक्यं त्वनिन्द्यकर्म विदधात्येव । निन्दायामिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म । तद्विषयस्येति भाष्यस्य 'ज्ञानाधिकारिणः' इत्यर्थात् तत्र विकल्पेपि ज्ञानयोग्यस्येत्याहुः तत्र जातेति । तथा चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म, तथा चेति । जनकादिष्विति । आदिना ज्ञानिनः कर्मसिद्धाः श्रीभागवतप्रसिद्धाः अथ आसितोक । शुकेति । आरुणिश्छान्दोग्योपनिषदि । तस्येति ।

पकारित्वमस्य कर्मणो वाच्यम् । तथा चोक्तं 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्याय-संयमैः । श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते' इति । 'एष नित्यो महिमे'ति श्रुतिरपि यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफलासम्बन्धः 'तद्वित् स्या'दित्यनुक्त्वा 'तस्यैव पदवित् स्या'दिति यदुक्तवती, तेन पदयोर्भक्तिमार्ग-रूपत्वात् तत्र च पदयोरेव सेव्यत्वेन मुख्यत्वात्तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नमेव पूर्वं विदधे । तेन 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुज'मिति वाक्याच वर्णाश्रमधर्मा आत्मधर्माश्च पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति सिद्धम् । 'तस्यैव'

भाष्यप्रकाशः ।

निरपेक्षकत्वेन नित्यकर्मविधिवैयर्थ्यपरिहाराय 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादितृतीयाश्रुत्या ज्ञानभक्ती प्रति स्वरूपोपकारित्वं नित्यस्य कर्मणो वाच्यमिति तात्पर्येण नित्यविधीनां तदुपयोगित्वेन काम्यविधीनां च सामञ्जस्यान्न पूर्वकाण्डवैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु भवत्वेवं कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वम्, तथापि भक्त्यङ्गत्वे किं मानम्? अत आहुः तथा चोक्तमित्यादि । ननु तथापि व्यन्तरि-तत्वात् भक्त्यङ्गत्वापेक्षया ज्ञानाङ्गत्वमेव साधीय इति शङ्कायां भक्त्यङ्गत्वस्य श्रौतत्वं विशदयन्ति एष इत्यादि । सिद्धमाहुः तेनेत्यादि । उक्तेन स्वल्पोपपादनेनापरितुष्यन्तो विशेषतः श्रुत्यर्थं वदन्ति तस्यैवेत्यादि । सर्वत्रेति । पदविच्छब्देपि । पूर्वमिति । पूर्वार्धे । तथा च पूर्वोक्तं युक्तमित्यर्थः । वस्तुतस्तु, तेनेत्यादिसिद्धार्थकथनात् पूर्वस्तस्यैवेत्यादिग्रन्थो लेखकभ्रमात् पश्चात् पतित इति प्रतिभाति ।

रश्मिः ।

शुकादिज्ञानस्य । ज्ञानभक्ती इति । विविदिषन्तीत्यत्र विद् ज्ञाने, सन्निच्छायाम्, 'इच्छा प्रेमे'ति विश्वनाथमतं गौणं, 'नैवेच्छा तु साधारण्या'दिति शाण्डिल्यर्षिणा निषेधात्, अतश्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञान-भक्ती प्रतीत्यर्थः । तदुपेति । ज्ञानोपयोगित्वेन । काम्यविधीनां च परम्परया ज्ञानोपयोगित्वेन । किमिति । ज्ञाने ज्ञानकाण्डोक्तवाक्यशक्तिः भक्तिकाण्डाभावात् किमिति प्रश्नः । तथा चोक्त-मित्यादीति । 'विविध'पदेनान्यविशेषणेनापि 'ज्ञानी चेद्भजते कृष्ण'मिति वाक्येन कर्मणो ज्ञानभक्ति-व्यन्तरितत्वात् । एष इत्यादीति । तस्यैवेत्यादि । यज्ज्ञाने सति विहितनिषिद्धकर्मफला-सम्बन्धः । तस्यैव । पुष्टिस्थस्यैव । भक्तीति । 'भवत्पदाम्भोरुहनाव'मित्यत्र सुबोधिन्यामस्ति । तत्र चेति । प्रत्येकभक्तिमार्गे च । पदयोरिति । पादसेवनभक्तिरुक्ता ताभ्यामेव मुक्तिरिति । तज्ज्ञानेति । पदे वेत्तीति पदवित् । कर्तरि क्विप् । पदनिष्ठज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यादिति लिङा विदधे । उक्त-प्रयत्नवत्त्वं प्रयत्न एव तम् । तदुदानानुकूलप्रयत्नमेवेति पाठे पादसेवनभक्तेर्जीवस्य पद्भ्यां सेवनमित्यपि तृतीयसुबोधिन्यामस्ति । तदा तेन पदयोरित्यादिभाष्यं न सम्भवति । अतस्तदुदा-नेति । विरहे पदयोर्दानं पञ्चाध्याय्यां स्पष्टम् । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति दुर्लभाधिकारीयं पादसेवनमुक्तम् । तदा पदवित् पददानानुकूलप्रयत्नवान् । तर्हि धात्वर्थज्ञानमेतद् दानम् । ज्ञानसमवायिकत्वात् । छान्दोग्ये नारदसनत्कुमारसंवादे 'आत्मतः स्मरः' 'आत्मतो विज्ञान'मिति श्रुतिभ्याम् । अन्यत् पूर्ववत् । तेनेत्यादीति । वर्णाश्रमेति । तेन वर्णाश्रम-धर्मवस्तु आत्मधर्मवस्तु ये 'शृण्वन्ती'त्यादिकर्तारः त एव पश्यन्तीत्यन्वयः । आत्मधर्मा भग-वदैश्वर्यादिमन्तः । कर्तव्या इति । 'दानव्रततपोहोमे'ति वाक्यात् कर्तव्याः । वदन्तीति ।

तच्छन्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वाल्लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्यैव, तत्रापि, 'पदवि'देव, दीनभावेन भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव, स्यादेवेत्येवकारः सर्वत्रानुषज्यते। तथा सति भक्तौ जातायां स्वत एव भगवज्ज्ञानं भवतीति ज्ञापयितुं 'तं विदित्वे'ति पश्चादुक्तवतीति तदाशयो ज्ञायते। अत एव पूर्वं कर्म निरूपितम्। साधनत्वात्।

स्यादेतत्। भक्तिसाधनत्वमेव चेत् कर्मणः श्रुतेरभिप्रेतम्, तदा भगवद्विदि तत्फलासम्बन्ध इत्यनुपपन्नमिति चेत्। मैवम्। कर्मणां हि भक्त्युत्पत्तौ स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेव। 'नायमात्मे'ति श्रुतेः कर्मज्ञानाभ्यामलभ्यत्वाद्भगवतः स्वरूपयोग्यतापेक्षापि मार्यादिकस्य, न तु पौष्टिकस्य, अत एव वाशब्द उक्तोऽनियमवाची। तथा सति भगवदनुग्रहश्चेत्, तदा भक्तिः, तया पुरुषोत्तमज्ञानम्, तदा कर्मतत्फलसम्बन्धगन्धोऽपि नेति किमनुपपन्नम्। एतेन, 'तमेव विदित्वा मुनिर्भवति' 'अग्राह्यो न हि गृह्यते' इत्यादिश्रुतीनां मिथो विरोधः परिहृतः;

भाष्यप्रकाशः।

अत्र पुनश्चोदयति स्यादित्यादि। अनुपपन्नमिति। साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियमेन ततो भक्त्युत्पत्तिसम्भवादनुपपन्नमित्यर्थः। तत् समादधते मैवमित्यादि। उक्त इति। ज्ञानस्य कर्मसापेक्षत्वात् पूर्वकाण्डे नित्यविधिर्ज्ञानमार्गीयस्येति कर्मणस्तदङ्गत्वबोधनाय सूत्रे उक्त इत्यर्थः। उक्तार्थोपष्टम्भार्थमेवंतात्पर्याङ्गीकारे गुणान्तरमाहुः एतेनेत्यादि। अत

रश्मिः।

प्रेमविवशा वदन्ति। भ्रमरगीतटिप्पण्यां विरहे प्रेम प्रसिद्धम्। निरोधलक्षणे च 'अहं निरुद्धो रोधेन निरोधपदवीं गत' इति। दीनेति। अहङ्कारविरुद्धं पादसेवनानुकूलं दैन्यं, तेन। भावपदेन भक्त्यन्तःपातिना। भक्तिमार्गीयेति। भक्तिमार्गीयपदज्ञानवान्। पदविच्छब्द इति। श्रुतिप्रामाण्यादिति भावः। भाष्ये। तथा सतीत्यादि। मुक्तिसाधनपादसेवने सति। तज्जन्यप्रेमभक्तौ। स्वत इति। आत्मीयभक्तेः प्रेम्णः। भगवज्ज्ञानं फलात्मकं 'भक्त्या मामभिजानाती'ति वाक्योक्तम्। 'तं विदित्वे'ति। शारीरब्राह्मणे 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्। तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेने'ति। अग्रे 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः' इति श्रुतिः। तदिति। फलात्मकं ज्ञानम्। तदाशयः श्रुत्याशयः। प्रकृते। पूर्वार्धे इति। 'एष नित्यो महिमे'त्यस्मिन्। पूर्वोक्तमिति। पादसेवनप्रपञ्चनम्। प्रतिभातीति। प्रेम्णा वैवश्यदशायां पश्चादपि सम्भवात् प्रतिभातीत्युक्तम्। मैवमित्यादीति। स्वरूपेति। शुद्धचित्तस्य भक्तिरिति चित्तशुद्धिसम्पादकत्वम्। स्वरूपस्य भक्तिस्वरूपस्य चित्तशुद्धिर्योग्यता स्वरूपयोग्यता, तत्सम्पादकत्वम्। श्रीभागवतवाक्यादेवकारः। भाष्ये। कर्मतत्फलेति। कर्म चित्तशुद्धिसम्पादकं तत्फलं चित्तशुद्धिः। ननु कुतो न चित्तशुद्धिसम्बन्धो मानसीनत्वादिति चेत्। न। मर्यादाभक्तस्य यदानुग्रहेण पुष्टिभक्तिः तदा पुरुषोत्तमज्ञानमिति पुष्टौ पापाभावस्येव चित्तशुद्धेरप्रयोजकत्वात्। ननु 'स मानसीन आत्मा जनाना'मिति श्रुतेः 'शुद्ध एव रमत' इत्याचार्योक्तिश्च कथं चित्तशुद्धिरूपकर्मफलसम्बन्धाभाव इति चेत्। न। 'जगद्व्यापारवर्ज'मित्यधिकरणे जगद्व्यापाररहित्यात्तत्र। 'प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रं न च कालविक्रम' इत्यत्र मिश्रसत्त्वनिषेधात्। विशुद्धसत्त्वाभावश्चित्त इति। कालविक्रमरहितसत्त्वत्वं विशुद्धसत्त्वत्वम्। उक्तार्थोपेति। उक्तार्थः कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वबोधनं स्यादेतदिति ग्रन्थात् पूर्वग्रन्थोक्तः तदुपष्टम्भार्थं स्यादेतदित्यादिना ग्रन्थेन, एवं पुष्टिमार्गीयस्येव कर्मविधेस्तात्पर्यम्, अभिधेयं तु

भक्त्या ग्राह्यत्वात् तदितरसाधनाग्राह्यत्वात्। अत एव 'विविदिषन्ति', न तु विदन्त्यपीत्याशयवती 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतिः पठ्यते।

न चानुपदमेव, 'तमेव विदित्वा मुनिर्भवती'त्युक्तेः सान्निध्यादुक्तसाधनैरेव वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम्। वेदानुवचनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनत्वे सर्वेषां तत्कर्तॄणां वेदनसम्भवेन 'मुनिर्भवती'त्येकत्वं तद्विद् न वदेत्, अतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं ज्ञाप्यते। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इति भगवद्वाक्याच्च। तर्हि वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिः कथम्? इत्थम्। 'स वा अय-

भाष्यप्रकाशः।

एवेति। साधनबलेनाग्राह्यत्वादेव। इत्याशयवतीति। यद्यपि 'रथेन जिगमिषती'त्यादाविच्छामात्रस्यापुरुषार्थत्वात् फलपर्यन्तत्वमिष्यत इति प्रकृतेप्येवं वक्तुं शक्यम्, तथापि लोके फलपर्यन्ततायाः प्रायो दर्शनेन प्रतिबन्धाभावे तथा कल्पयितुं शक्यम्। प्रकृते तु 'नायमात्मे'ति श्रुत्या वरणाभावे ज्ञानाभावस्य निश्चितत्वात् केवलेन वेदानुवचनादिना ज्ञानरूपं फलं न वक्तुं शक्यते। अत इच्छायास्तदर्थकयत्नकारणत्वेनेच्छाकारणानां यज्ञादीनां ज्ञानं प्रति स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वमेवेत्याशयवतीत्यर्थः। अग्रिमवाक्यविरोधमाशङ्क्य परिहरन्ति न चानुपदेत्यादि। उक्तसाधनैरिति। वेदानुवचनादिभिः। तथा च 'मुनि'रित्येकवचनश्रुत्यानेनापि तदुपोद्बलनमेव क्रियत इति न तद्विरोध इत्यर्थः। ज्ञानं कस्यचिदेवेति यदुक्तम्, तत्राशङ्कते तर्हीत्यादि। नित्यकर्मणां वेदानुवचनादीनां ज्ञान उत्कटेच्छाजननेन वा सत्त्वशोधनेन वा स्वरूपयोग्य-

रश्मिः।

कमैव, तस्याङ्गीकारे सर्वोत्तममार्गे गुणान्तरं विरुद्धधर्माश्रयत्वेन साधितेपि श्रुत्यविरोधेऽर्थान्तररूपं गुणान्तरम्। एतेनेत्यादीति। श्रुतीनामिति। शारीरब्राह्मणस्थानाम्। साधनेति। भक्तीतरसाधनबलेन। प्रकृते इति। 'वेदानुवचनेन विविदिषन्ती'त्यत्र। फलेति। फलमुत्तरदेशसंयोगो ग्रामसंयोगश्च। प्रायो दर्शनमिच्छायास्तेन। प्रतिबन्धेति। निम्नोच्चभूमिकृतप्रतिबन्धः कार्यविघटनम्, तदभावे। तथेति। फलपर्यन्तं कल्पयितुं शक्यम्। जानातीच्छति यतत इति क्रमेणाहुः तदर्थकेति। यज्ञादीनामिति। ज्ञानजनकत्वात् पञ्चरात्रशास्त्राच्च ज्ञानरूपाणाम्। ज्ञानं प्रतीति। भक्तिं प्रति। गीतायां भक्तौ शक्तिर्ज्ञानशब्दस्य। स्वरूपेति। चित्तशुद्धिद्वारा। स्वरूपं भक्तेः। योग्यता चित्तशुद्धिरित्युक्तमेव। तस्याः सम्पादकत्वम्। यद्वा। इच्छाकारणानामित्यादेर्ग्रन्थस्यायमर्थः। 'तमेत'मितिश्रुतौ भक्त्यप्रतीतेः। इत्थं च इच्छा कारणं येषां यत्नरूपाणां यज्ञादीनाम्। न तु विदन्त्यपीतिभाष्यात् ज्ञानं प्रति स्वरूपेत्यादिः। स्वरूपं ज्ञानस्वरूपम्। योग्यता चित्तशुद्धिः। तस्याः सम्पादकत्वम्। अग्रिमेत्यादि। अयमनुपदम्। पदं विविदिषन्तीति। न तु विदन्त्यपीत्यनेन विरोधः 'तमेव विदित्वे'त्यस्य। तं विरोधं परिहरन्ति न चानुपदेत्यादीति। पदं विविदिषन्तीति तल्लक्षीकृत्येत्यनुपदम्। भागे वा। उक्तपदं अग्रिमवाक्यभाग इत्यर्थः। एवेति। एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः। कस्यचिदिति। शुद्धचित्तस्य। मुनिरित्येकेति। कश्चिदेवेत्यत्र हेतुः। तदुपोद्बलनमिति। न तु विदन्त्यपीत्यस्योपोद्बलनम्। तर्हीति। एकदेशविकृतन्यायात् न तु विदन्त्यपीत्यनेन तमेव विदित्वेत्यस्य विरोध इत्यर्थः। वेदानुवचनादीनामिति। वेदानुवचनमपि याग इति सामानाधिकरण्यम्। ज्ञान इति। चित्तस्य शुद्धत्वादिति भावः। अन्यथा कर्मविषयकज्ञाना-

आत्मे'त्यादिकया पूर्वश्रुत्या भगवन्माहात्म्यं श्रुत्वा यथाकथञ्चित् तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गापरिचयात् कर्ममार्गमात्रमाश्रमधर्मत्वेनालौकिकार्थसाधकत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्वेदनेपि साधनमिति मन्यमानास्तदेव कुर्वन्ति । ननु वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं कथमिति चेत् । न । भ्रमकृतत्वेऽपि जन्मान्तरीयाक्षरज्ञानोपयोगिसंस्काराधायकत्वेनावैयर्थ्यात् ॥ २० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तासम्पादन एव पर्यवसानम्, तदा ज्ञानमूलकारणस्य वरणस्य स्वविषयतानिश्चयस्याभावेन वेदानुवचनादिषु निःशङ्का प्रवृत्तिर्या दृश्यते, सा कथमित्यर्थः । तत्परिहाराय प्रवृत्तिमुपपादयन्ति इत्थमित्यादि । 'स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च । स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः स सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाये'ति माहात्म्यश्रवणेन वेदनौत्सुक्ये सति तेन तेषु तत्साधनत्वभ्रमात् प्रवृत्तिरित्यर्थः । ननु भ्रमात् करणे पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्येव तेषां वैयर्थ्यं स्यादित्याशयेनाशङ्कते नन्वित्यादि । तत्र समादधते नेत्यादि । तथा च तत्र कर्मफलनिषेधस्य 'नान्तरिक्षे न दिवी'त्यादिवन्नित्यानुवादरूपत्वादेते पदज्ञानसाधनत्वेन कर्तव्या इति विदित्वा ते कुर्वन्ति । तत्र भक्तिमार्गात्मकपदज्ञानाभावेप्यक्षरात्मकपदज्ञानस्य जन्मान्तरे भवनार्थं मनसि तत्संस्कारमाश्रमधर्मा आदधत इति पूर्वोक्तमक्षुण्णमित्यर्थः । न च पापभ्रमप्रायश्चित्तस्येवास्य वैयर्थ्येपि दोषाभावात् सार्थकत्वसाधनमप्रयोजकमिति शङ्क्यम् । 'न हि कल्याणकृत् कश्चि'दिति न्यायेन पापभ्रमप्रायश्चित्तस्यापि जन्मान्तरे तादृशपापविषयकमनःप्रवृत्त्यभावस्य फलत्वेन वक्तुं शक्यतया किञ्चिदंशेन तत्रापि सार्थक्यस्यैव युक्तत्वात् । तेन पूर्वोत्तरकाण्डयोरैकशास्त्र्यानुरोधादेवं श्रुतितात्पर्यनिश्चयेनैकवाक्यतायां पूर्वस्योत्तरशेषत्वमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

रश्मिः ।

दीनां कर्मविषयिणीच्छेति कर्मविषयिण्युत्कटेच्छा स्यात् तज्जननेन । स्वरूपेति । व्याख्यातम् । ज्ञानमूलेति । ज्ञानकरणं कर्म चित्तशुद्धिद्वारा । मूलकारणं वरणं यथा कर्मणि यथा भक्तौ तथा ज्ञानेपि कल्प्यं तस्य स्तुतस्य । स्वेति । अयं ज्ञानमार्गीयं वरणं प्राप्य ज्ञानेन मां प्राप्नोत्विति वरणस्य स्वविषयतानिश्चयः । तस्याभावेन । अवान्तरप्रवर्तकाभावेन । निःशङ्केति । कस्यचिदेव ज्ञानमिति शङ्काकारणसत्त्वात् । तेनेति । औत्सुक्येन । तेषु । वेदानुवचनादिषु । तत्साधनत्वेति । ज्ञानसाधनत्वभ्रमात् । तेषामिति । वैदिकसाधनानाम् । वैयर्थ्यं कथं स्यादित्यर्थः । तत्रेति । भ्रमात्करणे । कर्मेति । अप्राप्तप्रतियोगिकस्य । नान्तरिक्ष इति । अग्निश्चेतव्य इति सम्बन्धः । नित्येति । प्रत्यक्षसिद्धार्थानुवादाद्यथा 'अग्निर्हिमस्य भेषज'मिति । एत इति । आश्रमधर्माः । 'तस्यैव पदवित् स्या'दिति श्रुत्युक्तपदज्ञानसाधनत्वेन । पूर्वोक्तमिति । वैदिकसाधनानां वैयर्थ्यं भ्रमकृतानां संस्कारफलानामक्षुण्णम् । ऐकशास्त्र्येति । 'संहतमेतच्छास्त्रं जैमिनीयेन षोडशलक्षणेने'तिवृत्त्या तथा । सर्वोत्तममार्गे तु 'तमेत'मिति श्रुत्यैकवाक्यता वृत्तेरानुगुण्याद् भक्तिपर्यन्तम् । वेदानुवचनेनाधिदैविकशुद्ध्या भक्तिरिति । 'यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्यथा भवे'दिति युधिष्ठिरवाक्यात् । न तु विदन्त्यपीति भाष्यमनुग्रहरहितकर्तृपरम् । एवमिति । उक्तप्रकारेण । श्रुतीनां पूर्वोत्तरकाण्डस्थानां तात्पर्यनिश्चयेन ॥ २० ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

ननु साम्यश्रुतेर्हेतोः कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य यदपास्तम्, तन्नोपपद्यते। साम्योक्तेर्ज्ञानस्तुतिरूपत्वात्। अपि च। तथा ज्ञानिनोपि कर्मोपादानात् कर्मकृतिस्वीकारादिति यावत्। अन्यथा ज्ञानिनां कर्मकृत्यभावेन तत्कृतगुणदोषाप्रसक्त्या तन्निषेधानुपपत्तिः स्यात्। तेषामपि तत्कृतगुणदोषसम्बन्धोऽस्त्येवेति ज्ञापनाय मात्रपदम्। निषेधेनेतरसाधारण्यं परिह्रियते। तथा च ज्ञानिनोपि कर्मकरणात् कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य निष्प्रत्यूहमिति चेत्, नैवं वक्तुं युक्तम्। पदज्ञानस्य कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्यापूर्वत्वाद्विधेयत्वमेव। न हि यस्य कर्मणो ज्ञानस्य वा यत्फलं तदुक्तिरपि स्तुतिरेवेति युक्तम्। तयोरुच्छेदापत्तेः। विधिर्हि प्रवर्तकः। तस्य

भाष्यप्रकाशः।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रं विवृण्वन्तः पूर्वपक्षभागं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि। ननु यदि साम्यश्रुत्या कर्मोपादानमापाद्यते, तदा निषेधश्रवणं बाधितमेव स्यादित्यत आह निषेधेनेत्यादि। इतरसाधारण्यमिति। अज्ञानिनां यथा कर्मजगुणदोषः, तथा ज्ञानिनो नेति तथेत्यर्थः। कर्मशेषत्वमिति। सन्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वम्। परिहारभागं व्याकुर्वन्ति नैवमित्यादि। अपूर्वत्वाद्विधेयत्वमिति। यथा 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'त्यत्र रात्रिसत्रीयप्रतिष्ठाफलकत्वस्यापूर्वत्वाद् विधेयत्वमेव, न तु स्तुतिमात्रत्वं तथेत्यर्थः। तदेतदुपपादयन्ति न हीत्यादि। यस्येति पदं 'यत् फल'मित्यनेन सम्बध्यते। हिर्हेतौ। विधिर्हीत्यत्रापि तथा। एवमिति।

रश्मिः।

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ परिहरतीति। सूत्रकारः। नन्वित्यादीति। यदपास्तमिति। 'असुर्या नामे'ति श्रुत्या कर्मनिन्दाया वितण्डयापास्तम्। स्तुतीति। असदुत्कर्षाधायकगुणवर्णनरूपत्वात्। यथा 'सौधाग्राणि स्पृशन्ति विधुमण्डल'मिति सौधस्तुतिः। मात्रच्प्रत्ययान्तस्याव्ययत्वेन पञ्चम्यन्तत्वम्। सौत्रो वा लुक् पञ्चम्याः। स्तुत्योपादानादिति स्तुतिपदानुवृत्त्या हेत्वन्तरमन्यच्चेत्यर्थोपि चेत्यस्य। तयेति। स्तुत्या। आप्तस्य ज्ञानिनोपि। तन्निषेधेति। कामकारसूत्रोक्तायां 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'ति श्रुतौ कर्मकृत्यभावकृतगुणदोषनिषेधानुपपत्तिः। तेषामित्यादि। ज्ञानिनामपि कर्मकृत्यभावकृतगुणदोषसम्बन्धः। मात्रपदमिति। स्तुतिरेव स्तुतिमात्रमित्यवधारणार्थकमात्रपदम्। स्तुतज्ञानमात्रस्थितौ कर्मकृत्यभावकृतगुणदोषसम्बन्ध इति भावः। आपाद्यत इति। साम्यश्रुतेः स्तुतिमात्रपरायाः ज्ञानस्य कर्मसाम्यं स्यात्, तदा ज्ञानिनां कर्मोपादानं न स्यात्, वर्तते तु विपरीतम्, अतो ज्ञानिनां कर्मोपादानापत्तिः एवमापाद्यते। बाधितमिति। 'मम माता वन्ध्ये'तिवन्निर्विषयं स्यात्। ज्ञानिनो नेति। तेनेतरैरज्ञानिभिः साधारण्यं परिह्रियत इति भाष्यार्थः। अयमेव तथेत्यस्यार्थः। सन्यासाश्रमीणेति। सन्यासाश्रमे कर्माणि सप्तागारभिक्षुचर्यादि तच्छेषत्वं कर्मज्ञाने। 'ज्ञात्वा कर्म कुर्या'दिति। तथेत्यर्थ इति। 'तस्यैव पदवित् स्यात्' इत्यत्र पदज्ञानस्य 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये' तिश्रुत्युक्तो यः गुणदोषफलासम्बन्धः तत्फलकत्वस्य। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुत' इति। 'स्यादि'ति विधिस्तद्विषयत्वं विधेयत्वं तथेत्यस्यार्थः। पदज्ञानवानेवेति भाष्य एवकारेण ज्ञानप्रतिबन्धकगुणदोषफलसम्बन्धव्यवच्छेदः क्रियत

१. तयेतिरश्मिपाठः।

पुरुषप्रवृत्त्युपयोग्यर्थकथनेनैव चारितार्थ्यादन्यार्थकथनस्य स्तुतित्वमस्तु नाम । न ह्येवं प्रकृते । मुमुक्षोः कर्मबन्धाभावप्रेप्सोस्तत्साधनतत्त्वज्ञान एव प्रवृत्तिसम्भवात् । यच्च कर्मफलसम्बन्धनिषेधानुपपत्त्या कर्मसम्बन्ध इत्युक्तम्, तन्न साधीयः । न हि तरणौ तमःकार्याभाव इत्युक्ते तत्प्राप्तिरपि सम्भवति । अथवा । पुरुषोत्तमज्ञानमुख्यफलस्यातिमहत्त्वेन साक्षाद्वक्तुमशक्यत्वं ज्ञापयन्ती कैमुतिकन्यायेन परम्परया तदाहनयर्चा 'तं विदित्वा ब्राह्मणो भवती'ति श्रुतेर्ब्राह्मणपदेन ब्रह्मविदुच्यते । तथा चाद्यपदेन बुद्धिस्थब्राह्मणमाहात्म्योद्देशे कृते, स क इत्याकाङ्क्षायामाह, तं ब्राह्मणं विदित्वा विहितनिषिद्धफलासम्बन्धी भवतीतिलक्षण इत्यर्थः । साक्षाद्भगवद्विदः किमु वाच्यमिति भावः । अतस्तस्यैव तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् ब्राह्मणस्यैव भगवद्विदो भक्तस्यैव पदवित् स्यात्, तज्ज्ञानानुकूलप्रयत्नवान् स्यात्, तद्भजेतेति यावत् । तथा च यत्र भक्तविद्विषयकज्ञानस्याप्युक्तरीत्या न कर्मशेषत्वं वक्तुं शक्यम्, तत्र भगवज्ज्ञानस्य तथात्वं दूरदूरतरमिति सर्वं सुस्थम् ॥ २१ ॥

भाष्यप्रकाशः

अन्यार्थकथनम् । पूर्वोक्तमाशङ्कान्तरमनूद्य परिहरन्ति यच्चेत्यादि । 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यत्राकुतोभयस्य भगवज्ज्ञानफलत्वश्रवणात् । ततो न्यूनं कर्मफलसम्बन्धाभावमात्रस्य फलत्वकथनमप्रयोजकमित्यरुच्या 'एष नित्य' इति ऋगुत्तरार्धं प्रकारान्तरेणाहुः अथवेत्यादि । तदाहेति । महत्त्वमाह । तद्विशदयन्ति तमित्यादि । 'तं विदित्वे'ति व्याख्येयप्रतीकम् । श्रुतेरिति । विपापादिपदोत्तरं पठितान्निरपेक्षाच्छब्दात् । आद्यपदेनेति । एष इति पदेन । स क इति । ब्राह्मणः कः । विहितनिषिद्धफलासम्बन्धीति । पापकपदे पापं कं सुखं यस्मादित्यस्याप्यर्थस्य सङ्ग्रहीतुं शक्यत्वात् तथेत्यर्थः । तद्भजेतेति । पदं भजेत । सुस्थमिति । कर्मफलासम्बन्धस्य विधेयत्वेन स्तुतिरूपताया आदर्तुमशक्यत्वाज्ज्ञानस्य न सन्न्यासाश्रमीणकर्मशेषत्वमिति यदुक्तं तदक्षुण्णमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इति कर्मफलासम्बन्धफलकत्वस्य विधेयत्वम् । पूर्वोक्तमिति । अत्रैव पूर्वोक्तम् । भगवदिति । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वा'नित्यनेनानन्दात्मकभगवज्ज्ञानफलत्वश्रावणात् । न्यूनेति । न्यूनञ्च तत् कर्मफलसम्बन्धाभावमात्रं तस्य । कर्मफले गुणदोषौ तयोः सम्बन्धस्तस्याभावः स एव तन्मात्रं तस्येति व्याख्यातम् । अथवेत्यादीति । पुरुषोत्तमज्ञानफलं प्रवेशः मुख्यं फलं पदवित्त्वं तस्य । महत्त्वमिति । उपकारस्मृत्या पूज्यत्वम् । अनया ऋचा वेद आह । एष इति पदेनेति । 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्ये'ति श्रुतिस्थपदेन । भाष्ये । बुद्धिस्थेति । एष बुद्धौ सन्निहितः इच्छाद्वारा ज्ञानकार्यस्य उद्देशकृतिरूपयत्नस्याग्रे दर्शनात् । नित्यो महिमेति । तथा च बुद्धिस्थं ब्राह्मणस्य महिमरूपमाहात्म्यं तस्योद्देश इत्यर्थः । प्रकृते । पापकेति । 'तस्यैव स्यात् पदवित् तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेने'त्यत्रपापकपदे । तथेति । विहितनिषिद्धफलासम्बन्धीत्यर्थः । पुष्टिमार्गे पापस्य प्रतिबन्धकत्वमाशङ्क्य श्रुत्योक्तम् । भाष्ये । इतिलक्षण इति । एष इति पूर्वोक्तवि-

---

१. भगवद्विद्विषयक इति पाठः । २. [illegible] कर्मफलेति [illegible] ।

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥

अथ प्रकारान्तरेण शङ्कते । 'भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार' 'अधीहि भगव' 'इति होपससाद सनत्कुमारं नारदः' 'प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं

भाष्यप्रकाशः ।

एतदग्रे भावशब्दाचेति सूत्रं पठ्यते । तत्र च भावशब्दादित्यस्य विधिशब्दादित्यर्थः । तथा चापूर्वत्वादेव न पदज्ञानस्य विधेयत्वकल्पनम्, किन्तु 'पदवित् स्या'दिति विधिशब्दादपीत्यर्थो वक्तव्यः । 'कुर्यात् क्रियेत कर्तव्यं भवेत् स्यादिति पञ्चमम् । एतत् स्यात् सर्ववेदेषु नियतं विधिलक्षणम्' इति वाचस्पतिलिखितात् न्यायविदां स्मरणात् ।

तच्च 'विधिर्वा धारण'वदित्यत्रैतस्यैव 'स्यात् पदवि'दिति श्रुतिव्याख्यानेनैव व्युत्पादितम्, अतः प्रयोजनाभावादुपेक्षितमिति प्रतिभाति । लेखकदोषात् त्रुटितं वेति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु, 'स्तुतिमात्र'मित्यादिद्विसूत्रमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, 'स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमोयं उद्गीथ' इत्याद्याः श्रुतयः किमुद्गीथादिस्तुत्यर्थाः, उतोपासनविध्यर्था इति संशये, उद्गीथादिकर्माङ्गान्युपादाय श्रावणात् स्तुत्यर्था इति शङ्कायाम्, अपूर्वत्वाद्विध्यर्थाः 'उद्गीथमुपासीते'ति विधिशब्दाच्च तथेत्याहुः । ततः पारिप्लवादिसूत्रत्रयमप्यधिकरणान्तरत्वेनोक्त्वा, अग्नीन्धनसूत्रं, 'पुरुषार्थोऽतः शब्दा'दित्याद्यधिकरणस्य फलोपसंहारार्थमिति चाहुः ।

तन्नास्माकं रोचते । विद्यायाः स्वतः पुरुषार्थत्वसाधनाय सन्न्यासस्य तदङ्गत्वसाधनाय चाचार्यस्य प्रवृत्तत्वान्मध्ये उद्गीथादिविचारे प्रसङ्गस्यादर्शनादिति दिक् ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इतिचेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥ अत्राशङ्कान्तरं परिहर्तुमेषा

रश्मिः ।

हितनिषिद्धफलासम्बन्धीतिलक्षणः । प्रकृते । पदं भजेत । पादसेवनं चतुर्थं भजनं कुर्वीत । तदुक्तं 'निवृत्ततर्षैरुपगीयमाना'दिति । उपगानं समीपमागत्य गानम्, समीपागमनं पद्भ्यामिति पदयोरुपकारं स्मृत्वा भजेत । पादुकाद्वारा । 'त्वत्पादुकामविरतं परि ये चरन्ती'ति वेदस्तुतौ । पादसंवाहनं वा तदुक्तं 'तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकाम' इति । भाष्ये । उक्तरीत्येति । द्वितीयव्याख्यानोक्तरीत्या । दूरेति । दूरात् तद्विषयकज्ञानात् दूरतरं भगवज्ज्ञानस्य तथात्वं कर्मशेषत्वम् । प्रकृते । कर्मफलेति । भक्तिमार्गीयज्ञानवानेव स्यादिति पदवित्पदव्याख्यानभाष्य एवकारार्थविवरणेन विवृतम् । 'विधिर्वा धारणव'दिति सूत्रे । स्तुतीति । व्याख्यातम् । पठ्यत इति । शङ्कराचार्यादिभिः स्वभाष्येषु पठ्यते । कर्माङ्गानीति । सावयवत्वापादकानि । भावशब्दाचेति सूत्रार्थमाहुः उद्गीथमिति । तथेति । उपासनविध्यर्थाः । फलोपेति । फलं अग्नीन्धनाद्यपेक्षाभावः तस्योपसंहारार्थम् । अस्माकमिति । अस्मभ्यमिति वक्तव्ये समबुद्धित्वाय सर्वत्र 'रुच्यर्थानां प्रीयमाण' इति सूत्रात् स्वस्य प्रीयमाणत्वाभावाद्वा षष्ठी । विद्याया इति । 'पुरुषार्थोऽत' इति सूत्रीयातःशब्दार्थः । उद्गीथादीति । आदिनोद्गीथाङ्गानि ॥ २१ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥ २२ ॥ आशङ्कान्तरमिति । पारिप्ल-

धामोपजगामे'त्याद्युपाख्यानैर्हि ब्रह्मविद्या निरूप्यते। 'सर्वाण्याख्यानानि' पारिप्लवे शंसती'ति श्रुत्या शंसनशेषत्वं तेषामवगम्यते। शंसने शब्दमात्रस्य प्राधान्येनार्थज्ञानस्यातथात्वादुपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यं ज्ञानं मन्त्रार्थवदप्रयोजकमिति कर्मशेषत्वमपि न वक्तुं शक्यम्। प्राधान्यं तु दूरापास्तम्। धर्मिण एवासिद्धिरित्याह। पारिप्लवार्था इति। उक्तरीत्या सर्वा उपाख्यानश्रुतयः कर्मशेषभूता इत्यर्थः अत्राचार्य एवमपि कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य न सम्भवतीत्याह नेति। कुतः। विशेषितत्वात्। कर्मणः सकाशाज्ज्ञानं विशेषितमधिकधर्मविशिष्टत्वेनोक्तमिति न ज्ञानस्य कर्मशेषत्वमित्यर्थः। ननु विशेषितत्वमाख्यानेष्वेवेत्यप्रयोजको हेतुरिति चेत्। नैवम्। आचार्याशयानवगमात्। तथाहि। पूर्वं 'तुष्यतु दुर्जन' इति न्यायेनाख्यानानां शंसनशेषत्वमुपेक्षित्वोच्यते। न ह्याख्यानेष्वेव ज्ञानं निरूप्यते, किन्त्वन्यत्रापि। तथा हि। तैत्तिरीयके पठ्यते। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्, तदेषाभ्युक्ता, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्युपक्रम्य, माहात्म्यविशेषज्ञानार्थमाकाशादिकर्तृत्वमुक्त्वा, आनन्दमयत्वं रसरूपत्वमुक्त्वा, 'भीषास्मा'दित्यादिना सर्वनियामकत्वं चोक्त्वा, भगवानेव पूर्णानन्द इति ज्ञापनायानन्दगणनां कृत्वा, आनन्दमयं पुरुषोत्तमं प्राप्तेनानुभूयमानानन्दस्वरूपं, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्यादिनोक्त्वा, तद्विदो माहात्म्यमुच्यते 'एतꣳ ह वा व न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव'मिति। अत्र ज्ञानवान् सच्चिद्रूपदेशकालापरिच्छिन्नं सर्वकर्तारं निरवध्यानन्दात्मकं सर्वनियामकं मनोवागगोचरं पुरुषोत्तमं प्राप्नोति, कर्म तु स्वयं क्लेशात्मकम्, तद्वांश्च 'अस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति श्रुतेः क्षुद्रतरानन्दजनकस्वर्गपश्वादिफलमाप्नोतीति विहितनिषिद्धकर्मणोश्चाप्रयोजकत्वं तस्मिन्नुच्यत इति कर्मणः सकाशाज्ज्ञानस्य निरवधिरेव विशेष उच्यत इति न धर्म्यसिद्धिः, न वा कर्मशेषत्वं ज्ञानस्य सिध्यति ॥ २२ ॥

भाष्यप्रकाशः।

त्रिसूत्रीत्याशयेनैतस्य पूर्वपक्षांशमवतारयन्ति अथेत्यादि। तेषामिति। उपाख्यानानाम्। धर्मिण एवासिद्धेरिति। धर्मिणो ज्ञानस्यैव अप्रयोजकत्वादसिद्धेः। परिहारांशमवतारयन्तो व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि। विशेषितमिति। विशेषः सञ्जातोऽस्येति विशेषितम्। अधिकधर्मविशिष्टत्वं च परमानन्दरूपफलजनकत्वं ज्ञेयम्। तदेवाग्रे व्युत्पाद्यम्। शेषं स्फुटम् ॥ २२ ॥

रश्मिः।

वकर्मशेषत्वं ज्ञानस्येत्याशङ्कान्तरम्। भाष्ये। उपदेशान्तेति। 'मामुपास्स्वे'ति प्रतर्दनं प्रतीन्द्रोपदेशान्ताख्यानप्रतिपाद्यम्। प्रकृते। विशेषितमिति। 'तारकादिभ्य इतच्'। शेषमिति। ज्ञानं कर्मशेषत्वाभाववत्, विशेषितत्वात्, यन्नैवं तन्नैवं लौकिकघटवत्। इत्यत्राख्यानेषु हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वात् साधारण्यमाहुः ननु विशेषितत्वमिति। अप्रयोजक इति। साधारणो हेतुः विशेषितत्वरूपः। उपेक्षित्वेति। क्त्वो ल्यबभावश्छान्दसः। अत्रेति। भृगुप्रपाठके। तस्मिन्नुच्यते इति। भृगुप्रपाठके ब्रह्मवित्प्रपाठके 'एतꣳह वा व न तपती'ति श्रुत्योच्यते इत्यर्थः। एवं शेषं स्फुटम् ॥२२॥

तथाप्याख्यानप्रतिपादितविद्यानामसिद्धिरेवेति चेत्, तत्राह ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥

यथा केवलश्रुतेर्विद्याप्राधान्यम्, तथैवोपाख्यानश्रुतीनामित्यर्थः । चकारेण प्रश्नोत्तरैर्निर्णीतार्थप्रतिपादनम् । महतामेवात्र प्रवृत्तिः । सापि बह्वायासपूर्विकेति विद्यामाहात्म्यज्ञापनं प्ररोचनं चाधिकमुपाख्यानानामुपाख्यानं विनैव विद्यानिरूपिकायाः श्रुतेः सकाशादित्युच्यते । तत्र हेतुरेकवाक्यतोपबन्धादिति । 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुत्यैकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थमुपबन्धात् गुरुशिष्यकथोपबन्धादित्यर्थः ।

अथवा । उपाख्यानरहितायां श्रुतौ यथा ज्ञानं निरूप्यते, तथैव 'अधीहि भगव इति होपससाद सनत्कुमारं नारद' इत्याद्याख्यानेष्वपि निरूप्यत इत्यनाख्यानश्रुत्यैकवाक्यतयैवाख्याने ज्ञानस्वरूपोपबन्धात् प्रतिपादनादित्यर्थः ।

भाष्यप्रकाशः ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः तथापीत्यादि । असिद्धिरिति । कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिः । तथा चाशङ्कान्तरस्य निवृत्तत्वेऽप्युक्ताशङ्काया अनिवृत्तत्वादेकदेशदोषपरिहारायेदं सूत्रमित्यर्थः । व्याकुर्वन्ति यथेत्यादि । प्ररोचनं चाधिकमिति । इदमवान्तरफलमधिकम् । कथमेकवाक्यतोपबन्ध इत्याकाङ्क्षायां तामुपपाद्याहुः आचार्येत्यादि । सर्वासां परविद्यानां परब्रह्मैवार्थः, तत्प्राप्तिरेव च प्रयोजनम् । 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने 'यथा सौम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनिबद्धाक्ष'मित्युपक्रम्य पठिता । तत्र तद्दृष्टान्तेन आचार्याच्छिष्यस्य ब्रह्मज्ञानादिकं श्राव्यते । अतः सर्वा एव विद्या गुरुशिष्यसाकाङ्क्षाः । तदेतच्छ्रुत्युक्तमेकवाक्यताज्ञानमाख्यानं विना न भवतीति तदर्थं तदुपबन्धात् । तथा च केवलानां यथा न शंसनशेषत्वम्, तथा आख्यानोक्तानामपि नेत्यर्थः ।

अन्ये तु सूत्रे 'एकवाक्योपबन्धा'दिति पाठमङ्गीकृत्य एकवाक्यतयोपबन्धं व्याकुर्वन्त, एकवाक्यपदं भावप्रधानं बोधयन्तीति न कश्चिद्विशेषः ।

रश्मिः ।

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २३ ॥ तथापीत्यादीति । यद्यपि 'एतध्ह वा व न तपती'ति श्रुत्या विहितप्रतिषिद्धकर्मणोरप्रयोजकत्वम्, तथापि 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसती'ति श्रुत्या आख्यानप्रतिपादितेत्यादि । उक्तेति । आभासोक्ताशङ्कायाः । एकदेशेति । शङ्कैकदेशः । शङ्का धर्म्यसिद्धिविषया ज्ञानस्य कर्मशेषत्वविषया च शङ्कान्तरपदेनोक्ता, तत्रैकदेशः ज्ञानस्य कर्मशेषत्वं तस्य दोषस्य परिहारायेत्यर्थः । यथेत्यादीति । तथा चेति सूत्रांशार्थः । तथा चकारार्थमाहुः चकारेणेति । गुरुशिष्येति । 'अर्थैकत्वात् एकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेत्, विभागे स्या'दित्यत्र द्वितीयाध्याये । परस्पराकाङ्क्षयैकवाक्यत्वमुक्तम् । अत्र विद्यानां केवलज्ञानानां गुरुशिष्यघटितोपाख्यानापेक्षा तयार्थैकत्वादेकं वाक्यमित्युक्तम् । तदर्थमिति । तेन त्रिपदमिदं सूत्रं एकवाक्यतया उपनिबन्धात् तृतीयासमासः । अपि नेति । विशिष्टं शुद्धाद्नातिरिच्यत इति भावः । ननु तथापि 'सर्वाण्याख्यानानी'ति श्रुतिविरोधस्तु स्यादिति चेत् । न । सर्वाण्युपाख्यानानि शंसत्येव,

नैकव्यवाचिनोपपदेन वस्तुसती' या तत्तद्गुरुतत्तच्छिष्यकथा तत्सामीप्यमत्रोच्यते अन्यथा सामीप्यासम्भवादतः कल्पितत्वशङ्कानिरासः।

नन्वेवमपि पारिप्लवार्थत्वे न बाधकं पश्याम इति चेत्। उच्यते। अश्वमेधप्रकरणे, 'मनुर्वैवस्वतो राजे'त्यादीन्याख्यानानि यत्र पठितानि, तत्र सामान्यतस्तेषां विनियोगः, 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसती'त्यनेनोक्त इति सर्वशब्दस्तदा-

भाष्यप्रकाशः।

नन्वेवमाख्यानरहितानामप्याख्यानोक्तार्थाकाङ्क्षत्वात्तासामेवैतच्छेषत्वम् न त्वाख्यानवतीनां तच्छेषत्वमिति नोक्तदोषनिवृत्तिरित्यपेक्षायां पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। तथा च यदि तत्रान्यदेवोच्येत तत्परत्वमेव स्यात्, न ज्ञानपरत्वम्। निरूपिते तु ज्ञानस्वरूप एतासामपि केवलविद्याशेषत्वम्, अतो न दोष इत्यर्थः। सूत्र उपोपसर्गकथनस्य तात्पर्यमाहुः नैकव्येत्यादि।

अत्र पुनराशङ्कते नन्वित्यादि। एवं पूर्वव्याख्याने तासामुपाख्यानाकाङ्क्षा, द्वितीये चोपाख्यानानां तदाकाङ्क्षेति परस्पराकाङ्क्षयैकवाक्यत्वे उभयविधवाक्यानां पारिप्लवशेषता अदण्डवारितेति तथेत्यर्थः। अत्र समादधते उच्यत इत्यादि। तथा च प्रकरणेन सर्वशब्दार्थसङ्कोचावगमादनेन वाक्येन विद्यानां न कर्मशेषत्वसिद्धिरित्यर्थः। उक्तेऽर्थे लिङ्गमप्युपोद्बलकमाहुः एवं सतीत्यादि।

रश्मिः।

न तूपाख्यानानां पारिप्लवाङ्गत्वमित्याशयात्। एवमिति। तेन द्विपदमिदं सूत्रं एकवाक्यताया उपनिबन्धात्। शेषत्वं निषेधे। आख्यानेति केवलज्ञानानाम्। आख्यानेति। विज्ञानां विधेयत्वनिर्वाहायोपाख्यानोक्तार्थस्य विधेयस्तावकस्य आकाङ्क्षत्वादित्यर्थः। यः स्तूयते, स विधीयते इति पूर्वमीमांसकोक्तेः। किञ्च 'केवलानां यथा न पारिप्लवशंसनशेषत्वं तथाख्यानोक्तानामपि विद्यानां पारिप्लवशंसने उक्तार्थेति तु केवलभारहारकत्वनिवृत्त्यै। 'केवलभारहारः स्यादधीत्य वेदं यो न जानात्यर्थमिति'। एवमप्येकवाक्यतोपबन्धात्। तासामिति। आक्षिप्ताख्यायिकानां केवलानाम्। एतच्छेषत्वम्, पारिप्लवशेषत्वम्। 'सर्वाण्याख्यानानी'ति श्रुतावाख्याने विशेषाश्रवणात्। तच्छेषत्वमिति पारिप्लवशेषत्वम्। उक्तेति। भाष्यीयाभासोक्तदोषनिवृत्तिः। अथवेत्यादीति। श्रुताविल्यस्य 'साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'त्यस्याम्। अनारभ्याधीतत्वादस्याः। निरूप्यत इत्यस्य 'तरति शोकमात्मविद्' इति श्रुत्या निरूप्यत इत्यर्थः। एकवाक्यतेत्यस्यार्थैकत्वेन तथेत्यर्थः। आख्यान इत्यस्य भृगूपाख्यान इत्यर्थः। तत्रेति। आख्यानरहितविद्यासु। अन्यदेव ज्ञानाद्भिन्नमेव। एतासामपीति पारिप्लवशेषभूतानाम्। अतो नेति। विद्याशेषत्वात् न भाष्यीयाभासोक्तो दोषः आख्यानप्रतिपादितविद्यानां कर्मशेषत्वाभावस्यासिद्धिरूपः। नैकव्येत्यादीति। वस्तुसजातीयेति समानसंवित्संवेद्या ज्ञानादिवस्त्वाकाङ्क्षिता। यथा ज्ञानं कथावस्त्वाकाङ्क्षितमित्याकाङ्क्षितत्वेन सजातीयत्वं वा। अन्यथेति। आकाङ्क्षितत्वाभावे। कल्पितत्वस्य अर्थवादत्वस्य शङ्कानिरासः वस्तुसजातीयत्वात्। तासामिति। केवलानां विद्यानां तदाकाङ्क्षेति केवलविद्याकाङ्क्षा। उभयेति। केवलश्रुत्युपाख्यानश्रुत्योरिव उभये केवलोपाख्याने विधेयेषु तानि वाक्यानि उभयविधवाक्यानि तेषाम्। पारिप्लवेति। 'सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसती'ति श्रुत्या पारिप्लवशेषिता एतयैव श्रुत्याऽदुष्टा सा न दण्डेन युक्त्यन्तरेण वारितेत्यर्थः। यथा दण्डेन गामभ्याजेत्यत्र दुष्टां गां तथेत्येवं प्रकृते नेत्यदण्डवारिता। तथेतीति। एवमपि पारिप्लवार्थत्वे बाधकं न पश्याम इत्यर्थः। अनेनेति। पारिप्लवेन वाक्येन। लिङ्गमिति 'पारिप्लवमा-

१ वस्तुसजातीयेतिरश्मिपाठः व्याख्यातश्च तथा। २ पारिप्लवशेषितेति रश्मिपाठः।

ख्यानपर एव, न त्वाख्यानान्तरपरोऽपि। प्रकरणस्य नियामकत्वात्। एवं सति, यदा पारिप्लवाख्यकर्मप्रस्तावः, तदा विशेषविनियोग उक्तः। 'पारिप्लवमाचक्षीते'ति। तत्र प्रथमेऽहनि 'मनुर्वैवस्वतो राजे'ति। द्वितीयेऽहनि 'इन्द्रो वैवस्वत' इति। तृतीयेऽहनि 'यमो वैवस्वतो राजे'त्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे विनियुज्यन्ते। आख्यानसामान्यपरत्वे त्वहोविशेष उपाख्यानविशेषविधानं न स्यात्। अत एव पारिप्लवमित्येकवचनम्, अतो नाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोऽपि। प्रापकाभावात्॥ २३॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४॥

एवं 'पुरुषार्थोऽतः शब्दा'दित्युपक्रमस्य ज्ञानस्य फलसाधने कर्मानपेक्षत्वमुपपाद्य तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह। यतो ज्ञानी ज्ञानेन स्वयमेव यज्ञात्मको जातः, अत एव जरामर्याग्निहोत्रेऽग्निस्तदिन्धनं समिदादि, तदाद्य आज्याद्यस्तेषामनपेक्षोक्ता। श्रुतौ तैत्तिरीयके पठ्यते। 'तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा

भाष्यप्रकाशः।

एवं सतीति प्रकरणसन्निधिभ्यां सर्वशब्दार्थसङ्कोचे सति। तथा चेदं लिङ्गमपि सङ्कोचे मानमित्यर्थः। ननु 'मनुर्वैवस्वत' इत्यादीनि तत्तदहनि पूर्वमाख्यातव्यानीत्यभिप्रायेण विशेषविधानमित्याशङ्कावारणाय गमकान्तरमाहुः अत एवेत्यादि। तथा च यदि तथाभिप्रायः स्यात्, तदा बहुवचनमादिपदं वा प्रयुक्तं स्यात्, अतस्तदभावान्न तथेत्यर्थः। एवञ्च पारिप्लवत्वे यो विशेषितत्वरूपो हेतुरुक्तः, स एव प्रकृतेतराण्याख्यानानि व्यावर्तयन् सर्वशब्दार्थसङ्कोचं बोधयतीति न काऽपि शङ्केति तात्पर्यम्॥ २३॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः एवमित्यादि। व्याकुर्वन्ति

रश्मिः।

चक्षीते'ति श्रुतिसामर्थ्यम्। प्रकरणेति। सन्निधिः। पारिप्लवसन्निधिः। भाष्ये विशेषेति सङ्कुचितसर्वशब्दार्थोपाख्यानस्य विनियोगः। वाक्येति सर्वाण्युपाख्यानानि शंसति कर्माणि, उतैकं सङ्कुचितोपाख्यानं कर्मेति सन्देहे प्रवृत्तं 'पारिप्लवमाचक्षीते'ति वाक्यशेषस्तेन वाक्यशेष इति पाठे न वर्णलोपः, किन्तु विवक्षातः कारकाणि भवन्तीत्यधिकरणत्वविवक्षा वाक्यशेषे। अहोविशेष इति सप्तम्यन्तम्। प्रकृते। पूर्वमिति। पारिप्लवकर्मणः पूर्वम्। बहुवचनमिति। 'पारिप्लवाण्याचक्षीते'ति। पारिप्लवमादावाचक्षीतेति। तदभावादिति। आदिबहुवचनयोरभावात्। तथेति। नाख्यानान्तरगन्धसम्बन्धोपीत्यर्थः। पूर्वमाख्यातव्यानीति नेति वार्थः। एवं चेति। सूत्रे तथेत्यनेन दृष्टान्तार्थं पूर्वसूत्रीयार्थानुवादसूचने च। इतराणि। अधिकधर्मविशिष्टानि। न कापीति। सूत्रे सङ्कोचकपदाभावात् व्याख्यानं प्रासङ्गिकं कुत इति शङ्का न॥ २३॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २४॥ स्फुटमिति। सूत्रं व्याकुर्वन्ति स जरामर्येति। महानारायणसमासावस्ति। जरा पञ्चसप्तत्यनन्तरं मरणं मरस्तयोः साधु जरामर्याग्निहोत्रं तत्र। तथा च श्रुतिः 'एतद्वै जरामर्याग्निहोत्रं सत्र'मिति। तैत्तिरीयक इति। महानारायणे। विदुषो यज्ञस्येति। विद्वत्कर्तृकयज्ञस्य। यद्वा। यज्ञस्येति। ज्ञानेन यज्ञात्मकस्य। गोपालोऽहमिति भावये'दिति गोपालतापनीयात्। यजमान इति। फलभाक्त्वात्। पत्नीति। फलेऽनुकूलत्वात्।

पत्नी शरीरमिध्ममुरो वेदिर्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्नि'रित्यादि । एतेन यदन्यस्य यज्ञतासम्पादकम्, तस्य स्वकार्यसाधने कथं यज्ञापेक्षा भवेदिति भावः सूच्यते ॥ २४ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे प्रथमं पुरुषार्थोऽतः शब्दादित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यत इत्यादि । शेषं स्फुटम् ॥ २४ ॥

इति प्रथमं पुरुषार्थोऽतः शब्दादित्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

शरीरमिध्ममिति । इध्मं समिधः, ता यथाग्नौ हूयन्ते, तथा शरीरं तपसि, द्वितीयस्कन्धनवमाध्यायोक्ते । उरः प्रसिद्धम् । वेदिः संस्कृता भूः स्थण्डिलम् । बर्हिरिति । विराड्लोमानि । तत्साम्यात् । वेद इति । 'वेदं कृत्वा वेदिं करोती'ति श्रुत्युक्तो वेदः । वेदो धननामसु निरुक्त उक्तम् । हृदयं यूप इति । यथा उरोऽधो हृदयं तथा वेद्यधो यूप इत्यधस्त्वसाम्यात् । काम आज्यमिति । आज्ये घृतं यथाग्नौ तथा कामस्तपसि तपः कामः । विरहताप एव सर्वात्मभावव्यक्तेः सर्वात्मभावकामः स्यात् । मन्युः पशुरिति । पशुवन्मन्युः क्रोधः राजसादिभावे विशसनीय इत्यर्थः । जरामर्याग्निहोत्रस्य सत्रत्वमुक्तं तदर्थं कर्तृनाह दमः शमयितेत्यादि । बहुकर्तृको यागः सत्रम् । तत्र दम इन्द्रियसंयमरूपोपि कर्ता । कर्तृभूतदमाभावे अन्यत्र मनस्सत्त्वे सर्वात्मभावसत्रं न निर्वहेत् । शमयिता मनसो बोध्यः । दक्षिणावाग्घोतेति । दक्षिणा दैवी वाक् होता होतृकर्मकर्त्री होतर्गिवत् । जुहोतीति होता । नेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृिति साधुः । प्राण उद्गातेति । उद्गातृकर्मकर्ता । प्राण आसन्यः । सोपि कर्ता । यतः सन्देशसदृशसामगानकर्ता । सादृश्यं च प्राणरक्षकत्वेनापहतपाप्मत्वेन । सर्वात्मभाववत्यः दास्यभक्तिमत्यः 'भवाम दास्य' इति वाक्यात् । साम्नि च भगवतः परिचर्योक्तेति युक्तं सामगातुः प्राणस्य कर्तृत्वम् । उद्गाता सामवित् । उद्गायतीत्युद्गाता । तृन् तृच् वा । चक्षुरध्वर्युरिति । इन्द्रियवतीनां सर्वात्मभावाध्वरे साध्वीत्वात् चक्षुरध्वर्युः । अध्वर्युर्यजुर्वित् । अध्वरमिच्छतीत्यध्वर्युः । सुप इति क्यच्, कव्यध्वरपृतनस्येति लोपः क्याच्छन्दसीत्युः । ब्रह्मेति । ब्रह्महन्मभानां मनोपि बृहदिति ब्रह्मा कृताकृतावेक्षकः । श्रोत्रं अग्नीदिति अग्नीन् इन्धे इत्यग्नीत् । ञि इन्धि दीप्तौ क्विप् । न लोपः अग्नीदृत्विक् । या अवध्रियते सा दीक्षेति । दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । भ्वा. आ. से. अवार्थी बहवः नवार्थ्यामुक्ताः तदर्थं ध्रियते वैकुण्ठलीला सा दीक्षा नियम इत्यर्थः । साधारणविषयेति प्रतिज्ञेत्यर्थः । नियमः प्रतिज्ञा । यदश्नाति तद्धविरिति प्रसिद्धमग्नौ विरहतापे । यत्पिबति तदस्य सोमपानमिति । स्पष्टम् । यद्रमते तदुपसद इति । उपसीदन्त्यासु उपसदः । रमणेऽनेकेषु सीदन्तीति साम्यम् । 'आत्मक्रीड' इति श्रुतेः । यत्सञ्चरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च स प्रवर्ग्य इति । प्रवर्ग्यो वायुः । आदित्यो वा चेष्टारूपः । कालश्चेष्टेति यागे प्रवर्ग्यो द्रष्टव्यः । स्वाहाकारे । यन्मुखं तदाहवनीय इति । मुख्यतो मुखे जुहोतीति । आहवनीयोग्निः कुण्डश्च । या व्याहृतिराहुतिरिति । तिस्रो व्याहृतयो नोक्ताः आत्मयजमानस्य आधिभौतिकत्वात् । व्याहृतिर्मूर्त्तस्याः सत्ता मुखे । 'अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविश'दिति श्रुतेः । आहुतिराहवनीयमुखे । यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीति । अस्य आत्मयजमानस्य यद्विज्ञानं व्याहृत्याहुतिविषयकम् । विशिष्टं वैदिकं ज्ञानम् । तज्जुहोति । मुखयोर्ददातीत्यर्थः । यत्सायं प्रातरत्ति तत् समिधमिति ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥ (३-४-२.)

उक्तन्यायेन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेपि स्वरूपोपकारित्वमस्ति न वेति चिन्त्यते । तत्र नेति पूर्वः पक्षः । गुरूपसत्तितदुपदेशैरेव तत्सम्भवात् । 'आचार्यवान् पुरुषो वेदे'ति श्रुतेः । अत्र सिद्धान्तमाह सर्वापेक्षेति । सर्वेषां

भाष्यप्रकाशः ।

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति उक्तन्यायेनेत्यादि । पूर्वाधिकरणे पुरुषोत्तम एव पुरुषार्थः, तत्प्राप्तिश्च केवलाज्ज्ञानादेवेति प्रतिज्ञाय शब्दाद्धेतोस्तत् साधयित्वा शब्दस्य तत्साधकत्वं व्युत्पादितम् । अत उक्तेन न्यायेन शब्देन ज्ञानं प्रति कर्मणः फलोपकारित्वाभावेपि कर्मणां सार्थक्याय स्वरूपोपकारित्वं यदुक्तम्, तद्युक्तत्वादस्ति, उतायुक्तत्वान्नास्तीत्येतदस्मिन्नधिकरणे विचार्यत इत्यर्थः । सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति सर्वेषामित्यादि ।

रश्मिः ।

अग्निविरहतापाविन्धे समिति सम्यक् । पचाद्यच् । 'यदेव असृजत तत्तदत्तुमध्रियते'ति बृहदारण्यकादात्मात्ति । यजमानोप्यत्ति । सुषुप्तावानन्दमपि । 'आनन्दभुक्' इति नृसिंहतापिन्याः । नन्वौषधिरग्निविरहतापाविन्धे न त्वन्नमिति चेत्, न । 'औषधवदशनमाचरे'दित्यारुणिश्रुतेः । पाच्याद्यशनमाचरेदित्यर्थः । यथा 'अत्यम्बुपानात् न विपच्यतेन्नं निरम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्निविवर्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरी'ति । पाच्याम्बुपानम् । यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायञ्च तानि सवनानीति । सोमलताकण्डनकालाः प्रातर्मध्यन्दिनसायंरूपाणि सवनानि सर्वात्मभावे पुञ् अभिषवे स्वा. उभय, असुन्वन्ति सोमं भगवन्मन इति सवनानि । बन्धादित्वात् ल्युः । ल्युट् वा । ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासाविति । विरहकालरूपौ त्वत्र । ये अर्धमासाश्च मासाश्च ते चातुर्मास्यानीति । षट्कचतुष्टयत्रिकचतुष्टयसाम्यात् । य ऋतवस्ते पशुबन्धा इति । मन्युं पशुं हृदये यूपे ऋतुभिः षड्भिः प्रतिबन्धकृतं कुर्यादिति ऋतवो मन्युं बध्नन्तीति पशुबन्धाः । मन्युपदात् नित्यलीलायां सर्वात्मभावेपि । मन ज्ञाने दि. आ. अ. मनिजनिद् सिव्योरिति युः । 'मन्युर्दैन्ये क्रतौ क्रोधे क्रुधी'ति हैमकोशः । ये संवत्सराश्च परिवत्सराश्च तेऽहर्गणा इति । देवदेवत्वाद्भगवतः । देवदिनं संवत्सरः । सर्ववेदसं वा एतत्सत्रमिति । सर्वस्वदाननामकं सत्रम् । सर्ववेदसशब्दः काठकभाष्ये सर्वस्वदाने व्याख्यातः । सत्रं बहुकर्तृकयागः । यन्मरणं तदवभृथ इति । अवभृथस्नानं मन्त्रात्मकम् । 'विभुरसी'त्यादि महानारायणे मन्त्रः अत्यन्तत्वेन मन्त्रत्वात् । सन्यासमन्त्रोयम् । विस्मरणजनकत्वादन्त्ये अत्यन्तविस्मरणरूपत्वं मन्त्रस्य । 'मृत्युरत्यन्तविस्मृति'रितिवाक्यादत्यन्तविस्मृतेर्मृत्युत्वात् । 'एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्र'मिति । जरा मरणं मरः तयोः साधु जरामर्यम् । तत्र साधुरिति यत् । सत्रं व्याख्यातम् । इति दमः शमयितेत्यादि श्रुत्यर्थः । यदन्यस्येति । यत् ज्ञानं अन्यस्य जरामर्यस्य । अत्रेदं ज्ञानं सर्वात्मभावरूपं जरामर्यात्मकयागविषयकम् । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । कृष्णोपि यज्ञधर्मकः यज्ञः, 'धर्मो यस्यां मदात्मक' इति वाक्यात् । स्वकार्येति । सर्वात्मभावकार्यं पुरुषोत्तमप्राप्तिः तस्य साधने । भाष्ये सर्ववेदससत्रे जरामर्याग्निहोत्रसत्रत्वोक्तिः सर्ववेदससत्रपदं विहाय जरामर्याग्निहोत्रपदमुपात्तम् । इत्यादीति । आदिना दमः शमयितेत्यादि । एवं स्फुटम् ॥ २४ ॥

इति प्रथमं पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ॥ २५ ॥ उक्तन्यायेनेति । सूत्रे सर्वशब्दो

कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तावस्त्यपेक्षा। अत्र प्रमाणमाह यज्ञादिश्रुतेरिति। यज्ञादिनिरूपिका श्रुतिरेव प्रमाणं यत इत्यर्थः।

इदमत्राकूतम्। पुरुषोत्तम एव स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपः, तत्प्राप्तिरेव फलम्। तत्र प्रेमभक्तिजं तज्ज्ञानमेव साधनमिति 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यादिना 'एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ती'त्यादिश्रुतिसहस्रैश्च प्रतिपाद्यते। 'अथेतरे दुःखमेवोपयन्ती'ति श्रुत्या ज्ञानरहितानां दुःखमात्रप्राप्तिरुच्यते। एवं सति स्वतोऽपुरुषार्थरूपं यज्ञादिकं सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिर्यन्निरूपयति, तत्सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वेनैवेति मन्तव्यम्। तच्च निष्कामतयैव कृतं तथा। अत एव वाजसनेयिशाखायां 'यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'त्युपक्रम्य पठ्यते 'तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इति तु कामयमानोऽथाऽकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्तकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येती'त्यादि। अत्र 'अथाकामयमानः' कर्ता निरूप्यत इति शेषः। यः पुमान् कर्मकृतावकामस्ततो निष्कामः सन्नात्मकामो निरुपधिस्नेहवान् प्रभौ, ततो भगवत्प्राप्त्या आप्तकामो भवतीत्यर्थः। अत्र

भाष्यप्रकाशः।

दि। तथा च मार्गत्रयापेक्षाकथनात्तत्तन्मार्गोक्तानां कर्मणामपेक्षास्तीत्यर्थो बोधितः। यज्ञादिपदे आदिशब्देन शमदमादीनां कर्मणां भगवद्धर्मरूपाणां शरणगमनादिकर्मणां च सङ्ग्रहः। यज्ञादिकर्मणां विद्यास्वरूपोपकारकत्वे कथं यज्ञादिश्रुतेः प्रमाणत्वमित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति इदमत्रेत्यादि। एवं सतीति। अनेन प्रकारेण ज्ञानशून्यकर्मणां दुःखप्रापकत्वे सति। मन्तव्यमिति निरूपणान्यथानुपपत्त्या मन्तव्यम्। तथेति। पुरुषोत्तमज्ञानसाधकम्। 'अथा-

रश्मिः।

मार्गांशेऽसङ्कुचितवृत्तिरित्याशयेनाहुः कर्मज्ञानभक्तीनामिति। 'मार्गास्त्रयो मया प्रोक्ता' इति वाक्यात्। ननु ज्ञानकाण्डं कर्मकाण्डमिति काण्डद्वयात् कर्मज्ञानयोः पुरुषोत्तमज्ञानोत्पत्तावस्त्यपेक्षेति युक्तम्, भक्तिनिवेशः कुत इत्यत आहुः इदमत्रेति। तत्र प्रेमेति। ज्ञानकाण्डकर्मकाण्डयोरभिधेये ज्ञानकर्मणी भवतः। 'सर्वेषामेव शब्दानां व्यञ्जकत्वमपीष्यत' इति शब्दानामपि व्यञ्जकत्वात् तात्पर्यार्थाकाङ्क्षायां भक्तिरस्तु। 'अग्नये जुष्टं निर्वपामी'ति प्रथमाष्टकात्। 'भगवान् ब्रह्म कार्त्स्न्येने'तिवाक्याच्च। एवं च 'भक्त्या मामभी'तिवाक्योपष्टब्धं प्रेम भक्तिजमित्यर्थः। अन्यथेति। सर्वथा पुरुषार्थसाधनत्वकल्पनं समाधेयस्वतोऽपुरुषार्थरूपयज्ञादिनिरूपणस्यानुपपद्यमानस्योपपत्तये। इदमर्थापत्तिलक्षणम्। अन्यथानुपपत्तिलक्षणं तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानः प्रमाणसिद्धयोरर्थयोः परस्परप्रतिघातः। प्रस्थानरत्नाकरे प्रमाणपरिच्छेदसमाप्तौ सम्यग् द्रष्टव्यो विचारः। अथेत्यादीति। कर्मकृताविति। काम्यानां कर्मणां कृतौ। निष्काम इति। सन्न्यासी। 'काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदु'रिति गीता। आत्मकाम इति। आत्मनि कामो यस्य पुंसः। कामोत्र इच्छा 'अलमन्यविचारेण प्रेमेच्छेति स्थितं मत'मिति विश्वेश्वरमतेनाहुः निरुपधिस्नेहवानिति। एवं मर्यादामार्गे निरूप्य कर्मभिर्ज्ञानं निष्कामसकामयोश्च निरूपयन्ति स्म अत्र

'यथाकारी'त्यादिना कर्मकर्तुरेवोपक्रमात् 'अथाकाममयमान' इत्यनेनापि तथाभूतः स एवोच्यते । एवं सति सत्कर्मणि प्रवृत्त्यर्थं विविधफलानि स्वयमेवोक्त्वा जनान् भ्रामितवानिति स्वोक्तकरणात् चिरेण दयया निष्कामं करोति, सकामस्तथापि क्रियमाणेन वैदिककर्मणाऽनेकजन्मभिः संस्कारविशेषप्रचयेनापि तथा । 'कषाये पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च ज्ञानोत्पत्तौ कर्मापेक्षास्तीति । चकारेण पुष्टावङ्गीकृतस्य सर्वानपेक्षेति सा समुचीयते । अत एव, 'नायमात्मे'-त्यादिश्रुतिर्न विरुध्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

कामयमान' इति श्रुतिभागं व्याकुर्वन्ति अथेत्यादि । तथाभूतः स इति । 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलं तथे' ति गीतावाक्यादकामः कर्मकर्ता, निष्कामः फले । एवं द्विविधकर्तृनिरूपणेन यत् सिध्यति तदाहुः एवं सति सदित्यादि । उक्तमर्थं स्मृत्योपष्टम्भन्ति कषाय इत्यादि । एवं मर्यादामार्गे कर्मापेक्षैव यद्यपि भगवत्साक्षात्कारे व्युत्पादिता, तथापि हेतुबोधके यज्ञादिश्रुतिपदे आदिशब्देन तैत्तिरीयाद्युक्तानामानन्दमयाद्युपासनानामन्यत्रोक्तानां शमादीनां ज्ञानोपकारिणाम्, तथा भक्त्युपयोगिनां गोपालतापनीयाद्युक्तानां शरणगमनध्यान-रसनभजनादीनां च सङ्ग्रहात्तदपेक्षापि बोध्या । साप्यग्रिमसूत्रेषु व्युत्पादयिष्यते । चकारार्थमाहुः चकारेणेत्यादि । सेति । अत्रानुक्तापि । सौत्रस्य चकारस्यार्थे श्रौतार्थापत्त्योपष्टम्भन्ति अत एवेत्यादि । अत एवेति । मार्गभेदादेव । तथा च साधनदशायामेव कर्मापेक्षा, न तु सिद्धद-शायामिति भावः ।

अत्रेदं बोध्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानं हि मार्गभेदेन सामान्यतश्चतुर्विधं वा । तत्र कर्ममार्गे

रश्मिः ।

यथेति । अकाम इति 'अकामयमान' इत्यनेनाकामः 'यथाकारी'त्यादिना कर्मकर्ता । भाष्य-स्थेनापिना पूर्वोक्तनिःकामः केति चेत् फले । अपिः पदार्थसम्भावनायाम् । स्वयमिति वेदः भ्रामित-वानिति । अविहितकरणात् लौकिकात् वैदिके भ्रामितवान् । चिरेणेत्यादि । 'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्यात्तथा । निष्कामः सन्न्यासीत्युक्तं 'आश्रमाणां तुरीयोस्मी'ति । अतो मुक्तः । तथेति निष्कामं करोति । कषाय इति कामक्रोधादौ पक्वे शास्त्ररीत्या परिणते । एवमिति सर्वशब्देन मार्गत्रये प्रमेये सति यज्ञादिपदेन भक्तिज्ञानसङ्ग्रहवत् । गोपालेति । आदिना श्रीभागवतमुपष्टम्भकम् । अन्यदप्युपयुक्तम् । शरणेति 'मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजे'दिति शरणगमनम् । मुमुक्षुत्वस्य साधनचतुष्टयप्रवेशात् । शरणगमनस्य मुमुक्षत्वज्ञापकत्वात् । ध्यानं श्रीभागवतेपि साधनस्कन्धीयत्वात् उपात्तम् । रसनभजनयोः स्वरूपं गोपालतापनीय एवोक्तम् । हेतुबोधकं सूत्रे यज्ञादिश्रुतिपदम् । पञ्चम्यन्तत्वात् । तत्र यज्ञादीत्यत्रादि-पदेन षष्ठ्यन्तोक्तानां सङ्ग्रहात् । चकारेति । एवं मर्यादाभक्तिं कर्ममिश्रज्ञानं निष्कामसकामयोश्च निरूप्य पुष्टिभक्तिर्निरूप्येत्याशयेन चकारार्थम् । श्रौतार्थापत्त्येति लक्षणमुक्तम् । पुष्टिकल्पनं समाधेयनायमात्मेतिश्रुतार्थस्यानुपपद्यमानस्योपपत्तय इति लक्षणसमन्वयोत्र । दृष्टार्थापत्तिस्तु, जीवन् देवदत्तो गृहे नास्तीत्यत्र जीवनसंसृष्टगृहाभावस्यानुपपद्यमानस्योपपत्तये बहिर्भावकल्पना । मार्गेति । 'भक्तिमार्गस्य कथनात् पुष्टिरस्तीति निश्चय' इति पुष्टिमार्गभेदात् । पुरुषोत्तमज्ञानमिति । ननु

ननु ज्ञानद्वारा कर्मादीनामेव फलसाधकत्वमस्त्विति शङ्कानिरासाय दृष्टान्तमाह अश्ववदिति । यथा स्वेष्टफलसाधकदेशव्यवधानात्मकदेशातिक्रमेऽश्वस्य साधनत्वम्, न तु तत्तत्फलसिद्धावपि, तथाधिभौतिकाध्यात्मिकाधिदैविकप्रतिबन्धनिवृत्तावेव तेषां साधनत्वम्, न तु भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । इदं च मुमुक्षुभक्तविषयकमिति ज्ञेयम् । आत्यन्तिकभक्तिमतां भक्तीतरानपेक्षणात् ॥ २५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

यदाविर्भवति, तत् सत्त्वगुणमाधारीकृत्य तत्रान्तर्यामिन्यायेन प्रविश्य सत्त्वं स्वान्तर्भूतं कृत्वा तेन तेन रूपेणाविर्भवतीति नाभिदक्षादियज्ञेषु तत्तद्रूपेणाविर्भावादवगम्यते । ज्ञानमार्गे त्वक्षररूपेणैवाविर्भवतीति, 'ये त्वक्षरमनिर्देश्य'मिति गीतावाक्यसन्दर्भादवगम्यते । ज्ञानभक्तिसाहित्ये तु यद् बलिष्ठं तदनुसारेणाविर्भवति । एवं केवलेपि विहितभक्तिमार्गेपि तत्तदुपासनावाक्यैस्तत्क्रतुन्यायादवसीयते । अविहितभक्तिमार्गे तु वरणानुसारेणाविर्भवतीति वरणश्रुत्यादिभिरवसीयते । तत्र विहितमार्गत्रयसम्बन्धित्वान्मर्यादामार्गीयसाक्षात्कारे साधनापेक्षा । पुष्टिमार्गे तु वरणमात्रैकसाध्यत्वान्न तदपेक्षेत्युभयमप्युपपन्नमिति ।

ननु सर्वापेक्षापदे कर्मज्ञानभक्तीनां पुरुषोत्तमज्ञानेऽपेक्षां व्याख्याय यज्ञादिश्रुतेरित्यस्यार्थव्युत्पादने द्विविधं कर्मकर्तारं व्याख्याय निष्कामकर्तुः कर्मापेक्षामात्रं व्युत्पादितम् । ततश्च ज्ञाने कर्मापेक्षा सिद्धा, न तु ज्ञानभक्त्यपेक्षेति तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायामाहुः इदं चेत्यादि । इदमिति । कर्मापेक्षणम् । भक्तीतरानपेक्षणादिति । अतीतपादे, 'सैव हि सत्यादय' इत्यत्र निर्णीतत्वेन तथात्वात् । तथा चैकादशस्कन्धे 'योगास्त्रयो मया प्रोक्ता' इत्यत्र कर्मज्ञानभक्तीरुक्त्वा, । 'निर्विण्णानां ज्ञानयोगः कर्मयोगस्तु कामिनाम् । न निर्विण्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिद' इति कथनेन तस्य तस्य तत एव सिद्धिरिति मुमुक्षुभक्तस्य सोपाधिकस्नेहवत्त्वात्तस्य कर्मापेक्षणं युक्तम् । अत्र वाक्यसन्दर्भे योगशब्देन पुरुषार्थप्राप्त्युपाय उच्यते । ज्ञानशब्देन, 'सर्वभूतेषु येनैकम्' 'कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञान'मित्यादिवाक्योक्तं ब्रह्मैव सर्वम्, 'वासुदेवः सर्व'मित्यत्र पर्यवसितं सात्त्विकं ज्ञानमुच्यते । कर्मशब्देन च पूर्वकाण्डाद्युक्तमग्निहोत्रादिलक्षणं विहितं कर्मोच्यते । भक्तिशब्देन च तापनीयगीताश्रीभागवताद्युक्तो भगवद्विषयकः स्नेह उच्यते । अत एव त्रयः स्वस्वप्रकरणोक्तसाधनसहिता मार्गशब्देन व्यवह्रियन्त इति सोपाधिभक्तस्य तदपेक्षणं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादस्ति ज्ञानस्वरूपे सर्वापेक्षेति सिद्धम् ॥ २५ ॥

रश्मिः ।

चित्तशुद्धिद्वारा पुरुषोत्तमज्ञाने यज्ञस्य कारणत्वं वक्तव्यम्, तथा च सर्वोत्तममार्गस्य कुतः शङ्काया मुक्तिरिति चेत् न । भक्त्यजनकत्वात् । तत्कथनस्येति ज्ञानभक्तिकथनस्य । भाष्ये । आत्यन्तिकेति 'सैवात्यन्तिकी या स्वतो रसभावं प्राप्ता सैव नान्यत्फलमङ्गीकारयति । अत्यन्तप्रेमोत्पत्तावेवं भवती'ति तृतीयस्यैकोनत्रिंशाध्याये 'सालोक्ये'ति श्लोकव्याख्याने । तथा चेति मुमुक्षुभक्तेतरभक्तसत्त्वे च । तस्य तस्येति । ज्ञानाधिकारिणः कर्माधिकारिणः भक्त्यधिकारिणश्च । तत एवेति ज्ञानात् कर्मणो भक्तेश्च साधनात् तथेति सर्वापेक्षेत्यर्थः । ज्ञानेति क्षराक्षरपुरुषोत्तमज्ञाने ॥ २५ ॥

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात्॥२६॥

ननु 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त' इत्यादिना शमादेरेव ज्ञानसाधनत्वमुच्यते, न तु यज्ञादेरिति चेत्, तत्राह शमदमाद्युपेतो भक्तिमार्गेऽपि स्यादेव यद्यपि, तथापि तदङ्गतया 'आत्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति ज्ञानमार्गीयज्ञानाङ्गतयैव शमादिविधेर्हेतोर्ज्ञानमार्गे तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् तथा विधिरित्यर्थः। भक्तिमार्गे स्वत एव शमादीनां सम्भवेऽप्यावश्यकत्वं न तेषामिति भावः ॥ २६ ॥

भाष्यप्रकाशः।

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥ सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतिलिङ्गाद्यभावेन विद्यास्तुत्यर्थं, यज्ञाद्यनुवादस्य शक्यवचनत्वात्। विद्यार्थिनः 'शान्तो दान्त' इति श्रुत्वा शमादीनां साधनानां विशेषतो विधानात्, भक्तिमार्गेपि, 'ॐकारेणान्तरितं कृत्वा यो जपति गोविन्दस्य पञ्चपदं मनुं तस्यैवासौ दर्शयेदात्मरूप'मित्यादिश्रुतीनां तापिनीयेषु दर्शनाच्च तत्करणमेव युक्तम्, न तु यज्ञादिकरणमिति पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्याशङ्क्य तत्परिहारमाहेत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति शमदमेत्यादि। तथा विधिरिति। साधनत्वेन विधानम्। तथा चानया श्रुत्या ज्ञानमार्गीयस्य साधनान्तरमधिकं विधीयते इति तेषामवश्यानुष्ठेयत्वम्। तत्र च न यज्ञादिकं निषिध्यत इति तेषामप्यनुष्ठेयत्वम्। यद्यपि तत्र लिङाद्यभावः, तथापि 'विविदिषन्ती'ति फलसंयोगस्यापूर्वत्वात्तत्र रात्रिसत्रवत् दिष्टाग्निहोत्रस्थे, 'उपरि हि देवेभ्यो धारयन्ती'ति वाक्ये समिद्धारणस्येव विधिः कल्पयितुं शक्यत इति तेषामपि हेतुत्वमदण्डवारितमिति न पूर्वोक्तहेतोर्बाधितत्वमित्यर्थः। एतेन भक्तिमार्गव्यवस्थाप्यर्थात् सिद्धेत्याहुः भक्तीत्यादि। 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्ये-

रश्मिः।

शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २६ ॥ लिङ्गादीति। (यद्यपि वेदानुवचनेनेत्यादितृतीयाश्रुतिर्वर्तते, तथापि स्तुतावप्यविरुद्धेति लिङ्गादीत्युक्तम्। आदिना वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याः। लिङ्गादिकं विविदिषावेदानुवचनादीनां कार्यकारणभावे बोध्यम्।) आदिना लेट्ट लोट्ट तव्यादिः। तत्प्रतिपाद्यविध्यभावे 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्यु'रिति सूत्रविषयत्वात् यत्र कुत्रत्यविद्यास्तुत्यर्थमित्यादिः। पञ्चपदमिति कृष्णायेत्येकं पदम्, गोविन्दायेति द्वितीयम्, गोपीजनेति तृतीयम्, वल्लभायेति तुरीयम्, स्वाहेति पञ्चममिति श्रुत्युक्तम्। ॐकारेणान्तरितम्, ॐ कृष्णाय ॐ गोविन्दाय ॐ गोपीजन ॐ वल्लभाय ॐ स्वाहेत्येवं कृत्वा। मनुं अवताररूपम्। तापिनीयं च तापिनीयं च तापिनीयं च तापिनीयानि तेषु। रामतापिनीयं नृसिंहतापिनीयं च। तत्करणं शमदमादिकरणं पूर्वोक्तहेतोरिति ज्ञानोत्पत्तिः सर्वापेक्षावती, यज्ञादिश्रुतेरित्यस्य बाधितत्वं पक्षेऽभावः। तत्परिहारमिति शमदमादेः परम्परया कारणत्वव्यवस्थापनात् यज्ञादिश्रुतेः पक्षे सद्भावस्थापनात् परिहारम्। अनयेति तस्मादेवंविदित्यनया। साधनान्तरं शमदमादिरूपम्। तत्र चेति 'तस्मादेवंवि'दिति श्रुतौ। फलेति। फलं ज्ञानेच्छा। विधिरिति। उपयन्तीत्यत्र लेडाश्रयणात् धारयन्तीत्यत्र च तथा। तेषामपीति वेदानुवचनादीनामपि। दण्डः श्रुतिविरोधः तेन वारितं दण्डवारितं न भवतीत्यर्थः। पूर्वोक्तेति। यज्ञादिश्रुतेरित्यस्य

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥

ननु सत्त्वशोधकत्वेन यज्ञशमदमादेर्विधानमिति मतं नोपपद्यते। 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि'रिति श्रुतेस्तद्विरुद्धा सर्वान्नभक्षणानुमतिरपि यतः श्रूयते छन्दोगानाम्। 'न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति'। तथा वाजसनेयिनां, 'न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवती'त्यादि। तस्मात् सत्त्वशुद्ध्यर्थं यज्ञादेर्न विधानमिति प्राप्ते विषयव्यवस्थामाह। आहारदौर्लभ्येन प्राणात्यय उपस्थिते प्राणधारणस्य ज्ञानाऽन्तरङ्गतमसाधनत्वेनाहारस्य देहपोषकत्वेन ततो बहिरङ्गत्वात् तदनुमतिः क्रियत इत्यर्थः। अत्र प्रमाणमाह तद्दर्शनादिति। 'चाक्रायणः किलर्षिरापन्नत इभ्येन सामिखादितान् कुल्माषांश्चखादे'त्यादिश्रुतिदर्शनादित्यर्थः॥

भाष्यप्रकाशः।

नैवामुष्मिन् मनःकल्पन'मिति भक्तिलक्षणात्तादृश्यां सत्यां तन्मार्गे स्वत एव शमदमादीनां सम्भवान्न तेषामावश्यकतया विशेषतो विधानम्। अत एव तत्र 'एतदेव च नैष्कर्म्य'मिति सन्न्यासरूपत्वं श्रावितम्। तथा च ज्ञानेऽन्तरङ्गाणां शमादीनां बहिरङ्गाणां यज्ञादीनां चास्त्यपेक्षा। भक्तौ तु तेषामर्थात् सिद्धिरिति भेद इत्यर्थः॥ २६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति नन्वित्यादि। तथा च यथा प्राणसंवादस्थश्रुतिभ्यामाहारशोधकश्रुत्युक्तमपोद्यते, तथा ताभ्यां शमयज्ञाद्यपवादोपि वक्तुं शक्यते। तस्मात् सत्त्वशुद्ध्यर्थं यज्ञशमदमादेर्न विधानम्, किन्त्वेतानि वाक्यानि विद्यास्तावकान्येवेति प्राप्ते, तानि न स्तावकानि, अपि तु विशेषविधानार्थान्येवेति हृदिकृत्य, अन्नभक्षणवाक्यव्यवस्थामाहेत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति आहारेत्यादि। क्रियते इति। प्राणधारणार्थं क्रियते। तथा च सर्वान्नानुमतेर्ज्ञानान्तरङ्गसाधनार्थं

रश्मिः।

हेतोः। तत्रेति भक्तिमार्गे। सन्न्यासेति। 'काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदु'रिति गीतावाक्यात्। अन्तरिति लिङ्गदेहधर्मत्वात्तथा। बहिरिति यज्ञादीनां क्रियात्वेन देहधर्मत्वात्तथा। तेषामिति। शमदमादीनाम् ॥ २६ ॥

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २७ ॥ परीति व्यासः परिहरति नन्वित्यादीति। छन्दोगानामिति। एवंविदीति ज्ञानिनि प्राणविदि। अनन्नमिति। अप्रशस्तम्। प्राणोपासकस्य यज्जन्तुमात्रस्य जग्धं भक्ष्यं तत्सर्वमनन्नं भवति, इह अदनीयमेव भवतीत्यर्थ इति ब्रह्मामृतवर्षणीकारः। विशेषेति। बहिरङ्गसाधनानुमतिरूपविशेषविधानार्थानि। तथान्तरङ्गशमदमादिविधानार्थानि। आहारेत्यादीति। ज्ञानान्तरिति। अन्तरङ्गतमसाधनत्वं मर्यादाभक्तेः भ्रमरगीतसुबोधिन्यामुक्तम्। तत इति प्राणधारणात्। चाक्रायण इति मटचीहतेषु कुरुष्वित्येतस्मिन् ब्राह्मणे चाक्रायणो नामतः किल ऋषिः कुरुदेशे दुर्भिक्षे जाते क्षुत्पीडितो देशान्तरमागतः कदाचिद्धस्तिपालकदेशं निविष्टः, तेन हस्तिपालकेन इभ्यपदवाच्येन सामि अर्धं भक्षितान् कुत्सितान्

यद्यपि ज्ञानसाधनत्वेन सत्त्वशुद्धेरपेक्षितत्वात् जाते ज्ञाने तत्साधनापेक्षणात् 'एवंविदी'ति वचनात् तादृशे सार्वदिक्यपि तदनुमतिर्नानुचिता । 'अपि स्मर्यते' इत्यनेनाविदुषोऽप्यनुमतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च । तथाप्याचार्येणावस्थाविशेषविषयकत्वमुक्तं यत्, तेन ज्ञानिनोऽप्यनापदि विहितत्यागोऽविहितकरणं च चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायकमिति श्रुत्यभिमतमिति ज्ञाप्यते । अत एव श्रीभागवते द्वितीयस्कन्धे "विशुद्धं केवलं ज्ञानं प्रत्यक्सम्यगवस्थितम् । सत्यं पूर्णमनाद्यन्तं निर्गुणं नित्यमद्वयम् । ऋषे विदन्ति मुनयः प्रशान्तात्मेन्द्रियाशयाः । यदा तदेवासत्तर्कैस्तिरोभूयेत विप्लुत'मिति ब्रह्मणोक्तम् । 'ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा। बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति' इति मार्कण्डेयेनाप्युक्तम् । एषा ज्ञानमार्गीयज्ञानवतो व्यवस्थेति ज्ञेयम् । भक्तिमार्गीयस्यैवमापदसम्भवात् । 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यह'मिति भगवद्वाक्यात् । 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतान्तरन्ति ते' इत्यत्रैवकारेण पुरुषोत्तमज्ञानवत एव मायातरणोक्तेरक्षरमात्रज्ञानवतां तथात्वमुचितम् ॥ २७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

व्यवस्थितत्वेनासार्वदिकत्वान्न तया सार्वदिकानां सत्त्वशोधकसाधनानां ज्ञानमार्गे बाधः शक्यवचन इत्यर्थः । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति यद्यपीत्यादि तथापीत्यादि च । ननु भवत्वेवं ज्ञानमार्गे, तथापि भक्तिमार्गे शमदमादीनां सत्त्वशोधकानां स्वभावतः प्राप्तत्वेन तदर्थकनिर्बन्धाभावात्तस्यापदुपस्थितौ पूर्वोक्तानुमतेरपि तत्र वक्तुमशक्यत्वात्तस्य का गतिरित्यत आहुः भक्तिमार्गीयस्यैवमिति । ननु यद्येवम्, तदा ज्ञानमार्गीयस्य कथमापत्तिरित्यत आहुः मामेवेत्यादि । तथा च मायातरणाभावादापत्तिमत्त्वमित्यर्थः ॥ २७ ॥

रश्मिः ।

माषान् भक्षितवान् । तेनोदपानं गृहाणेत्युक्ते सति, उच्छिष्टं न पीतं स्यादिति प्रतिषिध्य स्थिते चाक्रायणे, किमेते माषा उच्छिष्टा नेति हस्तिपकेनोक्ते सति, नेत्यत्र हेतुमाह चाक्रायणः । कुल्माषभक्षणं चेदहं न कुर्याम्, तर्हि मे जीवनं न स्यात्, उदपानं तु तटाकादिषु स्वेच्छातो भविष्यतीति । एवमिभ्योच्छिष्टान् माषान् खादित्वा शिष्टान् जायायै ददौ, तया च भर्तुः स्वभावज्ञया निहितानुत्तरादनेपि भक्षितवानिति श्रुतम् । ज्ञानान्तरङ्गेति । न च बहिरङ्गत्वमुक्तमिति कुतोऽन्तरङ्गत्वमिति वाच्यम् । अन्तरङ्गतमाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गमित्यदोषात् । अत्रान्तरङ्गतमादीनां क्षराक्षरपुरुषोत्तमज्ञानैर्विवेको ज्ञेयः । भाष्ये चित्तमालिन्येति । 'यथा यथात्मा परिमृज्यत' इति वाक्यमनुसन्धेयम् । ऋष इति हे नारद । प्रयच्छतीति । चित्तमालिन्यजननेन ज्ञानतिरोधायको मोह इति । तमोरूपमायाकार्यत्वात् । प्रकृतेति । तदर्थकेति । भक्त्यर्थकशमादिनिर्बन्धाभावात् । तस्य आपदुपस्थिताविति च्छेदः । तत्रेति । भक्तिमार्गे । तस्येति । भक्तिमार्गीयस्य । आपत्तिमत्त्वमिति । भाष्यीयस्य तथात्वमिति पदस्य विवरणमिदम् ॥ २७ ॥

अबाधाच्च ॥ २८ ॥

आपदि तथान्नभक्षणेन चित्ताशुद्ध्यसम्भवेन तज्जनितप्रतिबन्धाभावाच्च न दोष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥

आपद्यविदुषोपि दुष्टान्नभक्षणे पापाभावो यत्र स्मर्यते, तत्र विदुषि श्रुत्यनुमते का शङ्केत्यर्थः। स्मृतिस्तु 'जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः। लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा' इति। अथवा। विदुषो दुष्टकर्मासम्बन्धः, 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथे'ति स्मर्यतेऽपीत्यर्थः ॥ २९ ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

यतो ज्ञानाग्निरेव सर्वकर्मदहनसमर्थ इति फलदशायां कामकारेऽपि न दोषः, अत एव साधनदशायां तदभावेन 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु'-रित्यादिरूपः शब्दः कामकारनिवर्तकः श्रूयत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ (३-४-३.)

एवं ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वे सिद्धे जातज्ञानस्याश्रमकर्म कर्तव्यं न वेति चिन्त्यते। तत्र फलस्य जातत्वात् कृतस्यापि नाश्यत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः। तत्र सिद्धान्तमाह।

यथा ज्ञानिनामप्यनापदि शिष्टानामेवान्नं भक्षणीयम्, विहितत्वात्, तथा

भाष्यप्रकाशः।

अबाधाच्च ॥ २८ ॥ अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥

एतत्सूत्रत्रयंभाष्यमतिरोहितार्थम्।

अन्ये तु, 'सर्वान्नानुमति'रित्यादिसूत्रचतुष्टयात्मकमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य, किमत्र विद्यावतः सर्वान्नभक्षणं विधीयते, उत विद्यास्तुत्यर्थं कीर्त्यत इति संशये, न द्वयमपि, किन्तु प्राणरक्षार्थमनुज्ञामात्रम्। अतोऽर्थवाद एवेति सिद्धान्तयन्ति। तदप्यविरुद्धम् ॥ ३० ॥

इति द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३१ ॥ अधिकरणप्रयोजनं पूर्वपक्षादिकं चाहुः एवं ज्ञानस्येत्यादि। सूत्रव्याख्यानं तु स्फुटम् ॥ ३१ ॥

रश्मिः।

अबाधाच्च ॥ २८ ॥ अपि स्मर्यते ॥ २९ ॥ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३० ॥ तद्भावेनेति ज्ञानाग्न्यभावेन। अतिर इति। एवमतिरोहितार्थमित्यर्थः ॥ ३० ॥

इति द्वितीयं सर्वापेक्षेत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥३१॥ एवं ज्ञानस्येत्यादीति। 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणी'त्युक्तदिशा। 'अविद्यायामन्तरे वर्तमाना' इति मुण्डके कर्माविद्येत्यन्ये व्याकुर्वन्ति स्म। कृतस्येति कर्मणः। विहितत्वेति 'ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजे'दित्यनया एकादशे

आश्रमकर्मापि कर्तव्यमेव, नित्यं विहितत्वादित्यर्थः। यथाऽनापद्यशिष्टान्नभक्षणं दोषाय, निषिद्धत्वात्, एतच्चोपपादितं 'सर्वान्नानुमति'रित्यत्र, तथा नित्यत्यागोऽपि प्रत्यवायजनक इति तत् कर्तव्यमेवेति भावः॥ ३१॥

यच्चोक्तं कृतस्यापि नाश्यत्वेनाप्रयोजकत्वान्न कर्तव्यमिति तत्राह।

सहकारित्वेन च॥ ३२॥

शमदमादीनामन्तरङ्गसाधनानां सहकारीण्याश्रमकर्माणीत्येतद्रहितैः शमादिभिरपि ज्ञानं न स्थिरीकर्तुं शक्यमिति तानि कर्तव्यान्येवेत्यर्थः। संसारवासनाजनकत्वस्वभावो यः कर्मणां स ज्ञानेन नाश्यत इति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिः काचिदिति भावः॥ ३२॥

एवं ज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यसाधनमुक्त्वा भक्तिमार्गीयसाधनानां भगवच्छ्रवणादीनामित आधिक्यमावश्यकतां चाह।

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्॥ ३३॥

भगवच्छ्रवणकीर्तनादयः साधनान्तरवद्विहितत्वेन कर्तव्या एव यद्यपि, तथापि सर्वथापि अन्येषां युगपदुपस्थितौ तदनुरोधमकृत्वापि त एव भगवद्धर्मा

भाष्यप्रकाशः।

सहकारित्वेन च॥ ३२॥ ननु गीतास्मृतौ ज्ञानस्य सर्वकर्मनाशकत्वमुक्तम्, जातज्ञानस्य च ज्ञानं वर्तत इति तेन कर्मनाशे कथं तेषां सहकारित्वं युज्यत इत्याशङ्कायामाहुः संसारेत्यादि। तथा च स्मृतावेधोऽग्निदृष्टान्तस्योक्तत्वात् यथाग्निरेधांसि दहँस्तेषां धूमादिजनकं स्वभावं नाशयति, स्वस्थितिपर्यन्तमङ्गाररूपेण स्थापयति च तत्स्वरूपम्, तद्वदत्रापि स्वान्तर्गतमेव कर्मस्वरूपं कृत्वा स्थापयतीति न सहकारित्वेऽनुपपत्तिरित्यर्थः॥ ३२॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्॥ ३३॥ पूर्वं सर्वापेक्षासूत्रे सर्वपदेन कर्मज्ञानभक्तीनां सङ्गृहीतत्वात्तेषु कर्मणामङ्गाङ्गतयैव सङ्ग्रहः, मुख्यतया तु ज्ञानभक्त्योरिति पूर्वं प्रथमकक्षाविश्रान्तज्ञानमार्गीयज्ञानस्थैर्यप्रकारं दर्शयित्वा अधुना भक्तिमार्गीयाणां तं दर्शयतीत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति एवमित्यादि। आहेति। शारीरब्राह्मणस्थश्रुतिविचारेण श्रीभागवतगीतावाक्यविचारेण चाहेत्यर्थः। सूत्रं व्याकुर्वन्ति भगवदित्यादि। अन्येषामिति। आश्रमधर्माणाम्। ननु तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् पूर्वं चाश्रमधर्माणां शमादीनां चोक्तत्वात्तान् विहायात्र तच्छब्देन भगवद्धर्मा एव कथं

रश्मिः।

सप्तदशाष्टादशाध्यायीयाभ्यां च विहितत्वात्। प्रत्यवायेति। 'सप्तहात् शूद्रतां व्रजे'दिति सप्तदिनानि सन्ध्यावन्दने अकृते प्रत्यवायो यथा। एवं स्फुटमित्यर्थः॥ ३१॥

सहकारित्वेन च॥ ३२॥ तेषामिति। एधसां काष्ठानाम्। तद्वदिति ज्ञानं कर्मणां संसारवासनाजनकत्वस्वभावं नाशयित्वा ज्ञानस्थितिपर्यन्तं स्वस्य ज्ञानस्यान्तर्गतं कृत्वा॥ ३२॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्॥ ३३॥ शारीरेति। भाष्य एवाग्रे वक्तव्यानि।

एव कर्तव्या इत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात् स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तु 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहून् शब्दान् वाचो विग्लापनं हि त'दिति । 'तमेवैकं जानथात्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतु'रित्यपि । अत्रैवकारेण भगवदतिरिक्तं प्रतिषिद्धय तद्विषयकज्ञानानुकूलं प्रयत्नं श्रवणात्मकं विज्ञायेति विधाय स्मरणमपि तन्मात्रविषयकमेव 'प्रज्ञां कुर्वीते'ति वचनेन विधाय तदेकनिष्ठताहेतुभूतानामेव शब्दानामावर्तनमर्थानुसन्धानमपि कर्तव्यम्, नान्येषामिति 'नानुध्यायाद् बहू'नित्यनेनोक्तवती । अत्र 'अन्वि'त्युपसर्गेण ध्यानस्य पश्चाद्भावित्वमुच्यते । तेन योग्यतया श्रवणकीर्तने एव तत्पूर्वभाविनी प्राप्येते । स्मृतिस्तु 'शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवा-

भाष्यप्रकाशः ।

गृह्यन्त इत्याशङ्कायां हेतुव्याख्यानेन तामपि निरस्यन्ति श्रुतिलिङ्गं तु 'तमेव धीर' इत्यादि । तथा च पूर्वं सूत्रेषु शमादीनां यज्ञादीनां च शारीरब्राह्मणस्थानामेव परामृष्टत्वादत्रापि तत्रत्यमेव साधनं परामृश्यते । तत्र च पूर्वं 'तमेव धीर' इति वाक्यमेवोक्तम् । ततो वेदानुवचनवाक्यम् । ततः शान्तदान्तवाक्यम् । अतः सूत्रस्थेन तच्छब्देन श्रुतिस्थं यत्पूर्वम्, तदेव परामृश्यते । श्रुतावेषां पूर्वमुक्तत्वेपि यदेषां पश्चाद्विचारणम्, तदेकादशस्कन्धे भगवता 'ज्ञानं कर्म च भक्तिश्चे'ति पश्चादुक्तत्वात् । 'तमेवैक'मिति मुण्डकश्रुतिश्चासन्दिग्धतया सम्यङ् माहात्म्यस्फोरणाय पठ्यते । केन लिङ्गेनात्र भगवद्धर्मप्राप्तिरित्याकाङ्क्षायां इतरानुध्याननिषेधकवाक्यगतानूपसर्गस्य पश्चाद्भावित्वप्रकाशकत्वलिङ्गेन तत्पूर्वभाविनी श्रवणकीर्तने प्राप्येते । तेन तदनन्तरं तत्सारभूतशब्दार्थानुसन्धानमेव कार्यम्, न त्वन्येषां तदर्थमन्यानुवादकानामपीति बोध्यत इति न कोपि शङ्कालेशः । स्मृतिलिङ्गं वक्तुमाहुः स्मृतिस्त्वित्यादि । अत्रापि प्रथमवाक्ये फलश्रुतिलिङ्गेन तेषां करणं लभ्यते । एवं

रश्मिः ।

तामिति आशङ्काम् । पश्चादीति अस्मिन्सूत्रे । पश्चादिति ज्ञानकर्मणी पूर्वसूत्रविचारिते इति ताभ्यां पश्चात् भक्तेरुक्तत्वात् । भाष्ये 'तमेवैक'मित्यत्राभिप्रायानुक्त्या । शारीरेत्यादि पूर्वमुक्तं साधयन्ति स्म तमेवैकमिति । माहात्म्येति । 'महात्मानस्तु मां पार्थे'ति वक्ष्यमाणवाक्ये महात्म्यावच्छिन्नोक्तेरुपष्टभ्य श्रुतावपि त एव सम्बोध्या इति भावः । यद्वा । आत्मानमिति पदादतनशीलस्य माहात्म्यं क्षराक्षरज्ञानेपि तत् ज्ञानमेवेति माहात्म्यं देवत्वम् । माहात्म्यं तमेवेत्यत्रैवोक्तमित्यतोऽग्रेतनभाष्यमित्याशयेन अत्रान्वित्युपसर्गेत्यादिभाष्यार्थमाहुः केनेति लिङ्गं शब्दस्य सामर्थ्यं तेन । भगवद्धर्मेति माहात्म्यप्राप्तिः । पश्चादिति । तच्छब्दार्थध्यानस्य स्मरणस्य भावनस्य कृष्णचिन्तनस्येति यावत् । 'तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः । आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिन्तये'दिति वाक्यात् । तत्पूर्वेति निर्वाहकत्वेन भावेनापूर्वभाविनी । श्रवणादित्रिकस्य परस्परनिर्वाहकत्वमेकादशस्कन्धसुबोधिन्यां वर्तते । तेनेत्यादि भक्तेः कर्मज्ञानाभ्यां पश्चादस्मिन् सूत्र उक्तत्वेन । तदनन्तरमिति श्रवणकीर्तनानन्तरम् । शब्देति । अनुसंधानं भावना । न त्वन्येषामिति । 'वने वृन्दावने क्रीडन् गोपगोपीसुरैः सहे'ति उपनिषदुक्तोऽर्थः । तदर्थम् तदुपष्टम्भार्थम् । अन्येषां काव्यादीनां तत्राप्यन्येषां राज्ञामनुवादकानाम् । 'सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रया' इति वाक्यात् । फलश्रुतीति पदाम्बुजदर्शनविषयिणी फलश्रुतिसामर्थ्येन । तेषामिति ।

होपरमं पदाम्बुज'मिति । 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् । सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः । नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासत' इति । एतेन भगवद्धर्माणामात्मधर्मत्वेनान्तरङ्गत्वादाश्रमकर्मणो देहधर्मत्वेन बहिरङ्गत्वात्तदविरोधेनैव तत् कर्तव्यमिति स्थितम् । अत एव भगवद्धर्मान्यधर्मं प्रतिषिद्ध्य तेषां सर्वेभ्य आधिक्यं ज्ञापयितुं 'स वा अयमात्मा सर्वस्य वशी'त्यादिना भगवन्माहात्म्यमुक्तम् ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥

प्राधान्येन भगवद्धर्मा एव कर्तव्या इत्यत्रोपोद्बलकान्तरमनेन उच्यते । 'सर्वं पाप्मानं तरति, नैनं पाप्मा तरति, सर्वं पाप्मानं तपति, नैनं पाप्मा तपती'त्यादिना भगवद्धर्मानुरोधेनाश्रमकर्माकरणजदोषैरनभिभवं च श्रुतिर्दर्शयति, अतो भगवद्धर्मा एव सर्वेभ्य उत्तमानि साधनानीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥

भगवद्धर्मेभ्य आश्रमधर्मा हीना इत्यप्यल्पमुच्यते । अपि तु तस्मिन् पुरुषोत्तमे धर्मिण्येव दृष्टिस्तात्पर्यं यस्य पुंसस्तस्याश्रमधर्मा अन्तरा च फलसिद्धौ व्यवधानरूपाश्चेति श्रुतिर्दर्शयतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अन्तराशब्दोऽत्राव्ययात्मको व्यवधानवाचकः । तथा च श्रुतिः 'एतद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः

भाष्यप्रकाशः ।

गीतावाक्येपि ज्ञेयम् । सिद्धमाहुः एतेनेत्यादि । एतदुपष्टम्भाय प्रकृतश्रुतिस्थमेव लिङ्गं दर्शयन्ति अत एवेत्यादि । तथा चान्ते भगवन्माहात्म्योक्तिरपि भगवद्धर्माणामाधिक्ये तेषामवश्यकर्तव्यत्वे च लिङ्गमित्यर्थः । एतेन अस्मिन् सूत्रे त एवेत्यवधारणेन त्रयाणां युगपदुपस्थितौ भगवद्धर्मातिरिक्तान् आचार्यो निवर्तयतीति बोधितम् । एतदुपष्टम्भायैवाग्रिमा पञ्चसूत्रीति ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥ अत्र भाष्यमतिरोहितार्थम् । 'सर्वं पाप्मानं तरती'ति श्रुतिस्तु शारीरब्राह्मणस्था ॥ ३४ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥ व्यवधानवाचक इति । 'अन्तरेऽन्तरा, अन्तरेण च

रश्मिः ।

श्रवणकीर्तनादीनाम् । एवं गीतेति । नवमाध्यायस्थं वाक्यम्, अत्रापि पदाम्बुजदर्शनं फलश्रुतिः । श्रीभागवतस्य गीताव्याख्यानत्वात् । यद्वा । नवमाध्यायस्थं व्यवहितम्, 'यान्ति मद्याजिनोपि मा'मिति वाक्योक्तं श्रीभागवतोक्तरूपम् । एतेनेत्यादीति । तदविरोधेनेति । अन्तरङ्गाविरोधेन । तत्कर्तव्यम् बहिरङ्गकर्तव्यम् । प्रकृतेति । 'तमेव धीर' इति श्रुतिस्थम् । अत एवेत्यादीति । अन्तरङ्गानुरोधेन बहिरङ्गस्य कर्तव्यत्वादेव । 'नानुध्याया'दित्यादिना भगवद्धर्मेभ्योऽन्यं बहूनां धर्मं निषिद्ध्य । माहात्म्यमुक्तमिति । देवत्वमुक्तम् । आचार्य इति व्यासः । आश्रमे आश्रमान्तरधर्मनिवर्तनवत् निवर्तयति ॥ ३३ ॥

अनभिभवं च दर्शयति ॥ ३४ ॥ सर्वमिति । अस्यां श्रुतौ । नैनमिति । पुरुषोत्तमविदमपीति तात्पर्यार्थः ॥ ३४ ॥

प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक' इति ऋणापाकरणहेतुत्वेन लौकिकोत्कर्षहेतुत्वेनापि प्रजाया अभीष्टत्वेपि तदुत्पादनव्यासङ्गेन भगवदानन्दानुभवेऽन्तरायो भविष्यतीति तद्दृष्ट्या तत्रोपेक्षां दर्शयति ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥

अपिशब्देनाश्रमधर्माणां तथात्वं किमु वाच्यम्, यतो ज्ञानतत्साधनवैराग्यादीनामप्यन्तरायरूपत्वं स्मर्यते । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यम् ॥ ३६ ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥

स्मर्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः । ज्ञानादेः सकाशाद्भक्तिमार्गे फलतोऽप्युत्कर्षमाह । ज्ञानादिसाधनवत्स्वनुग्रहो मुक्तिपर्यन्त एव, भक्तिमार्गे तु, 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजे'त्यादिवाक्यैर्विशेषरूपो मुक्तादिभ्योपि भक्तानां व्यावर्तको भगवदनुग्रहः स्मर्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

गूढाभिसन्धिमुद्घाटयन् फलितमर्थमाह ।

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥

अत इति पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिपरामर्शः । तथा चेतरस्या मुक्तेरपि भक्तिमार्गीयतदीयत्वमेव ज्याय इत्यर्थः । अत्र हेत्वन्तरमाह लिङ्गाच्चेति । मुक्तानां तु मायाविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपमेव, न तु देहेन्द्रियादिकमप्यस्ति, येन भजनानन्दानुभवः स्यात् । भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपि मायातत्कार्यरहितत्वेनानन्दरूपत्वेन च भगवदुपयोग्यतोपि तत्तथेत्यर्थः । न हि मुक्तात्मनां कश्चन भगवदुपयोगोऽस्तीति

भाष्यप्रकाशः ।

मध्ये स्यु'रिति कोशात् । मध्यस्थितस्य च व्यवधायकत्वाद् व्यवधानवाचक इत्यर्थः । आश्रमकर्मणां कथं व्यवधायकत्वमित्याकाङ्क्षायां श्रुत्या तदुपपादयन्ति तथा चेत्यादि । इयमपि श्रुतिस्तत्रत्यैव ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥ एतद्भाष्यमप्यतिरोहितार्थम् । अनुग्रहस्तु धर्मान्तरं कृपादयाद्यपरपर्यायम्, न तु फलदित्सा । 'यस्यानुग्रहमिच्छामी'ति वाक्यात् । अयमेव च पुष्टिशब्देनोच्यते । 'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । एतत् सर्वं मत्पितृचरणविरचिते पुष्टिप्रवाहमर्यादाख्यग्रन्थविवरणे प्रपञ्चितमिति नात्रोच्यते ॥ ३७ ॥

अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३८ ॥ मुक्तेरिति पञ्चमी अत्रेति । भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वस्य मुक्तितोपि ज्यायस्त्वे । स्वरूपमेवेति । तिष्ठतीति शेषः । अतोपीति भगवदुपयोगिलिङ्गस्थूलशरीरद्वयात्मिकाया भजनानन्दानुभावकसामग्र्या आधिक्यादिति । एतेन 'सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि । ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यत' इति निबन्धोक्तं

रश्मिः ।

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३५ ॥ तत्रत्यैवेति । शारीरब्राह्मणस्यैव ॥ ३५ ॥

अपि स्मर्यते ॥ ३६ ॥ विशेषानुग्रहश्च ॥ ३७ ॥ अतस्त्वितरज्यायो लिङ्गाच्च

भावः। तदुक्तं श्रीभागवते, 'न यत्र माया किमुताऽपरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता' इत्यादि, मुक्तोपसृप्यत्वं चोच्यते। अत एव सप्तमस्कन्धे 'देहेन्द्रियासुहीनानां वैकुण्ठपुरवासिना'मित्युक्तम्। पुरवासित्वे देहादेरावश्यकत्वान्निषेधो जडात्मकानामेवेत्यवगम्यते। इतरज्याय इति पाठे तु पूर्वोक्ताश्रमकर्मपरामर्शोऽत इत्यनेन उक्तयोरेव वा। एतेन, 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'तिश्रुत्युक्तफलवत्त्वं तस्य सूच्यते॥ ३८॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे तृतीयं विहितत्वाचाश्रमकर्मेत्यधिकरणम्॥

भाष्यप्रकाशः।

सारितम्। ननु भगवदुपयोगित्वस्य कथं मुक्त्यपेक्षया भक्ताधिक्यलिङ्गत्वमित्यपेक्षायां तत्र प्रमाणमाहुः तदुक्तमित्यादि। एतद्वाक्ये मायासंसर्गरहिते स्थाने भगवदनुव्रतानां कथनाद्भगवतो मुक्तसेव्यत्वस्य पूर्वं भगवता सूत्रकारेण मुक्तोपसृप्यसूत्रे उक्तत्वाच तदेव प्रमाणमित्यर्थः। एतदुपोद्बलनाय निषेधमुखेनालौकिकदेहबोधकं वाक्यान्तरमाहुः अत एवेत्यादि। एवमेकपाठं व्याख्याय पाठान्तरं व्याकुर्वन्ति इतरदित्यादि। उक्तयोरिति। श्रुतिस्मृत्योः। अस्मिन् पक्षे इतरदितिपदेन भक्तिमार्गीयभगवदीयत्वं बोध्यम्। सिद्धमाहुः एतेनेत्यादि। तस्येति तादृशभगवदीयत्वस्य। एवं ज्ञानिधर्माणां शमादीनामाश्रमधर्माणां च विहितत्वेन तौल्यादवश्यकर्तव्यत्वे प्राप्तेऽप्यनभिमवादिपञ्चसूत्र्या भगवद्धर्माणामुत्कर्षप्रदर्शनेन, अन्येषामेतेषां च युगपदुपस्थितौ भक्तिमार्गीयेण पूर्वमेत एव कर्तव्या, गौणकाले त्वन्य इति निर्णीतम्। यद्यप्यतीतपादे, 'आदरादलोप' इत्यधिकरणे राजसभक्तानां कर्मासक्तिनिवृत्तयेऽयमर्थ उक्तः, तथाप्यत्र कर्मोपसंहारप्राकारदार्ढ्यार्थं पुनर्विशेषतो युक्तिपूर्वकं बोधित इति न पुनरुक्तिदोष इति ज्ञेयम्।

अन्ये तु 'सर्वथाऽपी'ति सूत्रद्वयमाश्रमकर्माधिकरणशेषत्वेनाङ्गीकृत्य त एवेत्यवधारणेनाश्रम-

रश्मिः।

॥ ३८॥ स्वरूपमेवेति। तेनात्मस्वरूपमित्यत्रात्मनः स्वरूपमित्यपि पाठः। आधिक्यादितीति आधिक्यादपि। 'इति प्रकरणे हेतौ प्रकारादिसमाप्तिष्वि'ति विश्वात्। भक्ताधिक्येति। ननु मुक्तिः फलम्, भक्तो फलभक्तिविशिष्ट इति मुक्त्यपेक्षया भक्ताधिक्यासिद्ध्या दूरं तल्लिङ्गत्वप्रश्न इति चेत्, न। 'अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तम' इत्यात्यन्तिकभक्तिलक्षणमुक्त्वा कार्यमाह 'सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत। दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यत्रैकत्वापेक्षया भगवत्सेवनस्याधिक्योक्तेः। पूर्वमिति द्वितीयाध्याये। निषेधेति 'देहेन्द्रियासुहीनाना' मित्येवं पूर्वोक्तस्य, भक्तानां तु देहेन्द्रियादिकमपीत्यस्य निषेधमुखेन निषेधोपायेन भगवदीयत्वस्य। तेन भगवदीयत्वं फलवदिति निष्पन्नम्। फलं किमित्युक्ते। साधनफलैकीकारेण। प्रकटसदंशसेवायां प्रकटानन्दांशत्वे भवति। सेवाविषयभगवद्रूपानन्देन वा। तदुक्तं 'तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः। सदानन्दपरैर्ज्ञेया सच्चिदानन्दता स्वत'इति निरोधलक्षणग्रन्थे। निरुद्धस्य जीवस्य सच्चिदानन्दता स्वत इति बोध्यम्। निरोधस्त्वात्यन्तिकभक्त्यात्मको भवत्येव। एतच्चेतः प्रेत्य फलम्। 'अस्माल्लोकात् प्रेत्ये'ति ब्रह्मवित्प्रपाठकश्रुतेः। भक्तिमार्गीयेणेति। पुंसा। आश्रमकर्मेति। इदमधिकरणं सूत्रचतुष्ट्यात्मकम्। तेनाश्रमकर्माधिकरणे शेषत्वेनाश्रमकर्माधिकरणशेषत्वेन। सप्तमी शौण्डैरित्यत्र सप्तमीति योगविभागात् समासः। त एवेति। सर्वथापि त एवेत्यत्र त एवेत्यवधारणेन। आश्रमेति। आश्रमधर्मातिरिक्तानि धर्मान्तराण्यत्रिहो-

भाष्यप्रकाशः ।

धर्मातिरिक्तधर्मान्तरनिवृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । यथा हि, 'मासमग्निहोत्रं जुह्वती'ति कर्मान्तरमुपदिश्यते, तथा नात्र, किन्तु तान्येव वेदानुवचनादिपदैरनूद्य पृथक्संयोगो विधीयते तस्मादिति । तत्रैवं व्याख्याने सर्वथेति पदानर्थक्यम् । आश्रमधर्मपक्षे भेदशङ्काया एवानुदयादिति । अनभिभवसूत्रवैयर्थ्यं च ।

तथा, 'अन्तरा चापी'ति सूत्रचतुष्टयात्मकमधिकरणान्तरमङ्गीकृत्य तत्र विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्रहितानां चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां च विद्यायामधिकारोऽस्ति, न वेति संशये, रयिक्वाचक्नुवीप्रभृतीनामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः । संवर्तप्रभृतीनां च नग्नचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वस्मरणात् । विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्बन्धिभिर्धर्मविशेषैर्विद्यानुग्र-

रश्मिः ।

ग्रहादीनि न भवन्ति । किन्तु सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे च त एवाग्निहोत्रादयोऽनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन् आचार्यः किं निवर्तयति । कर्मभेदाशङ्कामिति ब्रूमः । यथा कुण्डपायिनामयने'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यत्र नित्याग्निहोत्रात् कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोस्तीत्यर्थः । कुतः । श्रुतिलिङ्गात्, स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत् 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ती'ति सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनियुङ्क्ते । जुह्वतीत्यादिवत् नापूर्वमेषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति य' इति । एवं आश्रमधर्मातिरिक्तधर्मान्तरनिवृत्तिमङ्गीकुर्वन्तीत्यर्थः । **कर्मान्तर**मिति । पूर्वतन्त्रे चिन्तितं द्वितीयेऽध्याये । अत्र हि जुह्वतीत्याख्यातस्य विधायकस्य प्रकृतिभूतस्य जुहोतेरर्थः अग्निहोत्रमिति युक्तः तस्य प्रसिद्धाग्निहोत्राद्भेदः । जुहोतेः साध्यहोमव्यक्तिवचनत्वेन सिद्धाग्निहोत्रपरामर्शानुपपत्तेः । अत एव तदेकार्थकाग्निहोत्रशब्दस्य न नित्याग्निहोत्रानुवादकत्वं व्यक्तिवचनादेव । एवं कर्मान्तरमुपदिश्यते । **तथा नात्रे**ति अत्र प्रकृते तथा न यज्ञादेर्विधायकाख्यातः प्रकृत्यर्थः । विविदिषाया एव तदर्थत्वात् **किन्तु तानी**ति । अग्निहोत्रादीनि । विविदिषन्तीति **पृथग्विद्यासंयोगः** । तस्मादाख्यातप्रकृत्यर्थमात्रार्थकैर्यज्ञादिशब्दैः प्रसिद्धस्य यज्ञादेरनुवादेन 'तमेत'मित्यत्र विद्यासंयोगमात्रमपूर्वं **विधीयते** इति न कर्मभेदः । **तस्मा**दिति उभयलिङ्गात् । **एव**मिति सर्वथाप्याश्रमकर्मत्वपक्षे विद्यासहकारित्वपक्षे चेति । **सर्वथा**पदव्याख्याने । **अनुदया**दिति अग्निहोत्रादेर्गृहस्थाश्रमधर्मत्वात् विद्यासहकारित्वमात्रपक्षे सर्वपदासङ्गतेः । **अनभिभवे**ति । रागादिभिः क्लेशैरेष ह्यात्मानं न पश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविद्याश्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेराश्रमकर्मणो मनःशुद्धिद्वारा ज्ञानसाधनत्वे आत्मानभिभवं लिङ्गं दर्शयतीति सूत्रार्थः । अत्राश्रमधर्मविचारः पूर्वसिद्ध इति तथा । **विधुरे**ति अन्तराले वर्तमानो विधुरः । एतस्यैव प्रपञ्चः **द्रव्यादी**ति । **रयिके**ति । छान्दोग्ये 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायण' इत्यारम्भके प्रपाठकेऽस्ति । **वाचक्नुवी**ति । वचक्नोरपत्यं स्त्री वा वाचक्नुवी । वाचक्नवीत्यपि पठ्यते । **ब्रह्मवित्त्वे**ति । 'रयिक्वेमानि षट्शतानि गवामयं निष्को अयं अश्वतरीरथोऽनु म एतां भगवो देवताꣳशाधि यां देवतामुपास्सः' इति ब्रह्मवित्त्वश्रुतेरुपलब्धेः । वाचक्नवी स्त्रीत्वादनाश्रमी । **अपि स्मर्यत** इति सूत्रार्थमनुवदन्ति **संवर्ते**ति । प्रभृतिशब्देनर्षभादयः । **महे**ति इतिहासे तथा । **विशेषानुग्रहश्चे**ति सूत्रार्थमनुवदन्ति स्म **विधुरादीना**मिति । **अविरुद्धै**रिति अविधुरादिभ्योऽविरुद्धैः । **धर्मे**ति जपोपवासदेवताराधनादिभिः । तथा च स्मृतिः 'जप्येनैव तु संसिद्ध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यन्न वा कुर्यात् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते' इति । संशयद्वितीयकोटेः पूर्वपक्षत्वं

तद्भूतस्य तु नाऽतद्भावो जैमिनिरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥ (३-४-४)

अथेदं विचार्यते । तदीयानामपि कदाचित् सायुज्यमस्ति, न वेति । तत्र भक्तिमार्गस्यापि साधनरूपत्वात् तस्य च मुक्तावेव पर्यवसानात् तदीयत्वस्य साधनावस्थायामुत्कृष्टावस्थारूपत्वात् तेषामपि मुक्तिरावश्यकी । तथा च फलतो न कश्चित् विशेष इति प्राप्ते, उच्यते तद्भूतस्येत्यादि । तुशब्देन मर्यादामार्गीयव्यवच्छेदः । अत्र विश्वासदार्ढ्यायाह । अन्यस्य का वार्ता, कर्ममात्रनिरूपकस्य जैमिनेरपि यदि कदाचिद्भगवत्कृपयायं भावो भवेत्, तदा तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य तस्यापि नातद्भाव उक्तभावतिरोधानं न कदाचिदपीत्यर्थः । अत्र हेतूनाह नियमादीन् । तैत्तिरीयके, 'ते ते धामान्युष्मसी'ति मन्त्रे 'यत्र भूरिशृङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पद'मित्युक्त्वा, तदनन्तरं तत्र कृतानि कर्माण्यपि, 'विष्णोः कर्माणि पश्यते'ति मन्त्रेण निरूप्य, पुनः पूर्वोक्तलीलास्थानं, 'तद्विष्णोः परमं पद'मिति पदेनानूद्य, तस्य नित्यत्वनिरू-

---

भाष्यप्रकाशः ।

हसरणाच्च । तेषामप्यस्त्यधिकार इति निर्णयमाहुः । अन्तरालवर्तित्वापेक्षया आश्रमित्वं ज्यायो विद्यासाधनमिति चाहुः । तत्रोदासीना वयम् ॥ ३८ ॥

इति तृतीयं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥ अधिकरणमवतारयन्ति अथेत्यादि । कदाचित् सायुज्यमस्ति, न वेति साधनभक्तिपरिपाकदशायामक्षरसायुज्यमस्ति न वेत्यर्थः । तस्य चेति । साधनस्य । सिद्धान्तं वक्तुं सूत्रं व्याकुर्वन्ति तुशब्देनेत्यादि । तेन 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ती'त्यादीनां भक्तमुक्तिबोधकानां वाक्यानां न विरोध इति बोधितम् । मर्यादासहितपुष्टौ फलस्य पुरुषोत्तमसायुज्य एव पर्यवसानादिति । यदि कदाचिदिति । अनेकजन्मसु विहितकर्मकरणेन भगवत्तोषे जाते । तन्नियम इति । सार्वदिकदर्शननियमः । पुष्टिमार्गीयभगवदीयत्वस्य मुक्तिफलरूपत्वे श्रुतिं दर्शयन्ति यदा सर्वे इत्यादि । इयं शारीरब्राह्मणस्था । तत्र अकामयमानं कर्तारमुपक्रम्य तादृशस्य प्राणानुत्क्रमणं 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'ति ब्रह्मणि लयं चोक्त्वा लयस्वरूपं विवेक्तुं 'तदेष श्लोको भवती'ति प्रतिज्ञाय, 'यदा सर्वे' इति पठ्यते । तत्र सर्वकामप्रमोके अस्यामृतत्वभवनमुक्त्वा, 'अत्र' एतल्लोक एव, 'ब्रह्म समश्नुते' इत्यनेन 'सोऽश्नुते' इत्यत्रेव 'अश भोजने' इति धातोरेव विकरणपदव्यत्ययाभ्यां प्रयोगात्तस्यैवार्थो गृह्यत इति मुक्तस्य

रश्मिः ।

सूचयन्तो अन्येषामिति । इतरदिति सूत्रार्थमनुवदन्ति स्म । अन्तराल इति आश्रमाणामन्तराले । वर्तित्वापेक्षया आश्रमरहिततायां वर्तित्वापेक्षया । उदासीना इति । सारवद्विश्वतोमुखत्वात् सूत्राणामिति भावः ॥ ३८ ॥ इति तृतीयं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मेत्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

तद्भूतस्य तु नाऽतद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥ ३९ ॥ तेनेति ज्ञानमार्गीयमुक्तिनिषेधेन । न विरोध इति । भक्तिमार्गीयत्वादिति भावः । नैकात्मतामित्यत्रैकात्मताप्राप्तौ निषेध इति । भाष्ये । सूरिपदेनेति । पुरुषोत्तमज्ञानवद्वाचकप्रत्ययितपदसमभिव्याहृतेन । प्रकृते । उक्तेति आत्मकामेनोक्ता । विकरणेति अश्नातीत्यत्र तथा । स चेति भाष्यं

पणायोच्यते, 'सदा पश्यन्ति सूरय' इति । सूरयो विद्वांसः पुरुषोत्तमज्ञानवन्त इति यावत् । तच्च भक्तस्यैवेति सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । तथा च भक्तानां सार्वदिकदर्शनं नियम्यते, 'सदे'ति पदेन । एवं सति पुष्टिमार्गीयभगवद्भावं प्राप्तस्य मुक्तावुच्यमानायां तन्नियमो भज्येतेत्यर्थः । यच्चोक्तं साधनावस्थायामुक्तभावस्थारूपत्वम्, परं तदीयत्वस्य फलं मुक्तिरेवेति तत्राह । अतद्रूपेति । उक्तभगवदीयत्वं न साधनरूपमपि तु मुक्तेरपि फलरूपम् । 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा' इति वाक्यात् । 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत' इति श्रुत्या अमृतस्य मुक्तस्य ब्रह्मस्वरूपभोग उच्यते । स च, 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेर्भगवदीयत्वसाध्य एवेति स्पष्टं फलत्वमस्यातोऽतद्रूपत्वम् । किञ्च । फलं हि साधनादुत्तमं भवति । भगवदीयत्वादुत्तमस्यार्थस्याभावादपि न मुक्तिर्वैकुमुचिता । तदुक्तं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे पूर्वं भक्तिस्वरूपं निरूप्य, 'तयैव परया निर्वृत्या ह्यपवर्गमात्यन्तिकं परमपुरुषार्थमपि स्वयमासादितं नो एवाद्रियन्ते भगवदीयत्वेनैव परिसमाप्तसर्वार्था' इति ॥ ३९ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

ब्रह्मस्वरूपभोग एवात्रोच्यते । स च, 'यमेवे'ति श्रुत्यन्तरैकवाक्यतया तथावधार्यते इति मुक्तिफलरूपत्वान्न तस्य मुक्तिसाधनरूपत्वमित्यर्थः । तेन अतद्रूप इति भावप्रधानो निर्देश इति बोधितम् । न च 'सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेने'त्यत्रेयं वाजसनेयिश्रुतिः । 'अकामयमानस्ये'त्यारभ्या'त्र ब्रह्म समश्नुत' इत्यन्तं सुषुप्तिपरत्वेन भाष्य एव व्याख्यातेति कथमत्रैवमुच्यत इति शङ्क्यम् । याज्ञवल्क्येन श्लिष्टतया तत्र सुषुप्तिमोक्षावस्थे बोधिते इति बोधनार्थं तत्र तथा व्याख्यानम्, न तु सिद्धान्तबोधनायेति तत्रैव मया व्युत्पादितत्वादिति । शेषं स्फुटम् । यद्यप्यतीतपादे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणस्थे 'अनुबन्धादि'सूत्रेऽयमर्थो निर्णीतः, तथापि सर्वात्मभाववत एव निर्णीतः न तु पुष्टिमर्यादामार्गीयभगवद्भक्तस्यापीति न पुनरुक्तिरिति ज्ञेयम् ।

अन्ये तु, अत्र ऊर्ध्वरेत आश्रमात् कथमपि पुनराश्रमान्तरं भवति न वेति संशयेऽनेन सूत्रेण तद्भावः साध्यत इत्याहुः । तदस्माकमपि सम्मतम् ।

यत्तु जैमिनिपदमैकमत्यबोधनायेत्याहुः तत् तद्दर्शने तद्विचारादर्शनाच्छिष्यत्वेन तत्सम्मतिप्रदर्शनप्रयोजनाभावाच्चेति न रोचिष्णु ॥ ३९ ॥ इति चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥४॥

रश्मिः ।

विवृण्वन्ति स्म । स च यमेवेति । तथेति भाष्योक्तप्रकारेण । तस्येति । तदीयत्वस्य । तेनेति । अतद्रूपत्वमिति भाष्येण । अत्रैवमिति अस्मिन्नधिकरणे । एवं पुष्टिफलदत्वेन । श्लिष्टतयेति । मोक्षसुषुप्तिसुखयोः श्लिष्टं ब्रह्मपदं तया । बोधिते इति । स्फुटमिति । उत्तमस्येति । भगवदीयत्वफले वैराग्यजनकस्य । आत्यन्तिकमिति एतल्लक्षणमुक्तम् । एवं स्फुटमित्यर्थः । ऐकमत्ये विशेषावधानमाशङ्क्याहुः शिष्यत्वेनेति । नेति । विशेषावधानाभावान्न रोचिष्णु ॥ ३९ ॥

इति चतुर्थं तद्भूतस्येत्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥ (३-४-५)

अथेदं विचार्यते । ध्रुवायेव ब्रह्मादिलोकाधिकारं दत्वा तत्सम्बन्धिफलं ददाति, न वेति । तत्र नेत्याह न चेति । तत्र हेतुः । पतनानुमानादिति । 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुने'ति स्मृतेरित्यर्थः । फलस्य सावधित्वादिति भावः । किञ्च । तादृशे भगवदीये पतनायोगादपि न तथा । अथवा । तादृशस्य सदा भक्तिरसानुभवात्तदतिरिक्तस्यानपेक्षणादन्येषां फलानां सम्बन्धाभावादित्यर्थः ॥ ४० ॥

भाष्यप्रकाशः ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥ अधिकरणमवतारयन्ति अथेत्यादि । अथेदं विचार्यत इति पुष्टिमर्यादामार्गीयफलविचारोत्तरं मर्यादापुष्टस्य फलं विचार्यत इत्यर्थः । तत्सम्बन्धीति अधिकारसम्बन्धि । सिद्धान्तमाहुः तत्र नेत्यादि । ईदृशे सन्देहे 'ध्रुवायेव ददाती'ति पूर्वपक्षे नेत्याहेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति आब्रह्मेत्यादि । सूत्रयोजना तु, आधिकारिकं फलम् चकारादधिकारमपि न, पुष्टिमार्गीयेभ्यो न ददात्येव । कुतः । पतनानुमानात् । अनुमीयते श्रुतिरनेनेत्यनुमानं स्मृतिः, पतनबोधकमनुमानं पतनानुमानं तस्मात् । शेषा तु स्फुटा । तर्हि, ध्रुवाय कथं दत्तवानिति तु न शङ्क्यम् । द्वितीयस्कन्धे, 'ते वै विदन्त्यतितरन्ति च योगमाया'मिति भगवद्योगमायाज्ञानरूपसाधनान्तरस्य ध्रुवे उक्तत्वेन, 'नैच्छन्मुक्तिपतेर्मुक्तिं पश्चात्तापमुपेयिवा'निति वाक्येन च तस्य मुमुक्षुतया मर्यादामार्गीयत्वावगमात् । ये पुनः पुष्टावङ्गीकृताः, तेषां तु मुक्तावप्याकाङ्क्षाराहित्यात्तामेव न ददातीति दूरापेतमाधिकारिकमित्यर्थः । किञ्च । तस्यापि तत्र मुक्तिरेव मायातरणरूपा फलत्वेनोच्यते, न तु भक्तिफलम्, अतो न दोषः । भक्तस्वरूपविचारेणार्थान्तरं तदयोगपदस्याहुः । अथवेत्यादि ॥ ४० ॥

रश्मिः ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् ॥ ४० ॥ तत्सम्बन्धीति । ततोऽपुनरावृत्त्यादि यावदधिकारम् । नेत्यस्यार्थः पुष्टिमार्गीयेभ्य इत्यादिः सम्प्रदानक्रियावधारणैः सह । श्रुतिरनेनेति । ऋषीणां श्रुत्युक्ताचारस्मरणात् स्मृतिरिति व्युत्पत्त्या स्मृतिमूलश्रुतिरनेनानुमानेन ज्ञाप्यतेऽनुमीयते वा । 'आब्रह्मे'ति स्मृतिः एतत्समानार्थकश्रुतिमूला, स्मृतित्वात् । 'आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येत् स आत्महे'ति स्मृतिवदिति । मध्यमपदलोपी समास इत्याहुः पतनेति । देवपूजको ब्राह्मणो देवब्राह्मण इतिवत् । शेषेति । तदयोगादित्यस्य योजना भाष्ये स्फुटेत्यर्थः । दत्तवानिति । अपुनरावृत्त्यादि यावदधिकारं दत्तवान् । उक्तत्वेनेति । ज्ञानवत्त्वात् । मुमुक्षुतायां हेतुः नैच्छन्निति । ध्रुवः मुक्तिपतेर्मुक्तिं नैच्छदित्यर्थः । तस्मात् सपत्न्या वा वाक्स्मरणात् । पश्चादितिपाठे स्मरणात् पश्चात् । तस्येति । ध्रुवस्य । तामिति । मुक्तिम् । तस्यापीति । ध्रुवस्यापि । न दोष इति । ध्रुवायापुनरावृत्त्यादिदानदोषो न । भाष्ये । पतनायोगादिति । भगवदाज्ञावाक्श्रुतिः पतनम् । अग्रिमसूत्रे वक्ष्यन्ति । फलानामिति । अधिकारसम्बन्धिफलानामपुनरावृत्त्यादीनाम् ॥ ४० ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

एके भक्ता आधिकारिके फले पतनमात्रं न हेयत्वप्रयोजकमिति वदन्ति, अपि तु उपपूर्वं पतनमेव तदिति वदन्ति, भक्तिभावाच्युतेः । अधिकारसमाप्तौ भगवदनुग्रहाशापि कदाचित् सम्भवतीत्युपपतनं तत् । मुक्तौ त्वपुनरावृत्तेर्भक्तिरसाशापि नेति महापतनमेव सेति भावः । तेन निषिद्धकर्मफलतुल्यत्वं ज्ञापितं भवति । अत एव श्रीभागवते 'नारायणपरा लोके न कुतश्चन बिभ्यति । स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति गीयते । भक्तिमार्गे तु साक्षात्सङ्गाभावेपि तदीयं भावमात्रमप्यशनवत् साक्षाद्भगवत्स्वरूपभोगवदेव मन्यन्ते । तदुक्तं श्रीभागवते, 'अथ ह वा व तवे'त्यादिना । साक्षाद्भगवद्भोगो जीवस्यासम्भावित इति शङ्कानिरासायाह, तदुक्तमिति । 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति, 'अत्र ब्रह्म समश्नुत' इत्यादिश्रुतिषु साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपरसाशनमुक्तमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे पञ्चमं न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४२ ॥ (३-४-६)

अथेदं चिन्त्यते । प्रचुरभगवद्भावमात्रवतः साक्षात् स्वरूपभोगवतो वा गृह-

---

भाष्यप्रकाशः ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥ उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरमाहेत्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति, एक इत्यादि । 'अथ ह वा वे'ति । इदं गद्यं षष्ठस्कन्धे नवमाध्याये 'अथ ह वा व तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा सकृदवलीढया स्वमनसि निष्पन्दमानानवरतसुखेन विस्मृतदृष्टश्रुतविषयसुखलेशाभासाः परमभागवता एकान्तिनो भगवति सर्वभूतसुहृदि सर्वात्मनि नितरां निरन्तरनिर्वृतमनसः कथमु ह वा एते मधुमथन पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रियसुहृदः साधवस्त्वच्चरणाम्बुजानुसेवां विसृजन्ति, न यत्र पुनरयं संसारपर्यावर्त' इति । तथा च पूर्णानुग्रहभाजनानामेव भगवत्परायणत्वात् तेषामाधिकारिकं फलमधिकारं च तुच्छत्वान्न ददाति, किन्तु भगवल्लोकेषु नित्यमक्षरात्मकं सेवानुरूपं देहमन्तर्भजनानन्दानुभवं च ददातीत्येतादृशं मर्यादापुष्टानां फलमिति सिद्धम् । एतेन भक्तिमार्गे मध्यमजघन्याधिकारिणोरपि ज्ञानफलतः फलोत्कर्षाद्भक्तिमार्ग उत्कृष्ट इत्यपि सिद्धम् ॥ ४१ ॥

इति पञ्चमं न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच ॥ ४२ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः अथेदमि-

रश्मिः ।

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥ उक्तेऽर्थे इति लोकाधिकारसम्बन्धिफलं न ददातीत्युक्तेऽर्थे । भाष्ये । सोऽश्नुत इति श्रुत्योरर्थः पूर्वमुक्तः ॥ ४१ ॥

इति पञ्चमं न चाधिकारिकमित्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच ॥ ४२ ॥ ननु सन्न्यासस्य प्रसिद्धत्वात् किमनेनाधिकरणेनेत्यत आहुः अधिकरणेति । प्रयोजनमिति आरुण्युपनिषदि 'आरुणिः प्रजापतेर्लोकं

त्यागः कर्तव्यो न वेति, फलस्य सिद्धत्वान्नेति पक्षव्यवच्छेदाय, 'मद्वार्तायातयामानां न बन्धाय गृहा मता' इति वाक्याद् बन्धकत्वेन त्याज्य इति पक्षव्यवच्छेदाय च तुशब्दः भावमात्रे साक्षात्प्रभुसम्बन्धे वा, उभयथापि गृहाद्बहिर्गमनं गृहत्याग इति यावत् । स आवश्यकः । तत्र प्रमाणमाह स्मृतेरित्यादि । 'त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु । मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग्विचरस्व गा'मित्यादिस्मृतिर्भगवद्भाववतस्तत्सङ्गविशिष्टस्यापि बहिर्गमनमाह । तदाचारोपि तथैव श्रूयते, अतस्तथा ।

अत्रायमाशयः । आश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागो 'यदहरेवे'त्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वमुपपादितोपि यदधुना पुनरुच्यते, तेन तदतिरिक्तोऽयमिति ज्ञायते । तथा चोक्तवाक्यान्मुमुक्षुमुक्तिप्रतिबन्धकत्वाभावेपि व्यासङ्गस्य तत्रावश्यकत्वादुक्तोभयोरप्यनवरतं प्रभुरसास्वादे प्रतिबन्धकत्वेन तस्य तत्त्यागस्य विप्रयोगरसानुभावकत्वेन च स कर्तव्यः । यद्यपि स्वेष्टान्तरायत्वेन स्वत एव तत्त्यागो भावी, तथापि 'आश्रमादाश्रमं गच्छे'दितिवाक्यादत्राश्रमान्तरत्वाभावेन त्यागस्याविहितत्वशङ्काभावायेयमुक्तिरिति ॥ ४२ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

त्यादि । अथ भक्तिमार्गीयमध्यमजघन्ययोः फलविचारोत्तरं मध्यमस्य त्यागरूपं साधनं चिन्त्यत इत्यर्थः । मध्यमत्वं विशदयन्तः संशयादिकमाहुः प्रचुरेत्यादि । अत्राधिकारिद्वयस्योक्त्वा-द्विविधपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थस्तुशब्द इत्याशयेनाहुः फलस्येत्यादि मद्वार्तेत्यादि च ।

अतस्तथेति उक्तप्रमाणप्राप्तत्वात्त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । उद्धवस्य मध्यमाधिकारित्वं तु 'उद्धवादिमध्यमभावबोधकाय नम' इति नामावल्यां स्फुटम् । पुनरुक्तिपरिहाराय तदाशयमाहुः, अत्रेत्यादि । पूर्वमिति ऊर्ध्वरेतःसूत्रे । उक्तवाक्यादिति । 'मद्वार्तायातयामाना'मिति वाक्यात् । तस्येति गृहस्य । इयमुक्तिरिति अनेन सूत्रेणानुज्ञा । तथा चाश्रमान्तररूपत्वाभावेन स्मृत्यन्तरोक्तत्वाभावेपि एकादशस्कन्धेऽष्टादशाध्याये 'यदा कर्मविपाकेषु लोकेषु निरयात्मसु । विरागो जायते सम्यङ् न्यस्ताग्निः प्रव्रजेत्तत' इत्यादिषोडशभिः श्लोकैस्त्रिदण्डं सन्न्यासमुक्त्वा, ततो, 'ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः । सलिङ्गानाश्रमांस्त्यक्त्वा

रश्मिः ।

जगाम, तं गत्वोवाच भगवन् केन कर्माण्यशेषतो विसृजानी'ति प्रश्ने 'दण्डमाच्छादनं कौपीनं परिग्रहेत् शेषं विसृजेच्छेषं विसृजेदि'त्युत्तरम् । सन्न्यासोपनिषदि च, 'गर्भवासभयाद् भीतः शीतोष्णाभ्यां तथैव च । गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि परं पदमनामय'मिति'सन्न्यासाग्नीन् न पुनरावर्तये'दित्युक्तम् । तज्ज्ञानमार्गे ज्ञानकाण्डत्वात् । भक्तिमार्गे तु तन्मध्ये भगवतोक्तं नारदं प्रति । नारदस्य भक्तत्वात् । तदुक्तं 'यच्चित्तं तत्सदा मय्येवावतिष्ठते तस्मादहं च तस्मिन्नेवावस्थीय' इति भगवता नारदं प्रत्युक्तं परमहंसोपनिषदि । तथा च ज्ञानमार्गीयसन्न्यासस्य प्रसिद्धत्वेपि भक्तिमार्गीयमोक्षसन्न्यासनिरूपणं प्रयोजनमित्यर्थः । यद्यपि गीतोक्तचतुर्थपञ्चमाध्याययोरप्येव निरूपयितुं शक्यम्, तथापि ज्ञानमार्गीयत्वात् तद्विहायाष्टादशाध्यायोक्तः सङ्गृहीतः, भक्तिमार्गीयत्वात् । अधिकारद्वयस्येति प्रचुरेत्यादिभाष्यो-

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥

पुष्टिमार्गीयभक्तस्य विहितत्वादिज्ञानमप्रयोजकम् । तत्र हेतुः । तस्य भक्तिमार्गस्वामिनः श्रीगोकुलेशादेव फलस्य श्रुतेः । अतो बहिर्गमनं न साधनत्वेनात्र कार्यमिति भावः । अत्र, 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतिरनुसन्धेया । एतदनुपदमेव पठ्यते 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य' इति । अत्र भगवद्वरणानन्तरमपि जीवबलं कतमं, यदपेक्ष्य भगवल्लाभ इति जिज्ञासायां सर्वात्मभाव एव बलमिति निर्णीयते । तस्यैव मर्यादाबलोपमर्दकत्वाद्भगवद्वशीकारहेतुत्वाच्च । व्रजसीमन्तिनीनां प्रभुवचनातिक्रममपि कृत्वा स्वरूपपरिग्रहस्तद्बलेनैव यत इत्यात्रेय आचार्यो मनुते ।

भाष्यप्रकाशः।

चरेदविधिगोचर' इत्यादिभिरेकादशभिर्ज्ञाननिष्ठस्य भक्तस्य च तदतिरिक्तः सन्यास उक्तः। तद्बोधनायेदं कथनमित्यर्थः । एतस्य प्रपञ्चः सन्यासनिर्णयग्रन्थादवगन्तव्यः ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥ ननु भक्तिमार्गीयत्यागो मध्यमस्य कर्तव्यत्वेनोक्त इत्याकाङ्क्षायामिदं सूत्रं प्रवृत्त इत्याशयेन व्याकुर्वन्ति पुष्टीत्यादि । विहितत्वादिति विहितत्वेन ज्ञानम् । तथात्वेन फलसाधकत्वज्ञानं च । साधनत्वेनेति फलप्राप्तिसाधनत्वेन । अत्रेति 'स्वामिन एव फल'मित्यस्मिन्नर्थे 'नायमात्मा बलहीनेने'ति वाक्यार्थस्य गुणोपसंहारपाद एव विचारितत्वात्तद्विचारोऽत्र न क्रियते । तस्यैव मर्यादेत्यादि । 'धर्मः सत्यदयोपेतो विद्या वा तपसान्विता । मद्भक्त्यापेतमात्मानं न सम्यक् प्रपुनाति ही'ति । 'न साधयति मां योगो न साङ्ख्यं धर्म उद्धव। न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो यथा भक्तिर्ममोर्जिते'त्येका-

रश्मिः।

क्तस्य गताधिकरणान्त्योक्तश्रुतिद्वयार्थस्य । विविधपूर्वेति भाष्योक्तविविधपूर्वपक्षव्यवच्छेदार्थः । भाष्ये । त्वं त्विति हे उद्धव त्वम् । तदाचार इति उद्धवाचारः । श्रूयत इति एकादशस्कन्धे श्रूयते । तथेति बहिर्गमनम् । पुनरुक्तीति ऊर्ध्वरेतःसूत्र उक्तो गृहत्यागः पुनरत्रोच्यते इति पुनरुक्तिः, तस्याः परिहाराय । अत्रेत्यादीति । उक्तोभयोरिति । साक्षात् स्वरूपभोगवत्प्रचुरभगवद्भावमात्रवतोः । प्रभुरसास्वादे प्रतिबन्धकत्वेनेति । तत्तु क्व भगवान् मिलिष्यतीति पर्यटनोक्तेः, 'क इत्था वेद यत्र स' इति श्रुत्या स्थानज्ञानाभावोक्तेश्च । किञ्च, 'भक्त्याहमेकया ग्राह्य' इति वाक्याद्भक्त्यैकग्राह्ये पूर्णभक्तिग्राह्यत्वाद्विप्रयोगरसानुभावकत्वेन । तदतिरिक्तेति । तदुक्तं परमहंसोपनिषदि चतुर्थाश्रमधर्मत्वेन गृहत्यागमुक्त्वोच्यते, अयं न मुख्योऽस्ति, कोऽयं मुख्य इति चेत्, अयं मुख्यः 'न दण्डं न शिखां न यज्ञोपवीतं नाच्छादनं चरति परमहंसः न शीतं न चोष्णं न सुखं न दुःखं न मानापमाने चे'ति । चरत्याचरति । 'न दण्डमाचरति दण्डाभावनिष्ठाचारानुकूलव्यापारवानिति बोधः । यज्ञोपवीताभावः दण्डवेष्टनाभावस्तन्निष्ठाचारानुकूलव्यापारवानिति बोधः । एवमन्यत्र ॥ ४२ ॥

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४३ ॥ प्रकटार्थमिति । एतदनुपदमिति एतत्पदं स्वामितिपूदम् । 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वा'मिति श्रुतिः । कतममिति । बल इति पुंस्त्वस्मरणादिति भावः । उभयलिङ्गं बलपदम्, न स्त्रीलिङ्गम् ।

इदमत्राभिप्रेतम्। सर्वात्मभावस्य यद् बलम्, तत्तदात्मकस्य प्रभोरेव, तस्य चायं स्वभावो यदन्यन्न रोचते। अत एव व्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्भोधिवचनवीचयो गीयन्ते 'यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलमस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षं स्थातुं पारयाम' इत्यादयः। अतस्त्यागः पृष्ठलग्न एवायातीति न तदर्थं यतनीयमिति। विष्णववतारत्वेन पुरुषोत्तमभावस्वरूपज्ञोऽयमिति तथा ॥ ४३ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४४ ॥

सर्वत्यागपूर्वकं यद् बहिः प्रभुसमीपगमनं भक्तस्य तद् आर्त्विज्यमृत्विक्कर्मैवेत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते।

भाष्यप्रकाशः।

दशस्कन्धीयवाक्याभ्यां तथात्वादित्यर्थः। तदात्मकस्येति सर्वात्मभावात्मकस्य। अन्यदिति भगवदतिरिक्तम्। सिद्धमाहुरत इत्यादि। तथा चोत्तमस्य स्वत एव गृहत्यागः सम्भवतीत्यतो नोक्त इत्यर्थः। नन्वात्रेयस्य कथमेवं भक्तिमार्गीयभावस्वरूपज्ञानं येन गृहत्यागयत्नं निषेधतीत्यत आहुः विष्णववतारेत्यादि। 'अत्रेरपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो दत्तो मयाहमिति यद्भगवान् स दत्त' इति द्वितीयस्कन्धवाक्यादवतारत्वेन तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

रश्मिः।

सर्वात्मभाव एव बलमिति बलं भक्तिरिति भाष्ये, भक्तिः सर्वात्मभाव इति भावः। तथा च श्रुतौ बलहीनेन सर्वात्मभावहीनेन। मुख्ये कार्यप्रत्ययात्। सर्वात्मभावलिङ्गं च 'तपसो वाप्यलिङ्गा'दिति। तपो विरहतापः, विरह एव सर्वात्मभावस्य सम्यग् ज्ञानात् सर्वात्मभावलिङ्गमिन्नात्। प्रभुवचनेति। अत्रायं भावः। गुरुवाक्योल्लङ्घनं महापराध इति प्रभुवचनातिक्रमत्वेन स्वरूपपरिग्रहत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः, स न मुख्यः, किं तु तद्बलेनैवेति भाष्येण प्रभुवचनातिक्रमयोगव्यवच्छेदपूर्वकसर्वात्मभावबलेनेत्युक्तत्वात् सर्वात्मभावत्वेन स्वरूपपरिग्रहत्वेन कार्यकारणभाव इति। एवं च प्रभुवचनातिक्रमस्य स्वरूपपरिग्रहकारणत्वं सर्वात्मभाववत्कृतस्यैव। तथापि कथमिति चेत्। न। 'सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणे'त्यत्र तासां स्वातन्त्र्यम्, ब्रह्मणो गौणत्वमिति। ब्रह्मणो गौणत्वेप्यतिक्रमः कथमिति चेत्, 'दुर्लभो दुर्घटश्चैव युष्माकं सुमनोरथ' इति भगवद्वाक्यगतदुःखांशत्वात्। तेन स्वरूपं विद्वन्मण्डननित्यलीलावादस्थबृहद्वामनपुराणोक्तं गोपीजनवल्लभं तस्य परिग्रह एतादृगतो न गुर्विच्छया कृतो गुरुवाक्यातिक्रमो नापराधः लीलान्तःपातात्। भाष्ये। व्रजेति व्रजस्य परिवृढः प्रभुः। प्रभौ परिवृढः इति पाणिनीयसूत्रात्। तस्य वदनं परमैश्वर्ययुक्तं तस्य वचनानि 'स्वागतं वो महाभागा' इत्यादीनि तेषां किरणाः वचनानां वीचित्वात्, तेषां प्रचारः प्रचरणं तच्च पुष्टिमार्गीयाणामनुग्रहजन्यमिति अनुग्रहजप्रचारेण तद्व्यापारभूतेन प्रोच्छलन् श्रुतिरूपाणां सुधाजन्यज्ञानाधिकभावं कुर्वन् केवलभावाम्भोधिः साधनरहितपुष्टिभावाम्भोधिर्यासां ता व्रजपरिवृढवदनेन्दुवचनकिरणप्रचारप्रोच्छलत्केवलभावाम्भोधयः। तासां वचनानि 'मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सन्त्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलं प्राप्ता' इत्यादीनि। तान्येव वीचयस्तरङ्गाः। पृष्ठलग्न इति पृष्ठे प्रस्वेदादिना लग्नः पदार्थः। तदर्थं त्यागार्थम्। प्रकृते तथेति भगवद्भावज्ञ आत्रेयः। विष्णोः पुराणे ब्रह्मसमानधर्मवत्त्वोक्तेः ॥ ४३ ॥

तस्यायमभिसन्धिः । यजमानो हि स्वेष्टसिद्ध्यर्थमृत्विज आदौ वृणुते । प्रकृते च, 'यमेवैष वृणुत' इति श्रुतेः 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुतेश्च स्वक्रीडार्थं भगवान् स्वचिकीर्षिततत्तल्लीलानुरूपान् जीवान् वृणुते । 'यूनः स्थविरान् वे'ति विकल्पादेकरूपाणां यथा सोमादिषु वरणम्, तथा सर्वात्मभाववत्त्वेनैकरूपाणामेवात्र वरणम् । तत्र यथा स्वीयस्वीयतदङ्गमात्रकरणं तेषाम्, तथेतरसम्बन्धनिवर्तनपूर्वकं तद्भोग्यसमर्पकत्वमत्र । तदुक्तं भगवता 'यदा पुमाँस्त्यक्तसमस्तकर्मा निवेदितात्मा विचिकीर्षितो म' इति । अत्र पूर्वपदेनेतरसम्बन्धनिवर्तनोक्त्या सर्वात्मभाव उक्तो भवति । तदनन्तरमात्मनिवेदने सति तद्विषयकलीलाकरणेच्छाविषयः सम्भवति । अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनमिच्छायां विशेषः । तस्मात् सुष्ठूक्तमार्त्विज्यमिति । एतेन, 'न ददाति न पचती'त्यादिश्रुतेर्यथा सोमादौ दीक्षितस्य तद्यागेतरधर्मनिवृत्तिः, स एव परमो धर्मो यतः, तथा पुरुषोत्तमस्योक्तभक्तैः सह रमणमेव सार्वदिकम्, एतदेव च महन्महत्त्वमिति सूचितं भवति । प्रकृते भक्ता-

भाष्यप्रकाशः ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४४ ॥ औडुलोम्याशयमाहुः तस्यायमित्यादि । यूनः स्थविरान् वेति । सर्वान् यूनः सर्वान् स्थविरान् वा । तत्रेति सोमादियागे । अत्रेति भक्तिमार्गीयलीलायाम् । तत्र सम्मतिमाहुः । तदुक्तमित्यादि 'यदा पुमा'निति वाक्यमेकादशस्कन्धे ऊनत्रिंशाध्यायेऽस्ति । तद् व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि । पूर्वपदेनेति 'त्यक्तसमस्तकर्मे'तिपदेनेतरसम्बन्धनिवर्तनोक्त्या भक्तिमार्गीयो विगाढभावैकदेशः सर्वात्मभाव उक्तो भवति । न चायं ज्ञानमार्गीय इति वक्तुं शक्यः । अग्रे निवेदितात्मपदात् । तदनन्तरमात्मनिवेदने सति विचिकीर्षितो, निवेदितात्मजीवविषयकलीलाकरणेच्छाविषयः, स निवेदितात्मा जीवो भवति, विचिकीर्षितपदे व्युपसर्गेण अन्तरङ्गलीलाप्रवेशनरूपो विशेष, इच्छायां बोध्यते । एतदुत्तरार्धं तु 'तदामृतत्वं प्रतिपद्यमानो मयात्मभूयाय च कल्पते वै' इत्यस्ति । तदर्थस्तु, यदैवं भवति, तदा अमृतत्वं ब्रह्मभावं वह्न्ययोगोलकन्यायेन प्रतिपद्यमानः सन् मया सह कल्पते, कामाशनसमर्थो भवति च पुनः आत्मभूयाय 'स्वरूपेणावतारेणे'ति न्यायेन मदात्मत्वाय कल्पत इति । क्वचित्तु, 'यदा पुमा'नित्यत्र 'मर्त्यो यदे'ति मूले पाठः, तदाऽप्यर्थे न कोपि विशेषः ।

तदेतत्सूत्रार्थत्वेन निगमयन्ति तस्मादित्यादि । आर्त्विज्यपदमेवं व्याख्याय तत्सूचितमर्थमाहुः एतेनेत्यादि । एतदेव च महत्त्वमिति । रमणे सार्वदिकत्वमेव च भक्तिमार्गे उत्कर्षः ।

रश्मिः ।

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते ॥ ४४ ॥ त्यक्तसमस्तेति । अभिधेयेति ज्ञेयम् । भक्तीति । कामशास्त्रीयसर्वात्मभावव्यावर्तकं विशेषणम् । विगाढेति । विगाढभावः 'ता नाविद'न्निति श्लोकोक्तः तदेकदेशस्तच्चरमवृत्तिरूपः । उक्त इति तात्पर्यवृत्त्योक्तः । आत्मनिवेदन इति 'श्रवणं कीर्तनं विष्णो'रित्यस्मिन् श्लोके पाठक्रमेण कृतात्मनिवेदने । अन्तरङ्गेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म विचिकीर्षितपद इति । इच्छायामिति विषयसप्तम्या इच्छाविषय इत्यर्थः । स्वरूपेणेति अयं न्यायः । निगमयन्तीति । तस्मात्पर्वतो वह्निमान् इति निगमनं यथा तथा निगमयन्ति । आर्त्विज्यपदमिति । वेदान्ते लीलाधर्म आर्त्विज्यम् । क्रतौ यजतीति ऋत्विगिति सूत्रेण साधुः । भाष्ये । सोमादाविति । यागे तद्यागेतरधर्मा दानपचनादयः तेषां

निवृत्तिः । एतदेव च महत्त्वमिति भाष्यप्रतीकम् । अत्र महन्महत्त्वमिति भाष्यपाठः । तत्र

नार्त्विक्त्वेन निरूपणे हेतुत्वेन तात्पर्यान्तरमप्याह । तस्मै यजमानारब्धकर्मसाङ्गत्वाय ऋत्विक् परिक्रीयते वरणेन स्वकार्यमात्रोपयोगित्वाय स्वीयः क्रियते, तथा प्रकृतेपि । न च 'क्वचित् कल्याण्यो दक्षिणा' इति प्रश्नवचनात्तदर्थैव तत्प्रवृत्तिः, अत्र तु स्वतः पुरुषार्थत्वेन भगवदर्था प्रवृत्तिः, अतो वैषम्यमिति वाच्यम् । नीरागस्यापि वरणसमये तत्प्रश्नस्यावश्यकत्वात्, तथैव दक्षिणादानमपि, अन्यथा निरङ्गत्वापत्तेः । प्रकृतेपि भक्तानां स्नेहादेव प्रवृत्तिर्भगवान् स्वानुभवार्थमेवताननुभावयतीति न वैषम्यम् ॥ ४४ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥

अथर्वणोपनिषत्सु पठ्यते 'भक्तिरस्य भजनं तदिहामुत्रोपाधिनैराश्येनैवामुष्मिन् मनःकल्पनमेतदेव च नैष्कर्म्य'मिति ।

भक्तिमार्गप्रचारैकहृदयो बादरायणः ।
मानं भागवतं तत्र तेनैवं ज्ञेयमुत्तमैः ॥ ४९ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे षष्ठं बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सूत्रशेषं व्याकुर्वन्ति प्रकृत इत्यादि । तथा प्रकृत इति । चिकीर्षितलीलासाङ्गत्वाय तत्तद्भक्तवरणमित्यर्थः । स्मृतिषु याजनस्य वृत्तिमध्ये गणनादार्त्विज्ये स्वार्थमेव प्रवृत्तेर्भजनस्य च भगवदर्थत्वेन तदभावात् तद्वैषम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति न चेत्यादि । नीरागस्येति याजनेन वृत्तिमनिच्छतः । आवश्यकत्वादिति वैधत्वेनावश्यकत्वात् । तथैवेति वैधत्वेन । अनुभावयतीति लीला अनुभावयति । तथा च यथा तत्र वैधत्वमेव तादृशप्रश्नादिप्रवृत्तिप्रयोजकम्, एवमत्र निरुपधिस्नेहः, यथा तत्र तद्दानेन कर्मसाङ्गता, तथात्र स्वलीलानुभावनमतो न वैषम्यमित्यर्थः । तथा च भगवदिच्छायां सत्यामुत्तमस्य गृहत्यागः कर्तव्यः, अन्यथा तु न कर्तव्यः, यजमानाधीनर्त्विग्वत्तादृशस्य केवलं प्रभ्वधीनत्वादिच्छा चानियता, अतो नोक्त इत्यौडुलोमेराशय इति बोध्यम् ॥ ४४ ॥

रश्मिः ।

महत्वे महत्त्वपरिमाणं नास्तीति महत्पदं बाहुलकमित्याशयः । महतो महत्त्वं पूजकत्वं सन्माननमिति षष्ठीतत्पुरुषे तु न बाहुलकम् । वृत्तिमध्य इति अध्ययनाध्यापनदानप्रतिग्रहयजनयाजनब्राह्मणवृत्तय इति वृत्तिमध्य इत्युक्तम् । स्वार्थमेवेति । न च यजमानकर्मार्था प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । याजनाय स्ववृत्तये प्रवृत्त्यङ्गीकारेण यजमानकर्मार्थत्वाभावात् । तदभावादिति स्वार्थत्वाभावात् । तद्वैषम्यं दृष्टान्तवैषम्यम् । न चेत्यादीति । क्वचित् 'कल्याण्यो दक्षिणा' इति याजने प्रश्नवचनात् । स्वार्थदक्षिणार्थैव तत्प्रवृत्तिः ऋत्विक्प्रवृत्तिः । अत्र तु दार्ष्टान्तिके तु । वैषम्यं दृष्टान्तवैषम्यम् । भाष्ये तत्प्रश्नस्येति । कल्याणदक्षिणाविषयकप्रश्नस्य । निरङ्गत्वेति यागस्येति बोध्यम् । प्रकृते । अनुभावयतीति ते लीला अनुभवन्ति तान् लीला अनुभावयतीति हेतुमण्णिच् । स्वलीलेति सप्रतियोगिनिःप्रतियोगिलीलयोर्मध्ये सप्रतियोगिस्वलीलानुभावनं येन सप्रतियोगिलीलासाङ्गतेत्यर्थः । न वैषम्यं न दृष्टान्तवैषम्यम् ॥ ४४ ॥

भाष्यप्रकाशः।

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥ व्याकुर्वन्ति अथर्वणेत्यादि। तथा चात्र विहिताया भक्तेः सन्न्यासरूपताया उक्तत्वात् बुद्धिपूर्वकं तत्करणमावश्यकम्, न तु त्यागस्यापि, श्रुतौ तावन्मात्रस्यैव कथनादिति व्यासमतमित्यर्थः। तेनात्र भक्तिमार्गे साधनपरिपाकदशायां द्विविधः सन्न्यासः अत्यन्तसिद्धानां विगाढभावस्थाभाव्यादेव प्राप्तः, यथा व्रजभक्तानामतः सोऽवैधः। तत ईषन्न्यूनानां तु विरहानुभवार्थं कर्तव्यः, यथा श्रीमदुद्धवानाम्। स वैधः। 'त्वं तु सर्वं परित्यज्ये'ति, 'मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः, सलिङ्गानाश्रमाँस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचर' इत्यादिवाक्यतः प्राप्तत्वात्। द्वावप्येतौ नाश्रमरूपाविति तूपपादितम्, अतो न कोपि सन्देहः।

नन्वत्रान्यैः 'परामर्शो'दि सूत्रेष्वाश्रमरूपं सन्न्यासं विचार्य, 'अन्तरा चापी'ति सूत्रे विधुरादीनामपि तस्य कर्तव्यता विचारिता, महायोगिनां नग्नचर्यादिकं च। 'तद्भूताधिकरणे' च ऊर्ध्वरेतोभ्य आश्रमेभ्यः प्रच्युतभावश्च विचारितः, तन्मते चाश्रमात्मक एव सन्न्यासो विविदिषाविद्वद्दशाभेदेनेति तदेवात्र कुतो नाद्रियत इत्याकाङ्क्षायामाहुः भक्तीत्यादि। "अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोगमधोक्षजे। लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्वतसंहिता'मिति श्रीभागवतवाक्याद्भागवतं पुराणमेव सर्वं तत्र व्यासस्य तादृशत्वे मानं प्रमितिजनकम्। तेन हेतुना उत्तमैर्भक्तावधिकारिभिरेवं ज्ञेयम्। यद्यपि प्रकारान्तरेण व्याख्यातृभिरुक्तः सूत्रवर्णकैर्ज्ञानमार्गीयो द्विविधोपि सन्न्यासो व्याख्यातः, तथापि विविदिषायां कालदोषेणापचारदोषस्य तैरेव दर्शितत्वात्। आन्तरवैराग्याभावे बहिर्लिङ्गमात्रस्थापने च 'गृहस्थस्य क्रियात्यागो व्रतत्यागो वटोरपि। तपस्विनो ग्रामवासो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता। आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः। देवमायाविमूढाँस्तानुपेक्षेतानुकम्पये'ति सप्तमस्कन्धीयनारदवाक्ये 'मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसाम्। यस्यैते न भवन्त्यङ्ग वेणुभिर्न भवेद्यति'रित्येकादशीयभगवद्वाक्ये च तादृशस्य निन्दितत्वात्। विद्वद्दशायां चेदानीं दुर्घटत्वात् तदनादृत्य भक्तिमार्गीय एव साधनपरिपाकदशायां कर्तव्यो, न त्वन्यथापीत्यर्थः।

अन्ये तु, 'आत्रेया'दिसूत्रत्रये अङ्गोपासनानां यजमानकर्मत्वं वार्त्विककर्मत्वं वेति संशये, आत्रेयमते यजमानकर्मत्वम्, औडुलोमिमते ऋत्विक्कर्मत्वम्, तदेव च युक्तमिति व्यवस्थापयन्ति। तत्रोदासीना वयम्। अप्रासङ्गिकत्वेनारुच्यत्वादिति ॥ ४५ ॥

इति षष्ठं बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रश्मिः।

श्रुतेश्च ॥ ४५ ॥ भक्तिमार्गीयं दार्ष्टान्तिकमार्त्विज्यं श्रुतेश्च इत्यर्थः। उक्तत्वादिति नैष्कर्म्यपदेनोक्तत्वात्। निष्कर्मणः पुंसो भावो नैष्कर्म्यमिति व्युत्पत्तेः। बुद्धीति इहामुत्र फलभोगवैराग्यविषयिणी या बुद्धिस्तत्पूर्वकम्। तत्करणं सन्न्यासपूर्वकभक्तिकरणम्, न तु सन्न्यासमात्रकरणम्। 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यस्य व्याख्याने आवश्यकार्थयप्रत्ययोक्त्या तत्सारणायावश्यकमित्युक्तम्। प्रत्ययस्तु नैष्कर्म्यमित्यत्र भावे। साधनेति सा तु विपक्वकषायाणां व्यसनदशा, तस्याम्। विगाढेति 'ता नाविद'न्निति वाक्योक्तभावस्थाभाव्यात्। अवैध इति स्वभावजे विधेरप्रयोजकत्वात्। पूर्वतन्त्रेप्येवम्। ईषदिति। मर्यादास्थानाम्। विरहानुभवार्थमिति। तेन पुष्टौ विरहोपि न तथा प्रयोजकः, स्वरूपबलेनैव मोचकत्वात्। विधी आहुः त्वं त्विति, मद्भक्तो वेति च। आद्ये विचरस्वेति विधिः। लोटा। द्वितीये चरेदिति। उपपादितमिति बहिस्तूभयथेति सूत्रभाष्यप्रकाश उपपादितम्। अपचार इति। क्रोधादिकं ॥ ४५ ॥

इति षष्ठं बहिस्तूभयथेत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥ (३-४-७)

ननु 'यमेवे'ति श्रुतिः साधनान्तरनिषेधपूर्वकं वरणस्यैव साधनत्वमाह, 'तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति श्रुतिः साधनान्तरमप्याह । एवं विरोधे श्रुतित्वाविशेषात् किमादरणीयम्, किं नेति संशये, साधनान्तरविधिरेवादरणीयः, अन्यथा शास्त्रवैयर्थ्यं स्यादिति प्राप्ते, उच्यते सहकार्यन्तरविधिरिति । मर्यादापुष्टिभेदेन वरणं द्विधोच्यते । तत्र सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते । पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्धोपि । अपरं च । साधनं हि कायिकं वाचिकं मानसिकं च विधीयते, तत्र 'मनसैवाप्तव्य'मिति श्रुतेस्तृतीयं मुख्यम् । तदपि तावदेव मार्यादिकस्यापि विधेयत्वेन कर्तव्यम्, यावत्स्नेहो न भवति । यतस्तद्वतः स्नेहवतस्तूक्तं तृतीयं साधनमपि विध्यादिवत् । यथा तद्वतो विधिरर्थवादो वा प्रवृत्तावप्रयोजकः, तस्य स्वत एव सम्भवात्, तथा भगवत्प्राप्तावपीत्यर्थः । कैमुतिकन्यायेन पूर्वयोरप्रयोजकत्वमेतच्छेषत्वादेवायास्यतीति तृतीयमेवोक्तम् ॥ ४६ ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे सप्तमं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥४६॥ एवं भक्तिमार्गीयस्य गृहत्यागावश्यकत्वे साधिते तद्वत्साधनान्तरं शमादिरूपमप्यायातीति तद्व्यवस्थां बोधयितुमिदमधिकरणमित्याशयेन तदवतारयन्ति ननु यमेवेत्यादि । व्याकुर्वन्ति मर्यादेत्यादि । नान्यापेक्षेति 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य' इति श्रुत्युक्तादन्यस्यानपेक्षा । नन्वेतानि शमादीन्यन्तरङ्गाणि मानसानि साधनानि किमिति पाक्षिकाणि क्रियन्त इत्यत आहुः अपरं चेत्यादि । विधीयन्त इति 'तमेतं वेदानुवचनेन', 'शान्तो दान्त' इत्यादिवाक्यैर्विधीयन्ते । तृतीयमिति शान्तादिवाक्योक्तम् । विध्यादिवदिति विधिश्च तदादिश्च विध्यादी तद्वत् । प्रथमार्थे वतिः । तथा च पित्रादौ सहजस्नेहवतो यथा तत्सेवाविधिस्तत्फलबोधकोऽर्थवादो वा न तत्प्रवृत्तिप्रयोजकः, तस्य तत्र स्वत एव प्रवृत्तिसम्भवात्, तथा भगवत्प्राप्त्यर्थमिदं शमादिकं स्वभावादेव सम्भवतीति न तदर्थं वाक्यापेक्षा । अतो भक्तिदार्ढ्येच्छुं प्रत्येवेदं विधेयम्, न तु दृढभक्तिमन्तं प्रतीति तथेत्यर्थः । तेन पुष्टिमार्गे वरणमात्रमेव साधनम्, मर्यादामार्ग एव त्वन्याकाङ्क्षेति सिद्धम् ॥ ४६ ॥

इति सप्तमं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

रश्मिः ।

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४६ ॥ तदिति । अधिकरणम् । ननु 'यमेवे'त्यादीति । विधिरेवादरणीय इति । पुंस्त्वं स्मार्तं । 'समाधिनानुस्मर तद्विचेष्टित'मिति । मर्यादेत्यादीति । सहकार्यन्तरेति भक्तावनुग्रहः कारणम्, सहकारीणि श्रवणादीनि । अन्यत्सहकारि सहकार्यन्तरं शमादि । अत्र सहकारिणां श्रवणादीनामपि मर्यादापक्षेण विधिः । सिद्धमाहुः अत इति पुष्टिमर्यादाभ्याम् । भक्तिबीजदार्ढ्येच्छवो मार्यादिकाः । भक्तिवर्धिन्यां भक्तिबीजमुक्तम् । इदमिति साधनजातम् । दृढभक्तीति । दृढबीजा भक्तिः तद्वन्तम् । तथेति । सहकार्यन्तरविधिस्तु मर्यादापक्षेणोच्यते । पुष्टौ तु नान्यापेक्षेति न विरोधगन्ध इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

इति सप्तमं सहकार्यन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ (३-४-८)

ननु 'बहिस्तूभयथे'त्यादिना भगवदीयस्य गृहत्याग आवश्यक इति निरूपितम् ।

छान्दोग्ये तु 'आचार्यकुला'दित्युपक्रम्य, छान्दोग्योपनिषदन्ते 'आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेणातिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान् विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य अहिंसन् सर्वाणि

भाष्यप्रकाशः ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ पूर्वाधिकरणोक्तं दृढीकर्तुं किञ्चिदाक्षिप्य समाधत्ते, इत्याशयेन सूत्रमवतारयन्ति ननु बहिरित्यादि । तात्पर्यमाहेति । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाहेत्यर्थः ।

श्रुत्यर्थस्तु, आचार्यकुलाद् गुरुगृहाद्, गुर्वभावे तत्पत्न्यां तत्पुत्रे तद्गोत्रे वा ब्रह्मचर्यमिति ज्ञापयितुं कुलपदम् । वेदमधीत्य गुरोः कर्मातिशेषेण गुरोः सेवारूपं यत्कर्म तत् कृत्वा, ततोऽतिशेषोऽवशेषो यः कालस्तेन कालेन वेदाध्ययनं साङ्गं सरहस्यार्थज्ञानपुरःसरं कृत्वा, अभिसमावृत्य जिज्ञासाद्वयसमापनोत्तरमाचार्यकुलान्निवृत्य दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा, गार्हस्थ्यविहिते कर्मणि तिष्ठन्, शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो विविक्ते स्वाध्यायब्राह्मणोदितप्रकारे पवित्रे देशे यथावदासीन आवृत्तिमधीतस्य कुर्वन्, धार्मिकान् विदधत् पुत्रान् शिष्यांश्च शिक्षणेन धर्मशीलान् कुर्वन्, आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य हार्देऽन्तर्यामिणि परे ब्रह्मणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाणि सम्यक् स्थापयित्वा, 'ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती'ति न्यायेन तमेव शरणत्वेन ज्ञात्वा कर्माणि तत्र सन्न्यस्येति यावत् । अहिं-

रश्मिः ।

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४७ ॥ पूर्वेति । बहिस्तूभयथेत्यधिकरणोक्तम् । साङ्गमित्यादि । 'साङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति श्रुतेरुक्तम् । यद्वा । आचार्यपदादाचार्यलक्षणनिविष्टरहस्यतदङ्गेऽधीत्येतिशब्देनोपलक्ष्येते । जिज्ञासाद्वयार्थगमनरहितं समावर्तनमभिसमावर्तनम् । गार्हस्थ्यविहित इति कुटुम्बविशेषणम् । सम्प्रतिष्ठाप्येत्यत्र समुपसर्गार्थमाहुः हार्द इति । जीव उपासनानिषेधान् मानसीन इत्युक्तम् । हार्दपदेन 'यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयति स त आत्मान्तर्याम्यमृत'इतिश्रुत्युक्तेऽन्तर्यामिणि । तत्रापि प्रत्येकपर्यवसितरूपव्यावृत्त्यर्थं ब्रह्मणीति तद्व्यावृत्त्यर्थं पर इति । अत्र हार्द इति विशेष्यम् । इदं हार्दं प्रकटं बोध्यम् 'धार्मिकान् विदध'दित्युक्तत्वात् धर्मेण चित्तशुद्धौ भक्त्याविर्भावात् । सम्यगिति । निरोधलक्षणग्रन्थोक्तरीत्या । अनिरुद्धैस्तु सिद्धान्तमुक्तावल्युक्तरीत्या । तथा च श्रुतिः 'इन्द्रियाणि जुहोती'ति । गीतापि । यद्यप्येव मुख्यत्वात् तथापि निरोधस्य दानसाध्यत्वादाचार्यसन्दर्शितागमप्रकारेत्याहुः । ईश्वर इति । शरणत्वेनेति । 'शुद्धाश्च सुखिनश्चैव ब्रह्मविद्याविशारदाः । भगवद्भजने योग्या नान्य इत्यर्थतः फल'मिति प्रथमसुबोधिनीकारिकायां 'ब्रह्मविद्याविशारदा' इत्युक्तेरुक्तशमदमादिसूत्रोक्तशमदममुमुक्षावैराग्यप्राप्त्या मुमुक्षुकार्यं शरणगमनं श्रुतत्वादत्र

---

१. छान्दोग्य इत्यारभ्य इदं विषयवाक्यमित्यन्तं श्रीहस्ताक्षरलिखितमूलपुस्तके नास्ति, तथापि प्रकाशकारैर्व्याख्यातत्वादुपलब्धेष्वादर्शेषु दृश्यमानत्वाच्चात्र निवेशितम् ।

भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्तयन् यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते। न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तते'। इदं विषयवाक्यम्।

'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत' इति गृहिणोपसंहारः कृतः। वाजसनेयिशाखायां च 'तद्ध स्म वै तत्पूर्वे ब्राह्मणा अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्त' इत्युपक्रम्य 'अथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति पठ्यते। एवं सति विकल्पे सम्भवत्युपसंहारस्य तात्पर्यग्राहकत्वाद् गृहिण एव यथोक्तकर्तुर्ब्रह्मसम्पत्तिरिति श्रुतेस्तात्पर्यम्। त्यागोक्तिस्तु ब्रह्मैतादृशं यदर्थं सर्वं त्यज्यत इति स्तुतिपरेति प्राप्ते, गृहिणोपसंहारे हेतुत्वेन तात्पर्यमाह कृत्स्नेति। त्यागे वाङ्मनसोरेव भगवति विनियोगः, न सर्वेन्द्रियाणाम्। गृहिणस्तु सर्वैः प्रकारैर्भजनं भवतीति, परिजनश्च कृतार्थो भवतीति च भजने

भाष्यप्रकाशः।

सन् सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः, तीर्थानि शास्त्रादिष्टा भिक्षाद्युपायास्तेषु परपीडापि सम्भवति, यथा याज्ञवल्क्यस्य कुरुपाञ्चालस्थब्राह्मणैः सह चर्चायाम्, तदादिभ्यो भिक्षाटनाद्युपायेभ्योऽतिरिक्तस्थले हिंसां परपीडामकुर्वन्, स खल्वेवं वर्तयन् सोधिकारी उक्तेन प्रकारेण वर्तमानः पुत्रादिपरिजनमप्येवं वर्तयन् यावदायुषं यावज्जीवम्, ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते भगवल्लोकं प्राप्नोति। न च पुनरावर्तते। प्राप्तेर्जन्यत्वेन पुनरावृत्तिः शङ्क्येत। जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन लोके व्याप्तेः। तदभावायात्रावृत्तिर्निषिध्यते तेन लोकवैलक्षण्यं बोधितम्। पुनः कथनं समाप्तिद्योतनायेति बोध्यम्।

सूत्रं व्याकुर्वन्तः श्रुतितात्पर्यमाहुः त्याग इत्यादि। कृत्स्नेति। सर्वेषामान्तराणां बाह्यानां

रश्मिः।

प्राप्नोति। गोपालतापनीये 'मुमुक्षुर्वै शरणमनुव्रजे'दिति श्रुतिः। शमदमादिष्वेकस्य कार्यमुक्तम्। एकादशे 'मच्छरणो मुनि'रित्युपबृंहणात्। एवं श्रीमदाचार्यमार्गरीत्या ज्ञात्वा, कर्माणि सर्वेन्द्रियाण्यपि तत्र सन्न्यस्येति। भगवति सन्न्यस्य, तत्पराणि कृत्वा इति यावत्। द्वितीयविवरणे यावत्प्रयुक्तं कर्मणां तत्परत्वकरणमेकादशैकोनविंशाध्याये। पद्मशास्त्रातिरिक्तस्य मुख्यत्वं यथा तथोपपादितं भक्तिरत्नटीकायां मया। एवं चैकोनविंशे 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादिना श्रद्धामन इति मनसस्तत्परकरणम्। एवमन्यदपि। परन्त्वेत'देवं धर्मैर्मनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम्। मयि सञ्जायते भक्ति'रिति तत्र वाक्यादार्थक्रमेण श्रुतात्मनिवेदनं शरणगमनानन्तरं प्राप्नोति। तदनु 'श्रद्धामृतकथायां म' इत्यादिनोक्तनवधाभक्तयस्तत्र सकलेन्द्रियपरता तद्द्वारा भगवति सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्य सन्न्यस्येति यावत्। सन्न्यस्येत्युक्त्या सन्न्यासो नैष्कर्म्यं 'इहामुत्रफलभोगनैराश्यं' कृत्वेत्युक्तम्। अत्र नैष्कर्म्यपदं इहामुत्रफलभोगनैराश्यकरणकमनःकल्पने उक्तम्। तदुक्तं भक्तिहंसे 'भक्तिमार्गः श्रवणादिसरणिरूप' इति। अन्यदूह्यम्। भिक्षादीति। आदिना निरोधलक्षणग्रन्थोक्तो निरोधः। 'तीर्थं नातः परात् पर'मिति तद्ग्रन्थवाक्यात्। वर्तयन्निति णिचं समर्थयन्ति स स इति। उक्तेनेत्यस्यामेव श्रुतावुक्तेन। पुत्रादीति। पुत्रादिपरिजनो वर्तमानस्तं पुत्रादिपरिजनं वर्तयन्। जन्यभावत्वेनेति। जन्यत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्तौ घटोन्मज्जनापत्तिः। ध्वंसस्य जन्यत्वेन नश्वरत्वात्। दत्ते तु भावपदे ध्वंसस्याभावत्वेन नश्वरत्वाभावान्नोन्मज्जनापत्तिरिति। तदभावायेति। पुनरावृत्त्यभावाय। तेनेति। व्याप्तेर्लौकिकत्वेनापुनरावृत्तौ लोकवैलक्षण्यं बोधितम्, व्याप्तिविषयत्वात्। पुनः कथनमिति। 'न

कृत्स्नता भवतीति तेनोपसंहारः कृत इत्यर्थः । अत एव 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्ये'त्युच्यते । अत्र, आत्मपदं भगवत्परमिति ज्ञेयम् । कर्ममार्गीयगृहिव्यवच्छेदाय तुशब्दः ।

अत्रेदमाकूतम् । 'भक्तिमार्गो बहुविध' इति कपिलदेववाक्यात् केचन भक्ताः स्वगृहेष्वेव स्नेहेन भगवदाकारे विविधोपचारैः सेवां कुर्वन्तस्तयैव निर्वृत्या मुक्तिमपि तुच्छां मन्यन्ते । तदुक्तं 'मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गु'रिति । तेन भगवद्भजन एव, तत्रापि पुष्टिमार्ग एव, श्रुतेर्भर इति ज्ञायते । पूर्वमुत्कटभगवद्भाववतां तदर्थं त्यागं निरूप्य, गृहिणोपसंहारतात्पर्यं पश्चाद् यन्निरूपितवान्, तेन तादृग्भाववतैव त्यागः कार्यः, तद्रहितेन तु गृह एवोक्तरीत्या प्रभुभजनं कार्यम्, तेनैव तल्लाभ इति व्यासहृदयमिति ज्ञायते । उक्तभावाभावे त्यागधर्मानिर्वाहादिति । केचन भक्ता भाषणादिलीलादर्शनं विना स्थातुमशक्ताः प्रचुरभावविवशाशया गृहाँस्त्यक्त्वा वनं गच्छन्ति । आत्रेयौडुलोमिभ्यां तु भगवदवतारसाम-

---

भाष्यप्रकाशः ।

च सार्थक्यम् । तेनेति । गृहिणा । एवं तात्पर्ये गमकमाहुः अत एवेत्यादि । कर्ममार्गीयेति । जैमिनीयतन्त्रविचारितेत्यर्थः ।

ननु पूर्वाधिकरणे त्यागं निरूप्य, यदत्र गार्हस्थ्यं प्रशंसति, तत्किमित्याकाङ्क्षायामाहुः अत्रेदमित्यादि । भक्तिमार्गो बहुविध इति कपिलदेववाक्यादिति । 'भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भामिनि भाव्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इति कपिलदेववाक्याद् भक्तिमार्गो बहुविध इत्यन्वयः । तदुक्तमिति 'यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् प्रार्थ्यां श्रियं सुरवरैः सदयावलोकाम् । नैच्छन्नृपस्तदुचितं महतां मधुद्विट्सेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्गु'रिति पञ्चमस्कन्धे भवाटवीसमाप्तौ शुकेनोक्तम् । तथा च भरतस्य राजदशायां तथाभावस्योक्तत्वादन्यस्यापि गृहिणस्तथाविधत्वे तथात्वमित्यर्थः । तेनेति गृहिणोपसंहारे आत्मनि सर्वेन्द्रियसम्प्रतिष्ठापनादिकथनेन । श्रुतितात्पर्यं निरूप्य व्यासतात्पर्यं निरूपयन्ति पूर्वमित्यादि । तल्लाभ इति । भगवत्प्राप्तिः । उक्तभावाभावे त्यागधर्मानिर्वाहादिति । विगाढभावाभावे 'स एवाधस्ता'दित्यादिनोक्तस्य सर्वत्र तद्भानरूपस्य त्यागधर्मस्य मध्ये विच्छेदेन सर्वदा स्थैर्या-

रश्मिः ।

च पुनरावर्तत' इत्यस्य । जैमिनीयेति । पूर्वतन्त्रविचारितगृहिव्यवच्छेदाय । यथाहुः षष्ठाध्याये 'दम्पत्योः सहाधिकार' इति । पाठान्तरमाहुः भक्तियोगो बहुविध इति । भगवदाकार इति । भगवत्स्मरणं त्रेधा भवति, 'यमादिभिर्योगपथैरान्वीक्षिक्या च विद्यया । मदर्चोपासनाभिर्वा नान्यैर्योग्यं स्मरेन्मन' इत्येकादशे विंशाध्यायवाक्यात् । अत्र 'शङ्खचक्रे मृदा यस्तु कुर्यात् तप्तायसेन वा । स शूद्रवद्बहिष्कार्यः सर्वस्माद्द्विजकर्मण' इत्यत्र शङ्खचक्रनिषेधस्य तप्तायसे पर्यवसानवद् योग्यस्मरणस्य भगवदर्चोपासनायां पर्यवसानात् । तथात्वमिति । उक्तभाववत्त्वम् । गृहिणोपसंहार इति । गृहिणा विद्योपसंहारे । पूर्वमित्यादीति । बहिस्तूभयथेत्यधिकरणे । तदर्थमिति । भगवदर्थम् । मर्यादां स्मृतत्वात् त्यक्त्वा पुष्टिमाहुः । विगाढेति । इदं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टम् । त्यागधर्मस्येति । त्यागः सर्वात्मभाव इति श्रीहरिरायजितः । तस्य धर्मश्चरमवृत्तिस्तस्य ।

यिकभक्तदशोक्ता। एते सर्वे फलमार्गीयाः। वाजसनेय्युक्तास्तु साधनमार्गीया इति नानुपपत्तिः काचित्॥ ४७॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४८॥

किञ्च। सन्न्यासिन आवश्यका ये धर्मास्ततोऽधिकास्ते गृहिणः सिध्यन्ती-

भाष्यप्रकाशः।

भावात्। ननु यद्येवं दौर्लभ्यम्, तदा तत्कथनमशक्योपदेशरूपत्वादप्रयोजनकं, अतो न वक्तव्यमेवेति किमित्युक्तमत आहुः केचनेत्यादि। तथा च दौर्लभ्येपि तत्सत्तास्तीत्यतस्तदनूदितम्। अतस्तादृशाधिकारे भगवत्कृपया सम्पन्ने तत्कर्तव्यताबोधनार्थं तत्कथनमित्यर्थः। नन्वात्रेयौडुलोमिभ्यामेतादृशदशासम्पत्तौ गृहत्याग उच्यते, वाजसनेयके तु 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नो एवायमात्मा नायं लोक' इति श्रावणादात्मलोककामनामात्रे बोध्येते इति ताभ्यामुक्तं श्रुतिविरुद्धम्, किञ्च, ये लीलादर्शनार्थं वनं गच्छन्ति, ते भगवदागमने पुनरायान्ति, न तु वन एव स्थित्वा सन्न्यासिधर्मानातिष्ठन्तीत्यतोपि तच्छ्रुतिविरुद्धम्, अतः कथं श्रौते विचार एवं तन्मतोपन्यास इत्यत आहुः। आत्रेयेत्यादि। एते सर्वे यदीया दशा ताभ्यामुक्ता, ते सर्वे भक्ताः फलमार्गीयाः, मार्ग उपायः। फलमेव मार्गो यत्रासौ मार्गः फलमार्गस्तत्सम्बन्धिनः। यथा गोपालतापनीयोक्ता गान्धर्वीप्रभृतयः। तथा च फलरूपो भगवानेव स्वस्वरूपंताननुभावयतीति भगवत्कृपाविशिष्टयैवेच्छया तेषां सर्वेन्द्रियव्यापाराः। वाजसनेयिनां कहोडब्राह्मण उक्तास्तु साधनमार्गीयाः। साधनं शमादिविशिष्टं ज्ञानमेव मार्ग उपायः फलप्राप्तौ यत्रासौ साधनमार्गस्तत्सम्बन्धिन इति तत्तदधिकारिभेदेन तथा तथा कथनान्न पूर्वोक्ता श्रुतिविरोधरूपा काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः॥ ४७॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४८॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चेत्यादि। व्याकुर्वन्ति मौनपदमित्यादि। यद्यपि मुनेर्भावो मौनमिति योगेन विचारात्मकं ज्ञानमप्यादातुं शक्यते,

रश्मिः।

अतोऽवक्तव्यमिति। अतः अवक्तव्यमिति च्छेदः। आत्मेति। आत्मा च लोककामना चात्मलोककामने ते एवात्मलोककामनामात्रे बोध्येत। तन्मतेति। आत्रेयौडुलोमिमतोपन्यासः। फलसाधनयोः सामानाधिकरण्यमाहुः मार्ग उपाय इति। फलमार्ग इति। प्रमेयबलमिति यावत्। गान्धर्वीति। प्रभृतिपदेन व्रजस्त्रियः। 'तासां मध्ये श्रेष्ठा गान्धर्वी ह्युवाचे'ति श्रुतेः। एते प्रमेयबलेन मुक्ता इति प्रमेयबलरूपफलमार्गसम्बन्धिनः, तदाहुः तथा चेति। भगवानेवेति। फलमेव, एवकारेण तदतिरिक्तसाधनव्यवच्छेदः। भगवत्कृपेति। भगवदभिन्ना, फले साधनांश इति शेषः। कृपाविष्टः साधनमित्याचार्योक्तेः। भगवत्कृपाविशिष्टयेच्छयेति न समस्तं पदम्। इच्छायां कृपाविशिष्टत्वाभावात्। विशिष्टयेति। ब्रह्महृदं नीतानामपि सर्वेन्द्रियव्यापारा भवन्त्विति विशिष्टेच्छा तया। एवकारेण साधारणेच्छायोगव्यवच्छेदः क्रियते। भक्तमनोरथपूरकत्वेन रूपभेदात्। वाजसनेयीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वाजसनेयिनामिति। साधनमित्यादि। 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मित्यत्र ब्रह्मविदित्यत्र ज्ञानम्। तत्सम्बन्धिन इति। प्रमाणबलिनः। पूर्वोक्तेति। सूत्रारम्भोक्ता। श्रुतिस्तु 'एतद्ध स्म वा' इति॥ ४७॥

मौनवदितरेषामप्युपदेशात्॥ ४८॥ रूढमिति। यौगिकमित्युक्ते विचारात्मकज्ञान-

त्यपि हेतोस्तेनोपसंहारः कृत इत्याशयेनाह मौनवदित्यादि । मौनपदमनीहानिलायामादित्रिदण्डिधर्मोपलक्षकम् । यथा वागिन्द्रियमात्रदेहमात्रचित्तमात्रनियामकास्ते धर्मा उक्ता न्यासिनः, तथेतरेषामपीन्द्रियनियामकानां धर्माणां 'आत्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्ये'ति श्रुत्या गृहिण उपदिश्यन्त इति युक्तो गृहिणोपसंहार इत्यर्थः । तत्र नियमनमात्रम्, अत्र तु भगवति विनियोगात् आधिक्यमिति भावः । वस्तुतस्तु केवलनियमनस्याप्रयोजकत्वात् तत्रापि भगवति विनियोग एव तात्पर्यमिति ज्ञेयम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥

ननु भगवति सर्वेन्द्रियविनियोगात् गृहिणोपसंहार इति न युज्यते, 'शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान' इत्यादिकर्ममार्गीयसाधनश्रुतेरित्याशङ्क्य, तत्तात्पर्यमाह अनाविष्कुर्वन्निति । भगवद्भावस्य रसात्मकत्वेन गुप्तस्यैवाभिवृद्धिस्वभावकत्वादाश्रमधर्मैरेव लोके स्वं भगवद्भावमनाविष्कुर्वन् भजेतेत्येतदाशयेन ते धर्मा उक्ताः । गोपने मुख्यं हेतुमाह अन्वयादिति । यतो भगवता सममन्वयं सम्बन्धं प्राप्य वर्तते, अतो हेतोस्तथा । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चमी । एतेन यावद् अन्तःकरणे साक्षात् प्रभोः प्राकट्यं नास्ति, तावदेव बहिराविःकरणं भवति, प्राकट्ये तु न तथा सम्भवतीति ज्ञापितम् ॥ ४९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तथापि भगवता 'मौनानीहानिलायामा दण्डा वाग्देहचेतसा'मिति वाक्ये त्रयाणां समभिव्याहृतत्वाद्वाग्दण्डरूपं मौनं रूढं गृहीतं ज्ञेयम् । शेषं स्फुटम् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ सूत्रमवतार्य व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । भाष्यमत्रातिरोहितार्थम् ॥ ४९ ॥

रश्मिः ।

बोधापत्तिरतो रूढमित्युक्तम्, योगरूढमित्यर्थः । नामैकदेशग्रहणात् ॥ ४८ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ४९ ॥ अतिरोहितार्थमिति । तत्तात्पर्यमिति । कर्ममार्गीयसाधनश्रुतितात्पर्यम् । भगवद्भावस्येति । अत्राश्नुत इति श्रुतावशनमनाविष्कृतमश्नुत इत्यश्नातिस्थाने प्रयोगात् । अतः सूत्रमप्यनाविष्कुर्वन्नशनमित्याशयेन व्याकृतम् । न चान्योन्याश्रयः । अश्नातीत्यस्य पदव्यत्ययविकरणव्यत्ययाभ्यां वक्ष्यमाणसूत्रव्याख्यानं सूत्रव्याख्यानेनाश्नुत इत्यत्र पदव्यत्ययविकरणव्यत्ययौ यत इति वाच्यम् । आनन्दमयाधिकरणोक्तयुक्तिभिरनाविष्कुर्वन्निति योगविभागाच्चानाविष्कुर्वन् श्रुतौ ह्यश्नातीति प्रथमसूत्रार्थः ततश्चाश्नुत इत्यादावुभयसिद्धौ योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वादन्वयादिति द्वितीयसूत्रे पूर्वसूत्रमनुवर्त्य प्रकृतं सूत्रं सिद्धमित्यन्योन्याश्रयाभावात् । आश्रमेति । सर्वाश्रमधर्मैरित्यर्थः । भजने प्रकाराकाङ्क्षायां स्वधर्ममाहेति सुबोधिन्यां यतः । उक्ता इति । स्वाध्यायब्राह्मण उक्ताः । अतस्तथेति । ल्यब्लोपे पञ्चमीत्यतः शेष उक्तः । अतोऽत्यन्तस्नेहाद्भगवत्सुखकरं गोपनमित्यर्थः । नास्तीति । विरहे नास्ति । बहिराविष्करणं गुप्तान्वयस्याश्रमधर्मद्वारा भवति । प्राकट्य इति । अन्तःकरणे प्राकट्ये तु तथा नाम बहिराविष्करणं न सम्भवति,

---

१. देहमात्र चित्तमात्रेतिद्वयं प्राचीनतमादर्शे हरितालिकया दूरीकृतं दृश्यते ।

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥

वैदिककर्मकरणे तात्पर्यमुक्त्वा लौकिकस्यानावश्यकत्वेपि तत्समयमाह । प्रस्तुतं प्रभुभजनं तत्प्रतिबन्धासम्भव एवैहिकं कार्यम् । नन्वैहिकं कर्मास्तु, मा वा, अतस्तत्समयोक्तिर्व्यर्थेत्याशङ्कयाह । तद्दर्शनादिति । 'आचार्यकुला'-दित्युपक्रम्याग्रे पठ्यते, 'धार्मिकान् विदध'दिति । अतो धार्मिकपुत्रविधान-मैहिकं कर्म श्रुतौ दृश्यते, अतस्तत्समयोक्तिरावश्यकी । अन्यथा श्रुतावुक्तमस्तीति प्रस्तुतबाधेपि तत्करणे फलप्रतिबन्धः स्यादिति भावः ॥ ५० ॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादेऽष्टमं गृहिणोपसंहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

भाष्यप्रकाशः

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ अत्रापि भाष्यं प्रकटार्थम् । एवञ्च यस्य मर्यादायां वरणं वर्तते, तेन साधनापरिपाकदशायां 'आचार्यकुला'दिति श्रुत्युक्तरीत्या गृह एव स्थित्वा भगवद्भजनं कर्तव्यम्, स्वधर्मरहस्यं च गोपनीयमिति सिद्धम् ॥

शङ्कराचार्यास्तु, सहकार्यन्तराधिकरणं त्रिसूत्रमङ्गीकृत्य, तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण' इति बृहदारण्यकीयकहोडब्राह्मणे किं मौनं विधीयत उत नेति संशये, मौनं विधीयते । यद्यप्यत्र न विधिः, तथाप्यपूर्वत्वाद्विधिराश्रयणीयः । मौनं च पाण्डित्यातिरिक्तं ज्ञानातिशय-रूपम् । 'मुनीनामप्यहं व्यास' इति प्रयोगदर्शनात् । अतो मननान्मुनिस्तद्भावो मौनम् । अतो-

रश्मिः ।

विरहे विविधभावोत्पत्त्या नवधाभक्तिभक्तधर्मैराश्रमधर्माणां तादृशे बाधात् । ज्ञापितं तात्पर्यवृत्त्योक्तम् । एवमतिरोहितार्थमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५० ॥ प्रकटार्थमिति । प्रकटोऽर्थो यस्य, तथाहि । अप्रस्तुतेत्यत्र प्रस्तुतस्य प्रतिबन्धः प्रस्तुतप्रतिबन्धः, न प्रस्तुतप्रतिबन्धोऽप्रस्तुतप्रतिबन्धस्त-स्मिन्नित्यर्थं मत्वाहुः **प्रस्तुतमिति । कार्यमिति ।** मृत्युभीरुणा कार्यम् । एकादशे योगीश्वरवाक्ये 'वेदोक्तं नाचरेद्यस्तु मृत्योर्मृत्युमुपैति स' इति दर्शनात् । **श्रुतावुक्तमिति ।** स्वाध्यायब्राह्मणश्रुता-वुक्तम् । अधुना प्रस्तुतपदे नञन्वयं कृत्वाहुः **प्रस्तुतबाध इति ।** नञर्थबाधः । **तत्करण** ऐहिककरणे । **फलेति ।** प्रस्तुतभजनरूपसाधनाभावात्तथा । **एवं प्रकटार्थम् । साधनेति ।** शमदमादिमुमुक्षुत्ववैराग्यक्रोधका(मा)द्यपरिपाकः अस्वाधीनता । **रहस्यमिति ।** यथा त्रिभङ्गललि-तस्तोत्रोक्तम् । 'अहं तदीय इत्येषा तद्वार्त्ता रूपिता पर'मिति तदीयाधिकारोक्तेः । **तस्माद्ब्राह्मण इति ।** यस्मात् पूर्वे ब्राह्मणा आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येषणाभ्यो व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति, तस्मादधुनातनो ब्राह्मणः पण्डाध्ययनजा आपाततो ब्रह्मधीस्तद्वान् पण्डितस्तस्य कृत्यं पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन ज्ञानबलभावेन मननेन, शुद्धान्तःकरणत्वेन वा स्थातुमिच्छेत् तद्द्वयं लब्ध्वा, अथ श्रवणमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यादमौनं श्रवणमनने च मौनं च निदिध्यासनं लब्ध्वोक्तत्रयस्य ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वात् तत्त्रयानन्तरं ब्रह्मावगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षा-त्कृतब्रह्मा भवतीति श्रुत्यर्थः । **मौनमिति ।** निदिध्यासनम् । **ज्ञानातीति ।** निदिध्यासनमित्यर्थः । ब्रह्मामृतवर्षिण्यां तथा व्याख्यानात् । **तद्भावो मौनमिति ।** भावे घञ् । भावोत्र प्रकृतिजन्यबोधे

भाष्यप्रकाशः।

'ऽथ मुनि'रित्यत्र मुनिः स्यादित्येवं विधिराश्रयणीयः। यद्यपि 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुलम्' 'मौनं वानप्रस्थ्य'मित्यत्र मुनिशब्द उत्तमाश्रमेपि श्रुतः, तथापि, 'वाल्मीकिं मुनिपुङ्गव'मित्यत्र व्यभिचारदर्शनान्न नियमतोऽन्यत्र तदर्थको ग्रहीतुमुचितः। उक्तश्रुतौ त्वाश्रमान्तरसन्निधानाद्युक्तं तद्ग्रहणम्। ज्ञानप्रधानत्वादुत्तमाश्रमस्य तस्माद् बाल्यपाण्डित्याऽपेक्षया तृतीयं मौनमत्र विधीयते। निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद् विधेयत्वाश्रयणम्। 'तद्वत' इति विद्यावतः सन्न्यासिनो ग्रहणम्। कहोडब्राह्मणे तस्यैव प्रस्तुतत्वात्। ननु विद्यावत्त्वे तत एवातिशयप्राप्तेः किं मौनविधिनेत्यत आह 'पक्षेणे'ति। यस्मिन् पक्षे भेददर्शनप्राबल्यान्न प्राप्नोति तस्मिन् पक्षे विधिरिति विध्यादिवदिति। यथा दर्शपूर्णमासादौ सहकारित्वेनाऽन्याधानाद्यङ्गजातविधिः, एवमविधिप्रधानेऽस्मिन् विद्यावाक्येपि मौनविधिरित्याहुः।

तेन तन्मते 'तद्वतः पक्षेण सहकार्यन्तरविधि'रिति प्रतिज्ञा, तृतीयं विध्यादिवदिति हेतुवाक्यमिति सिध्यति।

भास्कराचार्यास्तु पूर्ववदेवाङ्गीकृत्य सूत्रमेवं योजयन्ति। विधीयत इति विधिः। तद्वतो विद्यावतस्तृतीयं मौनं ज्ञानप्रकर्षपक्षेण सहकार्यन्तरविधिः। तथा च ज्ञानातिशयमापादयेज्ज्ञानपरिपाकाय योगाभ्यासं कुर्यादित्यर्थः। विध्यादिवत्। यथा अग्निहोत्रादिकमविदुषः फलातिशयार्थिनो विधीयते, तथा विदुषो व्युत्थायिनो ज्ञानप्रकर्षरूपं मौनं कर्तव्यत्वेन विधीयत इति वदन्ति।

रामानुजाचार्यास्तु सूत्रयोजनां भास्कराचार्यवदेवाङ्गीकृत्य तदर्थमेवमाहुः। विधिशब्देन यज्ञादिः, सर्वाश्रमधर्मः शमदमादिश्च विधिशब्देनोच्यते। आदिपदेन श्रवणमनने गृह्येते। सहकार्यन्तरं विधीयत इति सहकार्यन्तरविधिः। तथा च यथा, 'तमेतं वेदानुवचनेने'त्यादिना, 'शान्तो दान्त' इत्यादिना च यज्ञादिः शमादिश्च सहकारित्वेन विद्यावतो विधीयते। यथा च,

रश्मिः।

प्रकारः। ष्यञो लोपो वा। **मुनिशब्द** इति। भावप्रधानोऽयम्, व्यवहारे भाट्टत्वाद्वा मुनित्वे शक्तिः। मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयत इति भाष्यात्। **उत्तमेति**। तुरीयाश्रमे। आश्रमप्रायपाठात्। **व्यभिचारेति**। मुनिषु मध्ये पुङ्गवं श्रेष्ठं न निर्धारण इति षष्ठीसमासनिषेधः। आश्रमवाचकत्वव्यभिचारदर्शनात्। **अन्यत्रेति**। आश्रमप्रायपाठादन्यत्र। **तदर्थकः** आश्रमार्थकः। **उक्ते**। 'गार्हस्थ्यमाचार्यकुल'मित्यादिश्रुतौ। **तद्ग्रहणमिति**। मौनशब्दस्य चतुर्थाश्रमवाचकस्य ग्रहणम्। **निर्वेदनीयत्वेति**। निश्चयेन वेदनीयत्वनिर्देशात्। **प्रस्तुतत्वादिति**। 'एतं वै तमात्मानं विदित्वे'त्युपक्रम्य, 'अथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'तिश्रुत्या प्रस्तुतत्वात्। **मौनविधिनेति**। अतिशयार्थम्। **न प्राप्नोतीति**। अभेदविद्यावत्त्वं न प्राप्नोति। **अविधीति**। कृत्यविषयत्वेन ज्ञानस्याविधिप्रधाने विद्यावाक्ये। **आपादयेदिति**। तर्कप्रधाना एते। यदि ज्ञानातिशयो न स्यात्, ज्ञानपरिपाकाय योगाभ्यासं न कुर्यादिति। अतो योगाभ्यासं कुर्यादिति सहकार्यन्तरविधिः। **अविदुष इति**। अक्षरज्ञानरहितस्य। भेदज्ञानवतः। **व्युत्थायिन इति**। व्युत् स्थायिनः। उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य। व्युद् अधिकं स्थायिनः पूर्वज्ञानादेव तदधिकज्ञाने स्थायिनः। **इतीति**। इत्येवं योजयन्तीति पूर्वेणान्वयः। **तदर्थमिति**। सूत्रार्थम्। **अर्थप्राप्त इति**। शमदमादिमतोऽर्थात् प्राप्ते।

भाष्यप्रकाशः ।

'श्रोतव्यो मन्तव्य' इत्यादिश्रवणमनने चार्थप्राप्ते विद्यासहकारित्वेन गृह्येते, तथा । तस्मात् ब्राह्मणः पाण्डित्यमित्यादिना पाण्डित्यं बाल्यं मौनमिति त्रयं विद्यायाः सहकार्यन्तरं विधीयत इत्युक्तं भवति । मौनं च पाण्डित्यादर्थान्तरमित्याह 'पक्षेणे'ति । इदं च मननं श्रवणप्रतिष्ठार्था-न्मननादप्यर्थान्तरम् । उपासनालम्बनस्य पुनः संशीलनं तद्भावनारूपम् । अतोऽपूर्वत्वादत्र विध्यश्रवणेपि तदाश्रयणम् । मुनिः स्यादिति । तस्मादेवं वाक्यार्थः । ब्राह्मणो विद्यावान् पाण्डित्यं निर्विद्य उपास्यं ब्रह्मतत्त्वं परिशुद्धं परिपूर्णं च विदित्वा श्रवणमननाभ्यां प्राप्तं वेदनेन प्रतिल-भ्येति यावत् । तच्च भगवद्भक्तिभूतं सत्त्ववृद्धिकृतम् । 'नाहं वेदै'रित्यारभ्य, 'भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ज्ञातु'मिति गीतायामुक्तत्वात्, 'यस्य देवे परा भक्ति'रिति, 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य' इति श्रुतावप्युक्तत्वाच्च । बाल्येन तिष्ठासेदिति । बालस्य यत्स्वभावानाविष्काररूपं कर्म तेन स्थातु-मिच्छेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः स्यात्, बाल्यपाण्डित्ये यथावदुपादाय परि-शुद्धे परिपूर्णे ब्रह्मणि निदिध्यासनरूपप्राप्तये मननशीलो भवेत् । एवं त्रितयोपादानेन लब्ध-विद्यो भवेदित्याह । 'अमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मण' इति । अमौनं मौनेतरसहका-रिकलापस्तच्च मौनं च यथावदुपाददानस्तदेकनिष्ठायां विद्याकाष्ठां लभत इत्येवं विषयवाक्यं व्याख्यातवन्तः ।

बृहदारण्यकमिताक्षरायां तु, पण्डा वेदाध्ययनजन्या बुद्धिस्तद्वान् पण्डितस्तस्य कर्म वेदा-

रश्मिः ।

श्रवणेति । श्रवणस्य प्रतिष्ठा मननं एतदर्थात् । उपासनालम्बनस्तद्विषयस्तस्य । वाक्यार्थ इति विषयवाक्यार्थः । वेदनेन इति । उपासनेन । तच्चेति वेदनं च 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञान'मिति वाक्यात् सत्त्वकृतं भक्तिरूपं सत्त्ववृद्धिकृतम् । तदेकेति । सत्याम् । सती सप्तमी । श्रवणेति श्रवणलक्षणं ज्ञेयम्, यथाचार्यमते 'भगवद्वाचकपदवाक्यानां भगवति शक्तितात्पर्यनिर्धार' इति द्वितीयसुबोधिन्याम् । अतः श्रवणापरपर्यायम् । निःशेषमिति । शेषान्निष्क्रान्तं कृत्वा । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति समासः । श्रवणेति । श्रवणज्ञानेनोत्पन्नमशेषानात्मदृष्टेस्तिरस्करणं तस्य सामर्थ्यम् । तिष्ठासेदिति स्थातुमिच्छेत् । व्युत्थायिनमिति । विद्वांसम् । तद्विधिः सहकार्यन्तरविधिः । रामा-नुज इति मते । तद्विधिः सहकार्यन्तरविधिः । नातीति नातिक्रम्य गच्छन्ति । इत्यत इति । इति हेतोः विद्याया भक्तित्वे ज्ञानपदप्रवृत्तेर्भक्तौ सत्त्वादतो भक्तेर्ज्ञानत्वेन ज्ञानपक्षानतिरेकादित्यर्थः । तेन परोक्तपक्षोत्र सम्मतः सूत्राणां विश्वतोमुखत्वोदाहरणार्थः । एतदिति । व्युत्थाय्यपरिपक्वौ विहाय स एव मर्यादापक्ष एवाहृतः । व्युत्थाय्यपरिपक्वत्वयोर्मार्यादिकधर्मत्वात् । ननु पुष्टिमर्यादापक्षयोर्गतेरर्थवत्त्व-सूत्र उक्तत्वात् तद्धर्मभूतोत्थाय्यपरिपक्वत्वे पुरस्कृत्यायं विचारोत्र युक्त इति चेत्, तत्राहुरेवेति । धर्मौ स्पष्टावित्येवकारस्तद्योगव्यवच्छेदकः । गतेरर्थवत्त्वसूत्रे पुष्टिमर्यादे ससाधनासाधनत्वाभ्यां विचारिते, अत्र तु तृतीयस्याप्रयोजकत्वं विचारितमिति विशेषः । कहोडब्राह्मणार्थस्तु मिताक्षरोक्तः तत्रापि विशेषस्तु । श्रवणापरपर्यायं स्वमार्गीयश्रवणलक्षणात् । बाल्येन भक्तित्वेन बलं भक्तिरिति भाष्यात् । स्वार्थे ष्यञ् वा । भक्तिरूपो भवेयमिति स्थातुमिच्छेत् । मुनिः मौनवान् [illegible] अनिलायामवान्, अनिला-यामः प्राणायामः । तिष्ठासेत् । 'विरहानुभवार्थं तु सर्वत्यागः प्रशस्यत' इति वाक्यात् विरहानुभवार्थं

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ (३-४-९)

ननु 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' इति श्रुतौ मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिः श्रूयते, सा तु पुरुषोत्तमसङ्गे लीलारसानुभवातिरिक्ता वक्तुमशक्या, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात्, 'मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः। सुदु-

भाष्यप्रकाशः ।

न्त्वविचारलक्षणं श्रवणापरपर्यायं पाण्डित्यं निर्विद्य निःशेषं कृत्वा अनन्तरं बाल्येन तिष्ठासेत् । श्रवणज्ञानोत्पन्नाशेषानात्मदृष्टितिरस्करणसामर्थ्यं बलं तस्य भावो बाल्यम्, तेन बाल्येन विषयानाकृष्टस्तिष्ठासेन्मननं कुर्यादिति यावत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निःशेषं कृत्वा अथ मुनिर्मौनवान् धारावाहिकात्मप्रत्ययप्रवाहवान् तिष्ठासेदित्यनुषज्यते । निदिध्यासने कुर्यादिति यावत् । एवममौनशब्दवाच्यं श्रवणमननाख्यं मौनशब्दवाच्यं निदिध्यासनं निर्विद्य अथ ब्राह्मणो निरुपचरितब्राह्मण्यवान् ब्रह्मैव स्यात् कृतकृत्यो भवेदित्येवं व्याख्यातम् ।

तत्र मतभेदेन वाक्यव्याख्यानस्य भिन्नार्थत्वेपि मौनस्य प्रकृष्टज्ञानरूपस्यैवाङ्गीकारादर्थस्तुल्यप्रायः । सूत्रव्याख्याने तु शाङ्करे भास्करे च मते व्युत्थायिनं प्रति तद्विधिः । रामानुजे तु अपरिपक्वं प्रत्यावश्यकतया विद्यापरिपाकार्थं तद्विधिरिति फलति । सिद्धान्ते तु यावन्त्येतानि साधनानि तानि सर्वाणि मर्यादापक्षं नातिचरन्तीत्यत एतद्विहाय स एवादृत इति बोध्यम् । अग्रे तु न तथा विरुद्धम् । 'गृहिणोपसंहारे' तु बहुकर्मोपदेशं बीजमाहुः । बहुकर्मोपदेशे तु न किञ्चिदपीति तत्साकाङ्क्षत्वादरुच्यम् । 'मौनव'त्सूत्रे तु विद्यायाः सर्वाश्रमसाधारण्यं व्याकुर्वन्ति । 'अनाविष्कुर्व'न्नित्यत्र च बाल्यरूपं निश्चिन्वन्ति । तदविरुद्धमित्युपरम्यते ॥ ५० ॥

इत्यष्टमं गृहिणोपसंहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ सूत्रमवतारयन्ति

रश्मिः ।

सर्वत्यागं कुर्यात् । अथ ब्राह्मणो गोपालतापिनीये यः सः पुरुषोत्तमवित् स्यात् ततः कृतकृत्यो भवेत् । बहुकर्मेति । कृत्स्नभावः सन्न्यासिनो विशिष्यते । बहुलायासानि हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टानि आश्रमान्तरकर्माणि च यथासम्भवं अहिंसेन्द्रियसंयमादीनि अस्य विद्यन्ते, तस्मात् गृहमेधिनोपसंहारो न विरुध्यत इति भाष्येण तथा । साकाङ्क्षत्वादिति बहुकर्मोपदेशबीजसाकाङ्क्षत्वात् । व्याकुर्वन्तीति । इतरेषां चतुर्णामाश्रमाणामुपदेशाविशेषात् । मौनवदिति व्याकुर्वन्ति । तेन विद्यायाः सकलाश्रमसाधारण्यं गौणसाधनव्युदासार्थम् । निश्चिन्वन्तीति । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादिबालचरितं, अन्तर्गता वा भावशुद्धिः, दम्भदर्पप्ररूढेन्द्रियत्वादिरहितत्वंबाल्यं स्यादिति संशये, यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च प्रसिद्धतरं बाल्यमिति पूर्वपक्षे आन्तरो भावविशेषो बालस्याप्रकटेन्द्रियत्वादिरिह बाल्यमाश्रीयत इति सिद्धान्त इत्येवं निश्चिन्वन्ति । तदविरुद्धमिति । 'शुद्धभावप्रसादित' इति वाक्यात् प्रसादहेतुत्वेन स्नेहान्तर्गतत्वात् ॥ ५० ॥

अष्टमं गृहिणोपसंहाराधिकरणम् ॥ ८ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥ ५१ ॥ सूत्रमिति । अधिकृ-

र्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुन' इति स्मृतेश्च, मुक्तेः फलं भक्तिरसानुभव एव, एवं सत्युक्तगृहिणस्तत्फलं भवति, न वेति संशये, निर्णयमाह । एवंभूतस्योक्तरूपस्य मुक्तस्य मुक्तेर्यत्फलं भक्तिरसानुभवः, तस्य अनियमः तस्य भगवदिच्छाधीनत्वात् । साधनाप्राप्यत्वात् । अत एव 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति शुकवाक्यम् । अत्रौत्सर्गिकं हेतुमाह तदवस्थेति । 'न स पुनरावर्तत' इत्यस्यावृत्त्या मुक्त्यवस्थाया एव सार्वदिकत्वेन निर्धारः क्रियते । यद्यप्येवं मुक्तिफलाभावनियम एवायाति, न तु तदनियमः, तथापि 'तस्य तावदेव चिर'मित्यादिप्रमाणैः 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुत्या समं विरोधा-

भाष्यप्रकाशः ।

ननु तस्येत्यादि । सेति । ब्रह्मसम्पत्तिः । तस्या उक्तरूपत्वे मानं मुक्तेत्यादि । एवं सतीति । लीलारसानुभवस्य मुक्तिफलत्वे सति । एवं संशये व्युत्पादिते पूर्वपक्षः स्वत एव भासत इत्याशयेन निर्णयमेव सूत्रे आहेत्यर्थः । व्याकुर्वन्ति एवमित्यादि । उक्तरूपस्य मुक्तस्येति गृहिणो मुक्तस्य । अत एवेति साधनाप्राप्यत्वादेव । औत्सर्गिकमिति अधिकारसामान्यात् प्राप्तम् । नन्वनया श्रुत्या पुनरावृत्तिकथनेन मुक्तावस्थाया एव नित्यत्वनिर्धारे लीलारसानुभावकब्रह्मसम्पत्तिरूपस्य मुक्तिफलस्य भेदसाध्यत्वात्तदभावेन मुक्तिफलाभावनियम एवायाति, न त्वनियम इत्याशङ्क्य तत्परिहरन्ति यद्यपीत्यादि । सत्यं यद्यपि, 'न स पुनरावर्तत' इति तदवस्थावधारणश्रुत्या उक्तानियमो नायाति, तथापि 'तस्य तावदेव

रश्मिः ।

रणात्मकम् । ननु तस्येत्यादीति । श्रुत्यर्थस्तु तस्य आचार्यवतः पुरुषस्य पण्डितस्य मुक्ताविद्याबन्धनस्य मेधाविनः तावदेव कालं चिरं विलम्बः सत्सम्पत्ताविति शेषः । तावत्कियदित्यत आह यावदिति । यावत्कालपर्यन्तं न विमोक्ष्ये, नञर्थः स्वल्पः विमोक्षो भूमा, मोक्षोऽक्षरः, स्वल्पो विमोक्षो भूमा सर्वात्मभावः साधनत्वात्, लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे भूमपदं सर्वात्मभावे, यथा भूमाधिकरणे ब्रह्मणि तथा चाहं भूमा न विमोक्ष्ये सर्वात्मभावं करिष्ये । अथ तदनन्तरं सम्पत्स्ये, देहपातानन्तरमहं सम्पत्स्ये विभूतिसहित आनन्दमयः पत्स्ये भक्ततनुं प्राप्स्यामि । 'तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मिति श्रुतौ तस्य वृतभक्तस्य तनुं चतुरात्मकं स्वां स्वकीयां स्वकीयत्वेन वृणुते सम्भजते इत्यर्थात् । एषा श्रुतिश्छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्याने वर्तते, तत्र व्याख्यानेऽग्रे मुक्तिरियमपि । यद्वा न विमोक्ष्य इत्यस्य न विमुक्तिं मुक्तिम्, वर्णागमं करिष्ये इत्यर्थः अतो नाग्रेतनभाष्यविरोधः । अशक्येति । वक्ष्यमाणभक्तिमार्गीयैर्भ अशक्या । उक्तरूपत्वे लीलारसानुभवरूपत्वे । मुक्तेत्यादीति । गृहिण इति । पुष्टिमार्गीयस्य सर्वस्यानुगृहीतस्य प्राप्तात्यन्तानुगृहीतस्य वा तस्येत्यपि संशयो ज्ञेयः । तत्फलं तु कस्यचिदत्यनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति वक्ष्यमाणभाष्यात् । मुक्तिफलत्व इति मुक्तस्य मुक्तेः फलत्वे साधनेति । लीलारसानुभवस्य मार्यादिकस्य पुष्टिभक्तिद्वारा कथनात्तथा । प्राप्तमिति । तत आगत इति ठक् । यद्यपि सौत्रे इत्यणन्तमुदाहरणं तथापि सूत्रे विशेषात् ठगपि उत्सर्गश्च उत्पत्त्यादिशून्यकालिकत्वं तत् प्राप्तम् । जीवानामधिकारसामान्यं मुक्त्यवस्था । 'यया सम्मोहितो जीव आत्मानं त्रिगुणात्मकं । परोपि मनुतेऽनर्थं तत्कृतं चाभिपद्यते । अनर्थोपशमं साक्षाद्भक्तियोगमधोक्षज' इति वाक्यात् । भाष्ये । तदवस्था । कृत्स्नभावाधिकरणविषयवाक्येनाधिकरणसङ्गत्यर्थमाहुः न स पुनरित्यादि ।

भावायौत्सर्गिकी तदवस्था। तत्फलं तु कस्यचिदत्यनुग्रहेण पुष्टौ प्रवेशने भवतीति स्वाभिप्रायं प्रकटीकुर्वता बादरायणेन अनियम इत्युक्तम्। एवं सति

भाष्यप्रकाशः।

चिर'मिति श्वेतकेतूपाख्यानश्रुतावाचार्यवतः पुरुषस्य ब्रह्मज्ञानोत्तरं मोक्षानाप्तिपर्यन्तमेव ब्रह्मसम्पत्तिविलम्बः, न तु तदुत्तरमिति श्राव्यते। ब्रह्मसम्पत्तिश्च 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवती'ति 'परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, स उत्तमः पुरुष' इत्यादौ सम्परिष्वङ्गरूपैव सिद्धेत्येकीभावदशाविरुद्धा। अतस्तदविरोधार्थमेतयोः श्रुत्योर्विशेषौत्सर्गिकभाव आदर्तव्यः। वरणेन पुष्टौ प्रवेशने मुक्त्यनन्तरं ब्रह्मसम्पत्तिरूपं फलम्, तदभावे तु मुक्त्यवस्थैवेति। तथा च वरणस्य भगवदिच्छामात्राधीनत्वात् तस्याश्च पूर्वं ज्ञातुमशक्यत्वाद्भगवता सूत्रकृता एवम्भूतस्वाभिप्रायस्य बोधनार्थमनियम इत्युक्तमित्यर्थः। नन्वेवं सति वृतस्य भेद आयाति, स च तस्या-

रश्मिः।

वृत्त्येति। स इत्यस्य तत्त्वावच्छिन्ने वृत्तिः। तत्त्वं च मुक्त्यवस्था ब्रह्मांशत्वात्। तथा च चैतन्यं अपुनरावृतत्वेनोपस्थितं मुक्त्यवस्था। **क्रियत** इति। तस्या इति शेषः। मुक्त्यवस्थावधृतेरित्यर्थः। प्रकृते। तथा चायं सूत्रार्थः। एवं गृहिणोपसंहारे विद्यानां कृते। मुक्तेः फलं पुरुषोत्तमलीलानुभवः तस्यानियमः तुरीयाश्रमानन्तरमेवेति नियमः, पुष्टिस्थानां सर्वेषामिति च, तस्याभावः, कुतः, मुक्त्यवस्थावधृतेर्गृहिण आद्यताया इति। **तदभावेनेति**। भेदाभावेन। **तदवस्थेति**। गृहस्थाश्रमे। मुक्त्यवस्थायाः अनावृत्तिरूपायाः अवधारणश्रुत्या। ननु कुतो 'न स पुन'रित्यस्या गृहस्थाश्रमे मुक्त्यवस्थावधारकत्वमिति चेत्, तत्प्रकरणादिति जानीहि। **उक्तानियमः** सूत्रोक्तमुक्तिफलानियमः। **तदनियम** इत्यन्तभाष्यार्थमुक्त्वा, तथापीत्यादिभाष्यार्थमाहुः प्रपञ्चेन **तथापीत्यादिना**। इयमपि पूर्वाधिकरणसङ्गत्यर्था, सङ्गतिस्तु सामान्यविशेषभावरूपा। भाष्यार्थस्तु, 'तस्य तावदेव चिर'मित्यत्र। आदिना मुक्तोपसृप्येत्यादिप्रमाणानि। षष्ठ्यन्तप्रयोगे कर्तव्ये तृतीयान्तश्छान्दसः प्रयोगः। **विरोधेति**। 'न स पुनरावर्तत' इत्यैक्यम्। 'तस्य तावदेव चिर'मित्यत्र लीलारसानुभवः कर्मकर्तृभावादिति वार्थभेदेनेति भेदाभेदयोर्विरोधः तदभावाय। 'न स पुनरावर्तत' इत्यत्रौत्सर्गिकी दशा'तस्य तावदेव चिर'मित्यत्र विशेषावस्थेति विरोधाभावः तस्मै। सामान्यविशेषयोर्न विरोधः कालभेदादित्यर्थः। **औत्सर्गिकीति**। 'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतौ औत्सर्गिकी। **तदवस्थेति**। मुक्त्यवस्था। **आचार्यवत** इति। छान्दोग्ये'आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिर'मित्याद्युक्तेस्तथा। ब्रह्मज्ञानोत्तरमित्यावश्यकत्वात् साधनमाक्षिप्तम्। **मोक्षानाप्तिः** भगवदिच्छाज्ञानपरिपाकरूपकारणाभावात्। तत्पर्यन्तमेव। **ब्रह्मसम्पत्तीति**। ननु ब्रह्मसम्पत्तिरेव मोक्ष इत्यभेदान्वयोऽस्तु, न भेदान्वयः साध्यसाधकभावसम्बन्धकृत इति चेत्। न। अभेदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वेन भक्तावभेदादानान्नाभेदान्वय इति। अभेदादान'मथ सम्पत्स्य' इत्युक्तदशायाम्। **विरोधाभावायेति** भाष्ये उक्तम्, तत्रैकीभावदशाविरुद्धेत्यन्तेन विरोधं व्युत्पाद्याहुः **ब्रह्मसम्पत्तिश्चेति**। यद्यप्यत्रेतिशब्दपर्यन्तं ब्रह्मसम्पत्तिः सत्सम्पत्तिरिति लक्ष्यमुक्तम्, लक्षणवाक्ये परं ज्योतिः कर्म, ज्योतिर्जीव उपसम्पद्य, उपेत्यनर्थकम्। **स्वेन** चिन्मात्रेण रूपेण। **सम्परिष्वङ्गः** सायुज्यमैक्यमिति लक्षणार्थ उक्त इति वक्तुं शक्यम्, तथापि तस्य ज्ञानमार्गीयत्वादुपोपसर्गत्वा'दुत्तमः पुरुषः' इति पदाभ्यां च 'परं ज्योति'रित्युपलक्षणं सदनन्तानन्दयोः। यथा 'सत्यं परं धीमही'त्यत्र चिदनन्तानन्दयोरुपलक्षकं सत्यपदम्। उप समीपे सम्पद्य सालोक्यादिमुक्तीनामे-

'न स पुनरावर्तत' इति श्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति, न तु तदतीतेपीति ज्ञेयम्। समाप्तिज्ञापनायावृत्तिः।

अथवा। श्रुतौ तदवस्थावधृतेर्हेतोरस्माकमपि तदवस्थावधृतिर्यतोऽतः फलानियमनिश्चयोपीत्यर्थः। एवं सति मुक्तिपर्यन्तं साधनं भगवद्भाव इति निर्णयः सम्पन्नः॥ ५१॥

इति तृतीयाध्याये चतुर्थपादे नवमं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम्॥ ९॥

इति श्रीवेदव्यासमतवर्तिश्रीवल्लभाचार्यविरचिते ब्रह्मसूत्राणुभाष्ये तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः॥ ३॥ ४॥

समाप्तोयं तृतीयोऽध्यायः।

भाष्यप्रकाशः।

वृत्तिमापादयन्नुक्तां श्रुतिं विरुणद्धीति शङ्कायामाहुः एवं सतीत्यादि। श्रुतिद्वयस्याविरोधे कर्तव्ये सत्यनावृत्तिश्रुतिः प्रपञ्चे पुनरावृत्तिं निषेधति। उपकोसलब्राह्मणे 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति विशेषनिर्देशात्। न तु तदतीतेपि। एतेनैवावृत्तिनिषेधस्य सामान्यत्वनिवारणादिति ज्ञेयमित्यर्थः।

सूत्रस्थपदावृत्तेः समाप्तिमात्रबोधकत्वेऽर्थवत्ता न स्यादित्यतः पक्षान्तरमाहुः अथवेत्यादि। अत इति। श्रुत्यन्तराविरोधात्। सिद्धमाहुः एवमित्यादि। भगवद्भाव इति सप्तमी। तथा च परप्राप्तौ भगवद्भाव एव परमा साधनकाष्ठेत्यत्र सिद्धमित्यर्थः।

रश्मिः।

कतमां सम्यक् प्राप्य स्वेन रूपेण तत्तन्मुक्त्युचितेन। अभीति। ञिभी भय इत्यादीनां प्रत्ययान्तानां तदुचितं रूपम्। उत्तमः पुरुषोत्र पुरुषोत्तमलीलाप्रवेशात् तत्तल्लीलारसानुभविता। अत्यनुग्रहवांश्चेत्, उत्तमश्चासौ पुरुषः पुरुषोत्तम इति पुरुषोत्तमपदं कर्मधारयसमासेन निष्पन्नम्। सम्परिष्वङ्गो भेदघटित इति भक्तिमार्गीयः। इवार्थो भेद इत्युक्तम्। एकीभावो 'न स पुनरावर्तत' इत्यत्र, इयं दशा मुक्तावस्था नित्यत्वरूपा अनावृत्तिरूपत्वात्। लीलारसानुभवितृत्वरूपा च विरुद्धानेकीभावरूपत्वात्। एकीभावेति। पूर्वाधिकरणविषयवाक्योक्ता पुनरावृत्तचैतन्यैकीभावदशाविरुद्धा। तदविरोधार्थमिति। विरोधाभावायेति भाष्यविवरणम्। श्रुत्योरिति। 'तस्य तावदेव चिर'मित्यस्याः 'न स पुनरावर्तत' इत्यस्याश्च। विशेषेति विशेषभावः 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूप'मिति श्रुत्युक्तः 'तमसःपरस्ता'दित्युक्त्या पुरुषोत्तमः श्रुतिद्वयस्येति मानवमावर्तं नावर्तन्त इति श्रुत्युक्तनित्यलीलाया अपुनरावृत्तनित्यत्वरूपः औत्सर्गिकभावो अपुनरावृत्तनित्यत्वरूपः। पुनरावृत्तिर्मायिकानाम्। अमायिकानां पुरुषे विराजि दोधूयमानानां विशेषपदार्थवद् अपुनरावृत्तिः। पुष्टाविति अत्यनुग्रहसाध्यायाम्। तदभाव इति। वरणेन पुष्टिप्रवेशस्याभावे इत्यर्थः। मुक्त्यवस्थेति। पुष्टानामपि इत्यन्तभाष्यविवरणम्। अनियम इत्युक्तमिति। उभयोराश्रमयोः। इतरयोस्तदङ्गत्वात्। अत एवैकादशे सप्तदशाध्याये ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमयोर्निरूपणम्। भिन्नेऽष्टादशाध्याये तुरीयवानप्रस्थाश्रमयोर्निरूपणम्। तस्य तावदेव चिरमित्यस्या न स पुनरित्यस्याश्च। अनावृत्तिश्रुतिरिति। 'इमं मानवमावर्त'मिति श्रुत्येकवाक्यताप्राप्ता। एतेनेति साधनेन। तदतीत इति मानवावर्तातीते जगद्व्यापारवर्जे, आत्मन्बोधोपनिषत्प्रसिद्धे, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं यत् ब्रह्मज्योतिः सनातन'मित्युपष्टम्भे। एतेनेति उक्तनिर्देशस्य सामान्यान्तर्गतत्वेन। 'आवृत्तिनिषेधो विषयवाक्येन तस्य, सामान्य-

भाष्यप्रकाशः ।

अन्ये तु 'ऐहिक'सूत्रे साधकस्यैतज्जन्मनि विद्योत्पत्तिरुत, जन्मान्तरे इति सन्देहे, मम जन्मान्तरे विद्या भवत्वित्यभिसन्ध्यभावादिभिरस्मिन्नेव जन्मनीति प्राप्ते, प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतायाँः सर्वत्र सिद्धत्वादत्र वा परत्र वा यदैव प्रतिबन्धककर्मादिनिवृत्तिः, तदैव तत्र विद्योत्पत्तिरिति सिद्धान्तयन्ति ।

'एवं मुक्तिफलानियम' इति सूत्रे तु यथा साधनवीर्यविशेषाद्विद्याया ऐहिकामुष्मिकत्वकृतो विशेषः, तथा विद्याफलभूताया मुक्तेरप्युत्कर्षापकर्षरूपो विशेषो भवेदित्येवं प्राप्ते । उच्यते । एवं मुक्तिरूपे विशेषनियमो नास्ति । कुतः । तदवस्थावधृतेः । सर्वेषु ब्रह्मरूपत्वावधारणात्, 'अस्थूलमनणु,' 'स एष नेति नेत्यात्मा', 'यत्र नान्यत् पश्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मण एकलिङ्गत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याहुः ।

तदस्मन्मते पूर्वकक्षारूपमिति लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे निर्णीतम् । तदवगमिका विद्या च तत्रैव विश्रान्तेति निर्णीतं 'अक्षरधिया'मित्यधिकरणे । अतो नास्माभिस्तत्राधिकं किञ्चिद्विचार्यत इति बोध्यम् ॥ ५१ ॥

इति नवमं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणनखचन्द्रनिरस्तहृदयध्वान्तस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ भाष्यप्रकाशे तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

समाप्तस्तृतीयोऽध्यायः ।

रश्मिः ।

त्वस्य निर्धारणादिति पाठः । सामान्यत्वेति समानपदात् स्वार्थे ष्यञ् । सूत्रस्थपदे तदवस्थावधृतिपदस्यावृत्तिः समाप्तीति । व्यञ्जनया बोधकत्वे शक्त्यभावात् । अतः तदवस्थावधृतिपदस्यार्थवत्ता नेत्यर्थः । अथवेत्यादीति । श्रुतौ ज्ञानिनां तदवस्थावधृतेरस्माकं भक्तानामपि तदवस्थावधृतेः । यद्वा श्रुतौ प्रमाणभूतायाम् । अस्माकं प्रामाणिकानाम् । श्रुत्यन्तरेति । 'इमं मानवं आवर्तं नावर्तन्त' इति श्रुत्यन्तराविरोधात् । भाष्ये फलानियम इति । तुरीयाश्रम एवेति नियमो न । यद्वा गृहस्थस्यानुग्रहभाजः स सर्वस्य न लीलानुभवः, कस्यचिदेवात्यन्तानुग्रहेण पुष्टिप्रविष्टस्य । अभिसन्धिः सङ्कल्पः । आदिनेच्छायत्नौ । भवेदिति । तथा च मुक्तेरेकरसत्वभङ्ग इति भावः । एकलिङ्गत्वस्येति । विधिनिषेधयोर्निषेधलिङ्गत्वस्य निषेधो लिङ्गं हेतुः प्रमाणं यस्य तत्त्वस्य । आरोपापवादात् । पूर्वकक्षेति । 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वा' दित्यत्र स्फुटम् । विद्येति परा विद्या । 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत' इति मुण्डकात् ॥ ५१ ॥

इति नवमं मुक्तिफलानियम इत्यधिकरणम् ॥ ९ ॥

इति श्रीविठ्ठलेश्वरैश्वर्यनिरस्तसमस्तान्तरायेण श्रीगोविन्दरायजित्पौत्रेण सम्पूर्णवेत्रा विठ्ठलरायजिद्भ्रात्रीयगोकुलोत्सवात्मजगोपेश्वरजिता कृते भाष्यप्रकाशस्य तृतीयाध्यायस्य रश्मौ तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादः सम्पूर्णतामगमत् ॥ ४ ॥

समाप्तस्तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

१. एतावतो ग्रन्थस्य श्लोकानां संख्या ८८१७ अष्टसहस्राष्टशतसप्तदश । अध्यायत्रयस्य श्लोकसंख्या ३४२४२ चतुस्त्रिंशत्सहस्रद्विशतद्विचत्वारिंशत् । श्रीहस्ताक्षरमूलग्रन्थे इदं श्रीगोपेश्वरैः स्वयमेव लिखितम् ।

११६

अत
परमासं

कतमां
न्तानां
श्वेत

ज
एते

मुद्रितपुस्तकानि ।

	...द्वादशविवरणसमेतम् ।	रु. १– ०
	...म् । षड्विवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०
	...सनिर्णयः । अष्टविवरणसमेतः । गुर्जरानुवादसमेतश्च ।	रु. १– ०
	...ः । चतुर्विवरणसमेतः । ...नि । विवरणद्वयसमेतानि । ...फलम् । विवरणत्रयम् ।	रु. १– ०–०
	...र्धिनी । चतुर्दशटीकासमेता ।	रु. २– ०–०
	...तमुक्तावली । अष्टविवृतिसमेता । गुर्जरानुवादसमेता च ।	रु. १– ०–०
	...रहस्यम् । एकादशविवरणसमेतम् । गुर्जरानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०–८
	...दा चतुर्विवरणसमेता ।	रु. १– ०–०
	...विवृतिसमेतम् । गुर्जरभाषानुवादसमेतं च ।	रु. १– ०–०
	...शम–पूर्वार्ध–तामस–फलप्रकरणम् ।	रु. ३– ०–०
	...म–उत्तरार्ध–राजस–साधनप्रकरणम् ।	रु. २– ०–०
	...त्तरार्धराजसफलप्रकरणम् ।	रु. २– ०–०
	...त्तरार्धसात्त्विकप्रमेयप्रकरणम् ।	रु. २– ०–०
	... । श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रणीता ।	रु. २– ०–०
	...शः । श्रीपीताम्बरप्रणीतः ।	रु. १– ०–०
	...प्रकरणयोजना । श्रीलालूभट्टकृता ।	रु. ०– ८–०
	...र्थनिबन्धः । प्रकाशावरणभङ्गसमेतः । आद्यस्कन्धद्वयम् ।	रु. १– ०–०
	...प्रकाशिका । ब्रह्मसूत्रवृत्तिः श्रीकृष्णचन्द्रकृता ।	रु. २– ४–०
	...स्कन्धसुबोधिनीप्रकाशः श्रीपुरुषोत्तमप्रणीतः ।	रु. १– ०–०
	...न्ताधिकरणमाला । श्रीमत्पुरुषोत्तमप्रणीता ।	रु. ...– ०–०
	...त्रावलम्बनम् । श्रीपुरुषोत्तमकृतविवृतिसमेतम् ।	रु. – ३–०
	...श्रीपुरुषोत्तमनामसहस्रम् । नामचन्द्रिकायुतम् ।	रु. ०–१०–०
...६	त्रिविध...वली । टीकासमेता ।	रु. ...– ३–०
२७	तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् । श्रीजयगोपालभट्टकृतम् । गुर्जरानुवादयुतम् ।	रु. १– ०–०
२८	श्रीमधुराष्टकम् । षड्विवरणसमेतम् ।	अमूल्यम् ।
२९	प्रेमामृतम् । श्रीविठ्ठलेश्वरकृतविवृतिसमेतम् । परिवृढाष्टकम् । श्रीगोपेश्वरकृतटीकासमेतम् ।	रु. ०– ८–०
३०	शृङ्गाररसमण्डनम् । श्रीविठ्ठलेश्वरप्रकटितम् । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. २– ८–०
३१	रसाब्धिमहाकाव्यम् । श्रीदेवकीनन्दनकृतम् ।	रु. १– ०–०
३२	मनोदूतम्–हृदयदूतं च । गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. ०– ८–०
३३	श्रुतिरहस्यम्–सप्रकाशम्–गुर्जरानुवादसमेतम् ।	रु. १– ०–०
३४–३७	श्रीमदणुभाष्यस्य प्रकाशरश्मिपरिबृंहितस्य तृतीयाध्यायः संपूर्णः ।	रु. ५– ०–०
३८	गद्यटीकाः ।	अमूल्यम् ।
39	Discuss how far S'ankarāchārya truly represents the view of the author of the Brahma-Sûtras.	Rs. 1– 0–0
40	An examination of S'ankara's Refutation of the Sānkhya Theory.	Rs. 1– 0–0

१. पंडित गट्टूलालजीनी पाठशाला, केथिड्रलस्ट्रीट भूलेश्वर, मुंबई.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

Published by Dhirajlal Varajdas Sanklia B.A., LL. B., Vakil, High Court,
C. P. Tank Road, Girgaon, Bombay.

अत
परमास
कतमां
न्तानां
श्वेत
ज
एते



